

Denne fil er downloadet fra
Danmarks Tekniske Kulturarv
www.tekniskkulturarv.dk

Danmarks Tekniske Kulturarv drives af DTU Bibliotek og indeholder scannede bøger og fotografier fra bibliotekets historiske samling.

Rettigheder

Du kan læse mere om, hvordan du må bruge filen, på
www.tekniskkulturarv.dk/about

Er du i tvivl om brug af værker, bøger, fotografier og tekster fra siden, er du velkommen til at sende en mail til *tekniskkulturarv@dtu.dk*

173

Deel.
DEN
Maal.

32 True

1916.

3286

Industriforeningens Bibliotek

VERDEN
MED DANSK MAAL
ELLER
DANMARK
MED VERDENSMAAL
AF
A. FRAENKEL
DR. PHIL.

G. E. C. GAD'S FORLAG — KØBENHAVN 1916

DANMARKS TEKNISKE BIBLIOTEK

VERDEN

MED DANSK MAAL

ELLER

DANMARK

MED VERDENSMAL

AF

A. FRANKEL

A/S. I. BLÆDEL & Co. KØBENHAVN

INDHOLDSFORTEGNELSE

	SIDE
I.	
1. <i>Indledning</i>	5
2. <i>Verdenskrig</i>	9
3. <i>To Krydsningspunkter mellem tyske og engelske Interesser</i>	12
4. <i>Tysk Udvikling mellem Krydsningspunkterne</i>	20
5. <i>Engelsk Udvikling mellem Krydsningspunkterne</i> ...	27
a. <i>Fra Agrarland til Industriland</i>	27
b. <i>Kolonialvælde</i>	30
c. <i>Handel</i>	50
6. <i>Det britiske Verdensrige</i>	60
a. <i>Rigets Styrke og Svaghed</i>	60
b. <i>Aarsagerne til den relative Tilbagegang</i>	67
c. <i>Den engelske Bondestands Undergang</i>	79
d. <i>Englands Handelsbalance</i>	91
e. <i>Geopolitiske og nationale Forhold</i>	96
II.	
7. <i>Expansion</i>	105
III.	
8. <i>Danske Forhold</i>	157
a. <i>Politik og Befolkningsforhold</i>	159
b. <i>Vekselvirkningen mellem Erhvervene</i>	166
c. <i>Landbrugsstandens samfundsmæssige Betydning</i>	174
IV.	
9. <i>Georgismen</i>	213
V.	
10. <i>Efter Krigen</i>	237

INDHOLDSFÖRTEGNELSE

I	Inledning	1
II	Förord	2
III	1. Förord	3
IV	2. Förord	4
V	3. Förord	5
VI	4. Förord	6
VII	5. Förord	7
VIII	6. Förord	8
IX	7. Förord	9
X	8. Förord	10
XI	9. Förord	11
XII	10. Förord	12
XIII	11. Förord	13
XIV	12. Förord	14
XV	13. Förord	15
XVI	14. Förord	16
XVII	15. Förord	17
XVIII	16. Förord	18
XIX	17. Förord	19
XX	18. Förord	20
XXI	19. Förord	21
XXII	20. Förord	22
XXIII	21. Förord	23
XXIV	22. Förord	24
XXV	23. Förord	25
XXVI	24. Förord	26
XXVII	25. Förord	27
XXVIII	26. Förord	28
XXIX	27. Förord	29
XXX	28. Förord	30
XXXI	29. Förord	31
XXXII	30. Förord	32
XXXIII	31. Förord	33
XXXIV	32. Förord	34
XXXV	33. Förord	35
XXXVI	34. Förord	36
XXXVII	35. Förord	37
XXXVIII	36. Förord	38
XXXIX	37. Förord	39
XL	38. Förord	40
XLI	39. Förord	41
XLII	40. Förord	42
XLIII	41. Förord	43
XLIV	42. Förord	44
XLV	43. Förord	45
XLVI	44. Förord	46
XLVII	45. Förord	47
XLVIII	46. Förord	48
XLIX	47. Förord	49
L	48. Förord	50
LI	49. Förord	51
LII	50. Förord	52
LIII	51. Förord	53
LIV	52. Förord	54
LV	53. Förord	55
LVI	54. Förord	56
LVII	55. Förord	57
LVIII	56. Förord	58
LIX	57. Förord	59
LX	58. Förord	60
LXI	59. Förord	61
LXII	60. Förord	62
LXIII	61. Förord	63
LXIV	62. Förord	64
LXV	63. Förord	65
LXVI	64. Förord	66
LXVII	65. Förord	67
LXVIII	66. Förord	68
LXIX	67. Förord	69
LXX	68. Förord	70
LXXI	69. Förord	71
LXXII	70. Förord	72
LXXIII	71. Förord	73
LXXIV	72. Förord	74
LXXV	73. Förord	75
LXXVI	74. Förord	76
LXXVII	75. Förord	77
LXXVIII	76. Förord	78
LXXIX	77. Förord	79
LXXX	78. Förord	80
LXXXI	79. Förord	81
LXXXII	80. Förord	82
LXXXIII	81. Förord	83
LXXXIV	82. Förord	84
LXXXV	83. Förord	85
LXXXVI	84. Förord	86
LXXXVII	85. Förord	87
LXXXVIII	86. Förord	88
LXXXIX	87. Förord	89
LXXXX	88. Förord	90
LXXXXI	89. Förord	91
LXXXXII	90. Förord	92
LXXXXIII	91. Förord	93
LXXXXIV	92. Förord	94
LXXXXV	93. Förord	95
LXXXXVI	94. Förord	96
LXXXXVII	95. Förord	97
LXXXXVIII	96. Förord	98
LXXXXIX	97. Förord	99
LXXXXX	98. Förord	100

I.

1. INDLEDNING.

Næppe nogen, der kender det danske Folk, vil bestride, at det er noget for sig selv. Men dermed skal ikke være sagt det en ubetinget Kompliment. Det kommer jo an paa, hvori man adskiller sig fra andre. Herom kunde der siges meget, men jeg vil indskrænke mig til at fremhæve en Egenskab, som synes mig stærkere fremtrædende hos Danske end hos nogen anden Nation paa den vestlige Halvkugle; det er vor *Stemningsfuldhed*. Den er vor Charme og vor Forbandelse. Vor Charme, der giver os en vis Tiltrækning i det selskabelige Samliv med Folk af anden Støbning, — mere end vi selv ved af, beror det paa den, at vi gerne er velsete mellem Fremmede —; men vor Forbandelse er den, fordi Stemning er Modsætning til Klarhed. Den gør os virkelighedsfjerne og uegnede baade til skarp Opfattelse, klar Tænkning og Handling. At vi, naar Livet kommer over os, dog kan baade tænke og handle, plejer vi at vise i saadanne Situationer, men det beror kun paa, at vi i Afgørelsens sidste Øjeblik med et vældigt Greb i Struben af Livets haardhændede Virkelighed rystes vaagne, bringes til Erkendelse og endelig tager Konsekvensen af det, der foregaar om os. Saa viser det sig, at vi baade kan tænke og handle, men — for sent. Forberedelsens kostbare Tid er drømt bort.

I mangfoldige Ytringer af vor Virksomhed viser denne Stemningens skæbnesvangre Gave sig. Man kunde hente Eksempler fra Krig og Politik, fra Universitetet og Skole, fra snart sagt alle Sider af vort Liv. Jeg vil pege paa et enkelt Stykke af vort Erhvervsliv, hvor den er kommen os tilgode, og hvor det maaske vil være lettest at bringe den til Forstaaelse, fordi den henvender sig til vor estetiske Sans, der, ikke uden Forbindelse med vor Stemningsfuldhed, er saa udpræget.

Tag et Stykke dansk Porcellæn i disse blaagraa eller brunlige Farver, som karakteriserer det, og læg det ved Siden af et fra de mange udenlandske Fabrikker, der søger at efterligne det, og ingen Dansk vil tage fejl af, hvad der er ægte, og hvad der er eftergjort. Man behøver ikke at være Fagmand, kun at være Dansk, og man vil aldrig gribe fejl. Det ligger simpelthen i, at disse mærkelige Mellemtoner, der ikke er blaa eller brune eller nogen som helst anden bestemt Farve, men netop kun Udtryk for et midtimellem, for en Stemning, kan ikke komme til Bevidsthed i nogen anden Kunstners Hjerne, eller maaske rettere sagt i hans Følelsesliv, end netop i en dansk Kunstners. Men, hvad der i dette bestemte Forhold kommer os til Nytte, kommer os i saa mangfoldige andre til Skade, gør os til virkelighedsfjerne Drømmere i Sider af Tilværelsen, som først og fremmest kræver Virkelighedssans —, saaledes i vor Politik.

Helt uden Undskyldning staar vi ikke i dette Forhold, thi meget hænger det sammen med vor Natur. Dens Farver er Mellemfarver, og dens Former er Mellemformer. Vor Himmel er graablaa, vort Hav sortladent, vor Jord er ikke Bjerg og ikke Slette, men bølgeformig, og de faa Dage med skarpt Sollys, vi oplever, de faa Steder med udpræget Terrænform, vi kender indenfor vort Lands Grænser, er netop nok til, gennem Modsætningen, at bringe Helhedens Millieu til Bevidsthed. Hermed hænger vort lidet udprægede Sprog sammen, vor Frygt for det skarpt betonedede, vor Forkærlighed for Jævnmaalet i alle Forhold, vor Kærlighed til Stemningen mere end til det, der er klart tænkt og sagt, til Akkorden mere end til Konsekvensen.

Om noget Omraade har lidt under denne Væsensegenskab, saa er det vor Politik; og i Tider, der stiller ikke os alene, men hele *Evropa* paa Tærskelen til en ny Tid, og hvor de Kræfter, der er i Bevægelse, er saa kæmpemæssige, som vor Jord overhovedet ejer dem, har jeg ment, at det kunde have Interesse at belyse noget af den Udvikling, der har ført til Sammenbruddet, for derigennem maaske at naa til en Opfattelse af, hvad der vil komme efter.

2. VERDENSKRIG.

I Literaturen som Mand og Mand imellem taler man om denne Krig som — *Verdenskrigen*, og naar man gør det, tænker man vist mest paa, at Tropper fra alle 5 Verdensdele kæmper sammen eller mod hverandre, og at Valpladserne findes spredt over store Dele af Jorden. Men Krigen er en Verdenskrig i langt dybere og mere udstrakt Betydning. Hvem der saa end sejrer i den, vil dens Virkninger dreje hele Verdensudviklingen, og hvad Evropa angaar, tør man sige, at siden Folkevandringens Dage er der ikke ført nogen Krig, som i blot tilnærmelsesvis samme Grad har haft Betydning for denne Verdensdel; ja, ingen anden Begivenhed, politisk eller kulturel, har berørt *Evropa* paa samme skæbnesvangre Maade. Det ligger i, at selv ødelæggende Krige siden hint Tidspunkt var af *lokal* Natur i evropæisk Forstaaelse, medens Virkningerne af denne ville blive *universelle*; og de tre store Kulturepoker, hvis Virkninger har præget den evropæiske Udvikling: *Korstogene*, Opdagelsen af *Amerika* og *Søvejen til Indien* og *Opfindelserne*, har netop gjort det saaledes, at de har tilvejebragt Grundlaget for Vestevropas kulturelle Overlegenhed; det, denne Krig maaske vil berøve Verdensdelen.

Blandt de mest hærgende af de evropæiske Krige i det betragtede Tidsrum staar Hundredaarskrigen mellem *Frankrig* og *England* fra henimod Midten af det 14. til omtrent Midten af det 15. Aarhundrede. Den lagde *Frankrig* øde efter samme Maalestok vel som de fjendtlige Hære i dette Øjeblik *Belgien* og en Del af *Nordfrankrig*, men med langt varigere Virkninger, fordi

Saarene ved Datidens ringe Samfærdselsmidler, uudviklede Teknik og svage Kapitalforraad var saa meget længere om at hele. »Græsset voksede i Gaderne, Ulvene bortførte smaa Børn i Forstæderne. Markederne i *Champagne*, *Lyon* og *Lendit* op-hørte. De Fremmede, Italienere, Spaniere, Flamlændere, Ty-skere forlod vore Byer. Det blev tredje Stands Undergang,« skriver *Rimbaud*¹⁾. Og hvad Bønderne angaar, siger han, saa flygtede de ind i Skovene og skjulte sig i Huler, gav sig »Fanden i Vold« og sluttede sig sammen i Røverbander. De vendte tilbage til Livegenskabet for dog at have en Beskytter, og mange, der ikke engang kunde finde en Seigneur, som vilde eje dem, begav sig til Klostrene med et Klokkereb om Halsen som Tegn paa deres Villighed til at underkaste sig Slavekaar.

Det var denne frygtelige Krigsperiode, som stillede *Frankrig* udenfor Korstogenes Virkninger, der allerede havde bragt *Provence* og *Languedoc* til at blomstre, og som derefter var gaaet videre Nord paa i Landet. Men *samtidig* naaede de italienske Byer en Udvikling, for hvilken de forholdsvist staar tilbage den Dag i Dag, og derefter de tyske fra Alperne til Nord- og Østersøen, som de først efter Dannelsen af Nutidens *Tyskland* har genvunden. Det var *Augsburgs*, *Nürnberg's* og *Hansestædernes*; *Fuggernes* og *Welzernes*; det tyske Haandværks, Handels og Kapitalvældes glimrende Tid. — Betragter vi den 80-aarige Kamp mellem *Spanien* og *Nederlandene* med al dens Ødelæggelse og Lidelse, saa lægger netop under den *Holland* Grunden til sin økonomiske og politiske Stortid, og i det 17. Aarhundredes Religionskrige svækkes vel atter *Frankrig*, og *Tyskland* forbløder, men samtidig lægger *England* Grunden til sin Verdensstilling.

Og hvad de Begivenheder angaar, der enten som Korstogene staar paa Tærskelen mellem Krig og Kultur eller som Opdagelsen af *Amerika* og Søvejen til *Indien* og Opfindelserne helt staar i Kulturens Tegn, saa skyldes netop den antydende Udvikling i *Italien* og *Tyskland* hine, medens Virkningerne af Opdagelserne

¹⁾ *Rimbaud*: „Histoire de la Civilisation française“ I. Side 266. Paris 1909, II. Udgaave.

og Opfindelserne har præget hele den europæiske Udvikling efter det 16. Aarhundrede, d. v. s. været afgørende for Forskydningen af Verdens økonomiske, politiske og kulturelle Tyngdepunkt fra Øst til Vest.

Spørgsmaalet bliver da: har *Evropa* netop nu, i dette Aar, naaet Tidspunktet for Pendulets højeste Udsving mod Vest; skal denne Krig udtømme dets Opdrift og føre det tilbage?

Det er store Spørgsmaal, men de rejser sig ogsaa af en stor Krig, en Verdenskrig. Og en Verdenskrig kan kun udspilles paa en Verdensscene; Verdensscene efter begge Udstrækninger, baade Tidens og Rummets. Og netop paa en saadan ageres der da ogsaa for Tiden. Men Forhold, der har Udstrækning i Tid, maa opfattes historisk, saadanne som har det i Rum — geografisk. Kun fra disse to Synspunkter kan der naas en Opfattelse. Det er det, som skal forsøges i det følgende.

3. KRYDSNINGSPUNKTER MELLEM ENGELSKE OG TYSKE INTERESSER.

Krigen føres mellem *England* og *Tyskland*. De øvrige europæiske Magters Deltagelse, selv en saa vældig som *Ruslands*, spiller ingen Rolle for den almindelige Udvikling, fordi deres Maal kun er lokale: Grænseforskydninger, Interesseomlægninger, — men alt indenfor Rammen af den nuværende politiske og kulturelle Verdensconstellation. *Japans* Deltagelse derimod bliver af største Betydning for Afgørelsen af de stillede Spørgsmaal.

Det er da Forholdet mellem *England* og *Tyskland*, der paa kalder Interessen, saa vidt den knytter sig til Verdensproblemet i denne Krig, og her er det atter den økonomiske Konkurrence mellem de to Lande, som maa danne Udgangspunktet. Vi anfører foreløbig blot et Par Tal for lige at fastslaa Krydsningspunktet mellem engelske og tyske økonomiske Interesser i vor Tid.

Fra sidste Fjerdedel af det 19. Aarhundrede, det vil netop sige fra det Tidspunkt, da *Tyskland* efter at være naaet til politisk Enhed er begyndt at udfolde sig, tenderer *Englands* Handel til at blive stationær. Dets Andel i Verdenshandelen gaar derved ned fra 20% i Gennemsnit af 1871—75 til under 15% i 1902 ¹⁾ og til 13,7% i 1912.

Udviklingen fra 1902 til 1912 forløber vel relativt gun-

¹⁾ *Rudolf Kjellén*: Stormakterne III. Side 59. Hugo Geber. Stockholm 1913.

stigt, saaledes at Omsætningen endogsaa stiger pr. Hoved af Befolkningen, men Tilvæksten i dette Tidsrum var dog kun 38% for *England* mod 71% for *Tyskland*.

Englands Eksport af egne Varer

var i 1883	1625,1	Million Mark større end Tysklands,
men i 1913	621,5	— — — — — ¹⁾

Altsaa en relativ Tilbagegang af over 1000 Mill. Mark.

Dette kun til foreløbig Orientering, til Bevis for, at vi staar ved et Krydsningspunkt for engelske og tyske Interesser, men dernæst bør det fremhæves, at det ikke er første Gang, at Verden er Vidne til en tilsvarende Interessemødsætning mellem *Engelsk* og *Tysk*. Men var der end stor Lighed i Forholdet mellem de to Lande den Gang og nu, saa var der dog ogsaa stor Ulighed. *England* var den Gang et fattigt og folketomt Land, som langsomt arbejdede sig frem under sin økonomiske Formynders haarde Haand; nu derimod er det britiske Verdensrige det største og folkerigeste, Solen nogen Sinde har skinnet paa.

Den Magt, som i hine Tider holdt *England* nede, var de saa berømte *Hansestæder*, et Forbund af tyske Købmandsbyer, der strakte sig i en Krans langs Nord- og Østersøens Bredder fra de nuværende russiske Østersøprovinser over *Königsberg*, *Danzig*, *Rostock*, *Lübeck*, *Bremen*, *Hamburg*, *Køln* og nederlandske Byer med adskillige Indlandsbyer bag sig. Ved *Kølnerkonfederationen* i 1367 var det ialt 77 Byer, løst sammenføjede politisk, stærkt økonomisk for saa vidt Handelsinteressen bandt og atter løste, alt som den gjorde sig gældende eller ikke, saaledes at Byerne gik ind og ud af Forbundet, som deres økonomiske Interesser gav dem Anledning dertil.

Det var et mærkeligt Forbund, hvilende paa Pengemagt alene i en kapitalfattig Tid. *Hansaen* var en senere Frugt af den Opblomstring, som ved Virkningerne af Korstogene bragte Liv i *Evropas* Midte, der henlaa i feudal Forstening, indtil disse

¹⁾ *St. Ihrb: für das deut. R. 1914.*

Togter bragte det Forbindelse med *Asiens* den Gang højere Kultur.

Korsfarerne forbavsedes, skriver den tidligere anførte *Ram-
baud*¹⁾, over de erobrede Landes Industri. Rørsukker tilvir-
kedes i *Antiokia*, *Saint-Jean d'Acre* og *Jaffa*. 1239 bosatte *Fre-
derik II.* de første asiatiske Sukkerarbejdere paa *Sicilien*. Man
spandt Bomuld i *Latakieh*, *Beyruth*, *Acre*, *Emèse*, *Aleppo*. Man
avlede Silkeorme og spandt Silke i *Antiokia*, *Tyrus*, *Tortosa* og
Tiberia. I den syriske By *Tripolis* alene fandtes 4000 Spinde-
maskiner. Man tilvirkede Fløjler, Satin, Damask, Mousseline,
— Navnet af den asiatiske By: *Mossul*. — Betegnelserne *Moiré*,
Taffetas, *Chiffon*, *Carmoisin* er arabiske. Hvad man endnu
kalder persiske og tyrkiske Tæpper, har fra Arilds Tid været
en orientalsk Specialitet, ligeledes Farvning med Rødt, Indigo
fra Jordan, med Safran og Orseille. I Garvning, Keramik, Glas-
arbejde hentedes nye Mønstre og Teknik i Orienten, ligesom
Vindmøllen skriver sig derfra. Talrige Planter indførtes fra
Asien som Sukkerrør, Ris, Indigo, Sesam, Boghvede, Safran,
Bomuld, Morbærtræ, *Pistacia*, Figen, Citron, Granatæble, Vand-
melon, Abrikos, Charlotte Artiscok, Estragon, Rosin og endelig
Vine fra *Cypern*, *Gaza* og *Ascalon*.

Den arabiske Hest, Æslet og Mulæslet, hvilke sidste jo er
Hovedtræk- og Ridedyret i sydlige Lande, blev overførte fra
Asien til *Evropa* ved Korstogene.

Vi ser bort fra den Kulturluftning, der hjembragtes af Kors-
farerne gennem Fremskridt paa saa mange Omraader, som de
tilegnede sig i Orienten, men der er Grund til et Øjeblik at dvæle
ved denne Epoke, der blæste Livsens Aande i det stivnede *Ev-
ropa*, ikke blot fordi den danner Baggrunden for Hansestæder-
nes Opblomstring, men ogsaa fordi den indeholder visse Paral-
lelmomenter, der melder sig ved Betragtning af Forholdene
som de komme til at ligge efter den nuværende Verdenskrig,
og som vi senere ville komme tilbage til.

Naar man tænker paa, hvad f. Eks Indførelsen af Kar-
toflen, Sukkerroen og forbedrede Kvæg- og andre Husdyrracer

¹⁾ *Ram-
baud*. a. St. S. 199 f.

har betydet for Nutidens *Evropa*, er det ikke vanskeligt at forstaa, hvorledes de ovenfor nævnte Planter, Dyr og Industri-varer maatte befrugte Datidens Handel, Landbrug og Haandværk. Det er Byudviklingens Tid, der ringes ind over Syd- og Mellemeuropa. *Italien* med *Tarrent*, *Brindisi*, *Palermo*, *Neapel*, *Gaeta*, *Amalfi*, men frem for alle *Pisa*, *Genua* og *Venedig* tager Teten i Periodernes første Afsnit. Men derpaa arbejde Varetogene sig Nord paa, rejse en tysk sydøstlig mere industrielt anlagt Bygruppe med *Wien*, *Regensburg*, *Ulm*, men frem for alle *Augsburg* og *Nürnberg*, og en sydvestlig mere commercielt anlagt fra *Konstanz* ved Bodensøen og op langs Rhinen med *Basel*, *Strassburg*, *Speier*, *Worms*, *Frankfurt*, *Køln* og ikke mindst de industrielle flanderske Byer som Støttepunkter, videre over *Halle*, *Leipzig* og *Erfurt* i Mellemtyskland mod Nord, Nordøst og Nordvest til Kransen af *Hansabyer*, der nu side-stiller Nord- og Østersøen med det hidindtil eneste ældgamle Handels- og Kulturbækken: Middelhavet.

Disse *Hansestæder* kender vi altfor godt herhjemme. Som de beherskede *Englands* og *Ruslands* Økonomi, beherskede de ogsaa *Skandinaviens*. Det var dem, der financierede de uhyre Fiskerier ved *Falsterbo* og *Skanør*, det var dem, der besejrede *Valdemar Atterdag 1370*, det var dem, om hvem en samtidig i *Bergen* endnu i det 16. Aarhundrede skriver, at det var vanskeligt at vide, om *Bergen* var en dansk-norsk eller en hanseatisk By ¹⁾, det var dem, der holdt vor økonomiske Udvikling nede i Aarhundreder ligesom *Englands*. Fremgangsmaaden var den samme: Privilegier, betalte eller erobrede og tilbageblevne Befolkninger var Grundlaget for deres økonomiske Formynderskab. Saaadan var det den Gang, og er det anderledes nu? Er Bagdadbanen, en Række sydamerikanske Baner, Banco Aleman og Banco de Londres i *Argentina*, Traktathavnene i *Kina*, de Rothschildske Kviksølvminer i *Spanien*, Statslaanene og *Englands* 63 Milliarder Kr. ²⁾, *Tysklands* 1500 Millioner Kr. ³⁾ pla-

¹⁾ *Troels Lund*: Mogens Hejnesön S. 11. København 1911.

²⁾ *Kjellén* a. S. III. Side 56.

³⁾ Samme II. Side 88.

ceret i Tusinder af Foretagender i kapitalfattige og tilbageblevne Lande — er det noget som helst andet? Om Hanseaternes økonomiske Herredømme i *England* vidner den Dag i Dag Mønten: »Sterling« b: Easterling, dem, der er komne fra Østen, og Resterne af deres Bosættelse i *Londons City*: »Staalgaarden« — anlagt c: 1300. Denne var den økonomiske, retslige og politiske Fæstning, i hvilken de trak sig tilbage, og fra hvilken de brød frem, alt som Konjunktoren krævede det ¹⁾).

England var begyndt som et Agrarland, og da naturligvis med ekstensiv Drift. Svinet var Landbrugets vigtigste Husdyr. Ud af denne Tilstand løftedes det ved sin Forbindelse med *Hansestæderne*, der navnlig meldte sig som Aftagere af et af Datidens vigtigste Raaprodukter: Uld. Kongerne interesserede sig for Handelen med Stæderne paa Grund af Indtægten af deres Privilegier, Godsejerne paa Grund af Indtægten af Uldsaget; og Tilbagevirkningen paa Landbruget viser sig i Svineholdets Tilbagetræden for Faareholdet. Ved *Edward III.s* Tronbestigelse i 1327 fandtes paa Lord *Spencers* 63 Godser gennemsnitlig 450 Faar, 35 Kvæghoveder, 9 Heste men kun 32 Svin²⁾).

Samtidig omtrent begynder den langvarige Kamp om Løftelsen af det engelske Erhvervsliv gennem industriel Bearbejdelse af Raastofferne, særlig Ulden, en Udvikling, som Hanseaterne modvirkede ved alle Midler, indtil det nationale Arbejdes Gennembrud endelig under den store Dronning *Elisabeth* (1558—1603) ikke længere lod sig holde tilbage.

Paa hvert Blad af *Englands* økonomiske Historie fra Datiden træder Vidnesbyrdene om denne Kamp os i Møde, i Rets tvister, Flyveskrifter, Klager og Petitioner til Parlamentet. Det var især Tilvirkningen af Klæde, et af Datidens allervigtigste

¹⁾ *W. J. Ashley*: An introduction to English economic history and theory, London 1888 I. S. 111, udtaler: »Det er interessant at se, hvorledes hin Sammenslutning i »Staalgaarden« frembyder de væsentligste Ejendommeligheder ved et saa at sige indenfor en Fæstning liggende Købmandsgilde. Deres Boliger, Varehuse, Værfter og Haver var omgivne af en stærk Mur, hvis Porte lukkedes, naar Aftenklokken ringede. Hver Mester havde sin egen — militære — Udrustning.«

²⁾ *Hume and F. Smollets* History of England. London 1848—1864.

Eksportfabrikater, det drejede sig om, og den Fabrikation og-saa, der blev Moderstammen for hele den følgende industrielle Udvikling i England. Fra dette Punkt blev denne Udvikling sat i Gang baade økonomisk og teknisk, idet den ledede til Bearbejdelse af Kulminerne, hvis Brændsel først sent anvendtes udenfor Industrien¹⁾. Nærvæd Kulminerne laa Ertsminerne, hvis Udbytning atter maatte paavirke hines, og at Kystfarten og dermed Sejlads, Fiskeri og Skibsbygning her igennem maatte modtage Initiativ, er selvindlysende.

Men før *Elisabeths* Tid maatte denne Udvikling liste sig frem under et Tryk fra de Fremmedes Side, der fik Udviklingen fra sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede til at ske næsten i et Spring, til hvilket man havde samlet Kraften gennem Aarhundreder. I 1354 udførte *Hansaen* for 277,000 £ Uld, under *Elisabeths* nærmeste Efterfølger *Jacob I.* (1603—1625) udførtes af raat Klæde alene for 2 Millioner £ aarlig. 1421 holdt de engelske Kystfartskibe gennemsnitlig kun 54 Tons mod det 6 à 7 dobbelte i 1657¹⁾, og de 450 Faar i Gennemsnit paa *Lord Spencers* Godser i 1327 er bleven til 20,000 paa *Elisabeths* Tid.

Hanseaternes Privilegier gav dem i lange Tider en begunstiget Stilling overfor den engelske Købmand, og i Klagerne over dem er der fuldt op af Besværinger paa mange Hold. Men der er en, som atter og atter kommer igen, og som der er Grund til at fremhæve her, fordi den tyske Udvikling efter 1870 synes grundigt at have skrevet sig den bag Øret. Det er Betegnelsen af de tyske Købmænd som Folk, der ikke sejler med »egne Varer«, d. v. s. Varer, der er fremstillet i deres egne Byer. Og kan man end sige, at det jo kunde være Englænderne ligegyldigt, hvor de Fremmede havde deres Varer fra, saa var det paa den anden Side en Kendsgerning og en betydningsfuld Kendsgerning, som denne stadigt gentagne Beskyldning fremhævede. Den pegede baade udad mod Hanseaterne og tilbage mod Englænderne.

¹⁾ *Levy*: Monopole etc. Side 7. *Jena* 1909 fremhæver, at man først i 1577 hører om, at store Londonerfirmaer opvarmer deres Forværelser med Kul, og først i 1640 ses det af en Prisstigning i Kul, at dette Brændselmateriale har Betydning for de ubemidlede Klasser.

²⁾ *Levy*: a. S. S. 8.

De tyske Købmænd var den Gang Købmænd i Ordets snævre Betydning. De praktiserede Manchestervisdom Aarhundreder før denne var naaet til teoretisk Udformning. De købte, hvor de kunde faa Varen billigst, og solgte, hvor de kunde sælge dyrest. I Økonomi som i Politik handlede de rent regnskabsmæssigt fra i Dag til i Morgen eller højst med Aarsbalancen som yderste Udsigtspunkt. Det faldt dem ikke ind at saa i Dag for at høste om 50 Aar, og det hang sammen bl. a. med Manglen af national Baggrund for deres Udvikling, i stik Modsætning jo til Nutidens *Tyskland*, hvis Kolonialpolitik f. Eks. er et uhyre Offer i Nutiden med en fjern Fremtid for Øje.

Denne fundamentale Mangel i hanseatisk Handelspolitik maa naturligvis forstaas med Datidens Forhold i Erindring. Før det 16. Aarhundrede eksisterede saa at sige Nationen ikke. Byen eller højst Landskabet med sin særlige Retsordning, — skaanske, sjællandske og jyske Lov f. Eks., — Mønt, Maal og Vægt, Toldgrænse og anden Uendelighed af Skel, var for den Enkelte det, som Nationen er nu. Deraf Manglen paa fast politisk Enhed mellem de hanseatiske Byer, den stadige Til- og Afgang af Byer i Forbundet, dets manglende Solidaritet under Krigsforetagender, hvor kun de Byer deltog i Udgifter og Udrustning, som kunde have Fordel af Krigen. Deraf tillige Modsætningen mellem de industrielle sydtyske Byer og de næsten udelukkende handlende nordtyske. Men deraf ogsaa den organiske Svaghed i *Hansaens* Økonomi, thi det er ingen Tilfældighed, at det sidste, dens Skuder sejlede med under Forbundets Forfald, var Øl, tysk Øl, d. v. s. den eneste »egne« Vare, det kunde falde tilbage paa, i alt Fald efter at Sildens Hovedtræk havde forladt Østersøen og fra *Hollands* Kyster var gaaet op langs *Norges*. I Modsætning hertil peger den fra engelsk Side stadig tilbagevendende Betegnelse af Hanseaterne som Folk, der ikke handle med »egne« Varer — ment, som den er, i ringeagtende Betydning — paa en tidlig vaagnet Følelse af, at en Økonomi for at have Betydning for et Folks Fremtid maa hvile paa en national productiv Basis. Bortset derfor fra den økonomiske Fare, der laa i *Hansaens* Li-gegyldighed for en hjemlig produktiv Basis, saa viser det, at Nationens Begreb har ligget Hanseaterne fjernt, medens Englæn-

dernes Blik for denne Svaghed og Omsorg for at afhjælpe den hos sig selv vidner om, at dette Begreb i moderne Forstand i alt Fald har dæmret hos dem paa et tidligt Tidspunkt.

Blandt de utallige engelske Strids- og Klageskrifter mod *Hansaen* er der et, vi skulde nævne, fordi dets Slutning i faa Ord klargør os hele Situationens Tilspidsethed, og fordi den er særlig anvendelig her, hvor Meningen er at fæstne et Krydsningspunkt for tyske og engelske Interesser, der ligger Aarhundreder tilbage fra det nuværende. Det er en Petition, der i Aaret 1486 indgives fra Købmænd, Skippere og Indvaanere i engelske Byer til Parlamentet, og hvori der klages over, at *Hansestæderne* lægger den engelske Handel øde. Den slutter:

»Det vilde være bedre for det engelske Rige at forsøge en Bedring ved aaben Krig, hvad den end skulde koste, end at se sig selv lagt øde ved Eftergivenhed« ¹⁾, Ord, som lige saa godt kunde have staaet i »*Times*« eller »*Daily Telegraph*« den 31. Juli 1914.

Men Tiden var endnu ikke inde den Gang. Det 15. Aarhundrede maatte forløbe og det meste af det 16., før Gennembrudet kunde finde Sted. Først efter 30 Aars fredelig og intensiv Virksomhed under *Elisabeth* var *England* stærkt nok til en militær Kraftudfoldelse af første Rang og derefter til en økonomisk. 1588 besejredes den spanske »*Armada*«, den vældigste Flaade, som indtil da havde flydt paa Havet, og i 1597 lukkedes »*Staalgaarden*«.

¹⁾ *Ditrich Schäfer*: Die deutsche Hansa. Side 83. Bielefeld og Leipzig 1903.

4. TYSK UDVIKLING MELLEM KRYDSNINGS- PUNKTERNE.

Mellem disse to Krydsningspunkter for engelsk og tysk Økonomi ligger der henved fire Hundrede Aar, der indtil op imod Nutiden for *Tyskland* som politisk, geografisk og økonomisk Begreb betyder Tilbagegang, for *England* Fremgang, selvfølgelig med Afbrydelser paa begge Udviklingslinier.

Hvad *Tyskland* angaar, saa kommer for dets Nedgang, efter at Tærskelen til det 16. Aarhundrede er overskreden, en Række Momenter af højst forskellig Art i Betragtning.

Først og fremmest Kejsermagtens og dermed Centralstyrelsens Forfald i Vekselvirkning med Feudalvæsenets Renæssance. Man tænke kun paa den store tyske Bondekrig. Denne vældige Bevægelse med sit økonomisk og socialt, politisk og religiøst sammensatte Motiv. En Bevægelse, der strakte sig fra Rhinen til *Ungarn* og fra *Schweitz* til Nord- og Østersøen, endda med Udløbere ud over *Tysklands* Grænse — hos os f. Eks. Grevens Fejde, — under hvilken 1500 tyske Slotte og Klostre gik op i Luer, indtil Kulminationen endelig indtraf ved Bøndernes Erobring af *Weinsberg* og Slottet *Weibertreu* og Grev *Helfensteins* og hans 80 Standsfællers Nedsabling — 1525. Derefter Ridderskabets endelige Samling i Forhold til denne Bevægelse i det mindste og den over alle Grænser gaaende Hævn, som opfyldte *Tyskland* med afbrændte Landsbyer og Ligene af mere end 100,000 Bønder, indtil Markgrev *Joachim* af *Brandenburg* endelig maatte standse Nedslagtningen med det bekendte

Spørgsmaal: »Hvem skal dyrke Markerne og ernære os, naar vi slaar alle Bønderne ned?«

Denne Bevægelse ¹⁾, hvis Betydning for *Tysklands* videre Udvikling vanskelig kan overdrives, dannede Udgangspunktet for, hvad der ovenfor er kaldet Feudalvæsenets Renæssance i *Tyskland*. Men Feudalvæsen har alle Dage betydet Isolation og dermed Nedgang i Handel, Produktion og Kultur. Allerede forud er den ene af de fire store Varegrupper, paa hvilke de tyske Byers Oplomstring beroede: Orientvarerne, bleven af-skaaret, fordi Tyrkerne mere og mere breder sig i Forasien, hvor netop de Havne ligge, til hvilke Karavanvejene fra den fjerne Orient fører. 1453 erobres selve *Konstantinopel* og 1517 *Aleksandria*. Dermed er de eneste den Gang kendte Veje til den fjernere Orient spærrede. Netop denne Afspærring er det jo, der giver Anledningen til den ivrige Søgen efter en Søvej til *Indien*, som findes 1498, og som i Forbindelse med *Amerikas* Opdagelse, navnlig Besættelsen af *Meksiko* og *Peru* (1519 og 1532), overhovedet forskyder det økonomiske Tyngdepunkt mod Vest til den pyrenæiske Halvø. Her kommer under *Karl V.* (1516—1556) og *Philip II.* (1556—1598) tillige det politiske Tyngdepunkt til at ligge. Formidlingen af en anden vældig Varegruppe vest og nord fra: de engelske, skandinaviske og russiske Raaprodukter glider ud af de nordtyske Stæders Hænder under Gennembrudet af det nationale Arbejde i *England*, Sildetrækkets forandrede Retning langs *Hollands* og *Norges Kyst* og den økonomiske Udvikling i *Nederlandene*, som snart sætter ind. Disse Nedgangsspirer udvikles med rivende Hast under Trediveaarskrigen (1618—1648), der lægger store Dele af *Tyskland* fuldkommen øde og bringer Levelfod, Erhvervsliv, Kultur og Moral saa at sige ned mod Nulpunktet, ligesom Befolkningstallet reduceres til en Fjerdedel. Hvad der en Gang blomstrede, er nu visnet. Den Styrke indadtil og udadtil, som kunde være naaet gennem en stærk Centralmagt, baaret af en Byudvikling med Spidsen vendt mod

¹⁾ Smlgn. Zimmermann: Der grosse Bauernkrieg. Stuttgart 1841/43. — Karl Hartfelder: Zur Geschichte des Bauernkrieges in Südwestdeutschland. Stuttgart 1884.

Feudalvæsenet, er lammet; og møjsommeligt, Skridt for Skridt, maa Udviklingen bane sig Vej gennem de tyske Enkeltstater, bort fra Enheden, indtil endelig en af dem bliver stærk nok til atter at samle, under sit Førerskab og faktiske Herredømme.

Denne Opgave tilfalder jo *Prøjsen*, der fra 1701 træder ind mellem de evropæiske Kongeriger. Og her i det tyske Norden danner sig da det ny Krystalisationspunkt, om hvilket de tyske Stater lidt efter lidt samler sig samtidig med, at det gamle: *Østrig* taber sin Tiltrækningskraft. Afgørende for tysk Udvikling indadtil bliver da Kampen mellem disse to Magter: *Østrig* under det gamle legitime *Habsburg* og *Prøjsen* under Parvuen *Hohenzollern*. Som første Etape i denne Kamp kan nævnes Syvaarskrigen (1756—1763) ved hvilken *Maria Theresia* direkte tog Sigte paa et trykke *Prøjsen* ned til dets tidligere svage Stilling, men hvis Forløb under *Frederik den Stores* geniale Ledelse afsluttedes med en afgørende Svækkelse af den østrigske Indflydelse i *Tyskland*, medens *Prøjsen* løftedes til ledende Magt i det splittede og sammenfaldende Rige.

Frederik den Store (1740—1786) modtager fra sin Forgænger et Landomraade paa ca. 119,000 Kvadratkilometer med ca. $2\frac{1}{4}$ Million Indvaanere og efterlader til sin Efterfølger ca. 195,000 Kvadratkilometer med ca. $5\frac{1}{2}$ Million Indvaanere. Det er navnlig *Schlesien*, der erhverves i de to schlesiske Krige og fastholdes i Syvaarskrigen, og *Vestprøjsen*, der blev hans Bytte ved *Polens* første Deling (1772), som udgør Hovedstykkerne i den store Landudvidelse under hans Regering. Ogsaa i Retning af det strengt skolede Bureaukrati, Udvidelse og Skoling af Hæren, som han modtog i en Styrke af 84,000 Mand og efterlod 200,000 Mand stærk, fæstnede han Grundpillerne for den prøjsiske Stats Sammenhold og Kraft. Hans Efterfølger *Frederik Wilhelm II.* undergravede dem i sin korte Regeringstid (1786—1797) atter grundigt ved slet førte Krige, Ødselhed og Slaphed. Han er en af *Prøjsens* faa slette Regenter, hvem Heldet dog for saa vidt fulgte, som han, trods Landafstaaelsen til *Frankrig*, ved *Polens* 2. og 3. Deling (1793 og 1795) kunde gøre Landerhvervelser, der ialt beløb sig til 110,000 Kvadratkilometer. Som *Frederik Wilhelm II.* med Tab havde

trukket sig ud af Krigen med *Frankrig*, der jo nu stod i den store *Revolutions* Tegn, og derefter holdt sig neutralt under Kampene mod *Napoleon*, saaledes forsøgte denne Politik fortsat under Efterfølgeren *Frederik Wilhelm III.* (1797—1840) selv paa Bekostning af Landets og Kongehusets Værdighed, — Overenskomsten i *Schönbrunn* 1805 —. Men heller ikke saaledes formaaede *Prøjsen* at holde sig udenfor. *Napoleon* tvang det frem, og efter de frygtelige Nederlag ved *Jena* og *Auerstädt* og Freden i *Tilsit* (1807) var *Prøjsen* atter reduceret til 162,000 Kvadratkilometer med 5 Millioner Indbyggere og en Tilværelse som en Vasalstat af *Frankrig*.

Derefter paabegyndtes den indre Reorganisation, som knytter sig til Navnene *Stein* og *Hardenberg*: Løsrivelsen fra *Frankrig* 1812, Forbundet med *Rusland* 1813, den almindelige Værnepligts Indførelse 1814, og *Prøjsens* Deltagelse i Befrielsesværket i *Tyskland*, under hvilken den gamle Aand slaar ud i lyse Luer. Endelig efter *Napoleons* Fald: *Wienerkongressen* 1815, der skal genføde *Europa* efter det napoleonske Ragnerok.

I Tidsrummet 1815 til 1866 eller rettere til 1862 er Spændingen mellem *Prøjsen* og *Østrig* kronisk, og den udløses i dette Tidsrum først og fremmest gennem Handelspolitikken¹⁾. Det er saaledes at forstaa, at *Prøjsen* snart gennem Handelstraktater og snart ved ligefremme Toldforbund søger at knytte flere og flere tyske Stater til sig, medens *Østrig* paa sin Side søger at gøre det samme eller i det mindste hindre Staternes Tilslutning til *Prøjsen*. En Række Forbund dannes og opløses paa denne Maade indtil i 1834 den mere konstante Dannelse, »*Deutscher Zollverein*« eller, som den ogsaa ofte kaldes, den præjsisk-tyske Toldforening, fremtræder. Ved sin Dannelse omfattede den 18 tyske Stater, i 1835—36—38—51 kom flere til, og fra 1854 til 1866 tilhørte samtlige tyske Stater med Undtagelse af *Østrig*, begge *Mecklenburgerne* og *Hansestæderne* denne

¹⁾ Dr. Walther Lotz: Die Ideen der deutschen Handelspolitik. S. 6 f. f. Duncker & Humblot. Leipzig 1892.

tyske Toldforening, hvis ledende Magt var *Prøjsen*. Efter 1848 kom Statsmænd af betydeligere Eyner end før dette Tidspunkt til Roret i Østrig, og særlig paa Handelspolitikens Omraade udfoldedes der stort Talent for at bevare Ledelsen af *Tyskland* for *Østrig*. Friherre von *Brucks* geniale Plan — 1851 — til et Toldforbund mellem *Tyskland*, *Østrig-Ungarn* og *Norditalien* — ca. 70 Millioner Mennesker — tog først og fremmest dette Sigte og lod sig vanskeligt afvise af *Prøjsen*, men det lykkedes dog dette Land at komme uden om den, og imidlertid udviklede Forholdene sig indenfor *Tyskland* i *Prøjsens* Favør. Men uden Ofre fra *Prøjsens* Side vandt det ikke frem. Drejede det sig om mindre tyske Stater, var Processen kort, men overfor de større, der havde andre handelspolitiske Interesser end *Prøjsen*, var der ikke andet at gøre end at bringe Ofre, dersom man vilde have dem ind i Toldforeningen. Hvad det her navnlig drejede sig om, var Spørgsmaalet om Graden af frihandleriske Toldsatser eller Beskyttelsessatser. *Prøjsens* Interesser var klare nok. De finder det skarpest mulige Udtryk i det Hardenbergske Reskript af 1810, der skulde danne Grundlaget for *Prøjsens* Reorganisation. I Afsnittet om Handelspolitikken begynder § 1 med: »Was die Handelspolizey angeht, so beherzige man ja vor allem das laissez faire«¹⁾. Men Stater som *Sachsen* og visse sydtyske Stater kunde umuligt slutte sig til et frihandlerisk Toldforbund, og vilde *Prøjsen* have dem med, maatte det derfor ofre sine Handelsinteresser. Og det gjorde det. Handelsinteresserne maatte vige for de politiske, saa længe i det mindste, indtil det følte sig stærkt nok til at kaste Sværdet i Vægtskaalen uden at risikere, at dets toldpolitiske Forbundsfæller blev *Østrigs* militære Allierede, hvis Brudet kom. Den afgørende Kamp med *Østrig* udkæmpedes i Virkeligheden handelspolitisk, og *Østrigs* politiske Skæbne i Forhold til *Tyskland* var afgjort længe inden 1866. Krisen indtraadte i 1862, og Anledningen var Afslutningen af en Handelstraktat mellem *Frankrig* og *Prøjsen* af frihandlerisk Karakter, altsaa svarende til det daværende *Prøjsens* han-

¹⁾ *Leopold v. Ranke*: Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von Hardenberg. IV. Pg. 49.* Leipzig 1877.

delspolitiske Interesser, men modsat flere andre tyske Staters. *Prøjsen* lod den tyske Toldforenings Stater vide, at den fastholdt Traktaten med *Frankrig*, uanset om Foreningstaterne sluttede sig til eller ej, d. v. s., at Foreningen var sprængt, saa fremt ikke alle sluttede sig til. *Østrig* opbød hele sin Indflydelse paa de sydtyske Stater og *Sachsen*. Agitationen var voldsom, Pressen tordnede løs paa begge Sider, og Sablerne raslede, men ved Udgangen af 1862 havde samtlige Stater givet deres Tilslutning. Fristen for denne udløb med Udgangen af 1862, og for den Begejstring, med hvilken enkelte af Staterne sluttede sig til, er det karakteristisk, at de sidste Telegrammer om Tilslutning indløb Nytaarsnat 1862—63. Men den Nat vidste man ogsaa i *Berlin*, hvem der var Herre i *Tyskland*. Handelstraktaten af 1862 mellem *Frankrig* og den tyske Toldforening var *Østrigs* økonomiske *Sadova*, paa hvilket det militære snart skulde følge.

1864 opsatte det uundgaaelige Brud endnu en Gang, men i 1866 kom det. Det Maadehold, *Bismarck* under de voldsomste Kampe i Krigsraadet den 23. Juli i *Nickolsburg* ikke blot med Generalstaben, men med selve Kongen ¹⁾, udviste for at hindre, at man efter *Sadova* marscherede mod *Wien*, og at man aftvang det besejrede *Østrig* Landafstaaelse, er maaske det største Vidnesbyrd om overlegen politisk Evne, denne Statsmand har givet. Det gjaldt om ikke at saare Modstanderen dybere end nødvendigt for at besejre Medbejleren indenfor *Tyskland* uden at kalde ham frem ved det forestaaende tysk-franske Opgør.

Paa 1866 fulgte 1870, der endelig virkeliggjorde baade *Prøjsens* og det tyske Folks Drømme, ved at samle *Tyskland* til en politisk Enhed under *Hohenzollernes* Scepter, og fra nu af udfolder *Tyskland* sig politisk og økonomisk efter en Maalestok, der i stigende Tempo fører det mod det næste Krydsningspunkt mellem tyske og engelske Interesser. Og her bør et Moment mindes, som sjældent eller aldrig fremdrages under Omtalen af

¹⁾ *Bismarck*: Gedanken und Erinnerungen II. S. 60 f. f. Cotta'sche Buchhandlung. Stuttgart und Berlin. 1911.

de Faktorer, der har medvirket ved dette vidunderlige Opsving, uagtet det efter vor Mening har været af største Betydning for det. Det er den ved Freden i *Versailles* fastsatte Krigsskadeserstatning, som *Frankrig* maatte betale *Tyskland*. Disse 5 Milliarder var i Virkeligheden *Driftskapitalen*, med hvilken det tyske Rige begyndte sin nye økonomiske Virksomhed.

5. ENGELSK UDVIKLING MELLEM KRYDS- NINGSPUNKTERNE.

a. FRA AGRARLAND TIL INDUSTRILAND.

Vender vi os til den engelske Udvikling mellem de to Krydsningspunkter, saa samler Interessen for vort Formaal sig om to Forhold: Udviklingen af Landets *Produktion* og af dets *Kolonialvælde*, mellem hvilke atter Udviklingen af den engelske Verdenshandel staar, som Lysbuen mellem de elektriske Poler.

Hvad Produktionen angaar, saa føres den fra *Elisabeths* Tid i stigende Tempo og bevidst fra den agrariske Linie over paa den industrielle. Havde Landets Hovedindtægt udefra indtil da bestaaet i Byttehandelen med *Flandern*, hvorhen *Hansestæderne* bragte den engelske Uld, saaledes at *England* den Gang var for *Flandern*, hvad *Avstralien* nu er for *West Riding*¹⁾, og *London* den Gang, hvad *Sidney* nu er, *Gent* og *Brügge* den Gang, hvad *Leeds* og *Bradford* nu er, saa begynder det under og efter *Elisabeth* at udvikle sig til Industriland og det ikke mindst ved selve den nederlandske Industris Indvandring til *England*. Under Nederlændernes Krig med Spanien (1568—1648) drog nemlig flamske Haandværkere skarevis til *England* og pustede nyt Liv i Industrien der, som længe havde haft sit Sæde i *Norwich*. Dermed begyndte en Periode i den engelske Industris Historie, som man kan kalde *Norwich-Perioden*, og som varede hele det syttende Aarhundrede igen-

¹⁾ Østlige Del af *Yorkshire*.

nem.¹⁾ Var det tidligere enten industrielle Raaprodukter som Uld, Kul, Erts eller Halvfabrikater som raat Klæde, der fik Appretur og Farve i Belgien, man havde frembragt, saa begyndte man nu at føre Fabrikationen helt igennem og at gribe mere og mere om sig i Fabrikationen, særlig da Indvandringen fra *Belgien* ca. 100 Aar senere suppleredes med en ny Indvandring af Industrielle og Handelskyndige fra *Frankrig*. Som Følge af Ophævelsen af det nantiske Edikt 1685, udvandrede ca. 100,000 franske Protestanter med en Kapital af ca. 50 Millioner Frcs. til *England*. Disse Indvandringer skyldes Opkomsten af og Fremskridt i Fabrikationen af fint Klæde, Lærred, Glas, Silke, Papir o. s. v. I *Venedig* lærte man Krystalfabrikationen, fra *Persien* hentede man Tæppevævning og Farveri. Hvor der overhovedet var noget at lære paa Industriens Omraade, søgte man at tilegne sig det. Kom Teknikere og Arbejdere ikke af sig selv, saa indkaldte man dem, og den ene Industris Vækst trak den anden efter sig, ganske som nu, hvor f. Eks. den industrielle Udvikling af vort Landbrug ikke blot fører til Anlæg af Fabrikker for Agerdyrkningsmaskiner, Centrifuger, Motorer m. v., men tillige til Væverier og Spinderier, fordi Landbruget ved intensiv Drift ikke mere som tidligere ved ekstensiv kan forsyne Landet med en Række Tekstilvarer, som den Gang tilvirkedes som Husindustri paa Gaardene.

Det bør under den her antydede Begyndelse af den engelske Udviklings nye Retning mod Industrien erindres, hvilken Betydning, det nye Marked, der kommer op med Reorganisationen af Hær- og Flaadevæsen fra det 16. Aarhundrede, faar for denne Udvikling.

Allerede *Henrik VIII.* (1509—1547), der maatte bestille store Mængder af Krigsmateriel fra Udlandet, stræbte ivrigt efter at gøre sig uafhængig af Udlandet i denne Henseende ved Anlæg af Vaabenfabrikker i selve *England*. Han indkaldte i dette Øjemed Vaabensmede fra *Tyskland*, *Frankrig*, *Brabant*

¹⁾ I. R. Seeley. *England som Verdensmagt* ved Alfred Ipsen. S. 55 f. København. Gad. 1906.

og *Italien*.¹⁾ 1629 kunde Carl I. fra det kongelige Støberi udføre 610 Jernkanoner, som han solgte til *Holland*.²⁾ *Hume* fremhæver, at *England* allerede under Jacob I. (1603—1625) udmærkede sig i Skibsbygning og Skytsstøbning,³⁾ om han end føjer til, at det var de eneste Industrier, Landet den Gang udmærkede sig ved.

Men den Periode i den engelske Industris Udvikling, som vi efter *Seeley* har kaldt *Norwich Perioden*, og som jo strakte sig til omtrent Udgangen af det 17. Aarhundrede, havde i det væsentlige kun *England* selv til Marked. *England* erobrede i den sig selv industrielt. Det skete ikke alene ved teknisk Løftelse, men tillige ad flere andre Veje, f. Eks. ved en fremadskridende Ophævelse i indre Hindringer for Samkvemmet, som indre Toldgrænser o. l. ved Udviklingen af Flod- og Kystfart, Landevejsvæsen og Transportmidler. Haand i Haand hermed gik Afvisning af fremmede Varer ved ligefremme Indførselsforbud, høj Beskyttelsestold eller de Fragt vanskeligheder, som *Cromwells* berømte Navigationsakter (1651) lagde dem i Vejen.

Saa snart man under Jacob I. (1603—1625) og Carl I. (1625—1649) var naaet til at fremstille og farve fint Klæde, udstedtes der Indførselsforbud mod det. Direkte og indirekte støttedes den industrielle Udvikling lige til det parodiske, som Jacob II.s (1685—1688) Forordning om, at Lig skulde begravnes i uldne Tæpper for derved at støtte Klædefabrikationen, og Tilholdene om at spise Fisk for at støtte Fiskeriet. Disse Udvækster er saa at sige en given Sag, fordi vi i denne Periode staar paa Merkantilsystemets Højde. Men ved Værd-sættelsen af saadanne Systemer kommer det mindre an paa at konstatere det selvfølgelige, at de ikke har kunnet virke efter deres Hensigt der, hvor Forudsætningen for deres Anvendelse manglede, men derimod mere paa at undersøge, om de overhovedet nogetsteds har virket befordrende paa Udviklin-

¹⁾ *Werner Sombart*: Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Capitalismus. II S. 96. München og Leipzig 1913.

²⁾ *Samme*: a. S. Side 99.

³⁾ *Hinne*: History of England: 1782, VI, Side 181. *Sombart* a. S.

gen til Trods for Udskejelserne, og da af hvilken Grund, og hvilke Momenter der da var de bærende i dem. Dette bliver der maaske Lejlighed til at gøre senere hen; her skal vi kun minde om, at hvad enten England styredes aristokratisk eller demokratisk, af næsten enevældige Konger eller af en republikansk Præsident, som *Cromwell*, saa var Linien for Udviklingen henimod Industristaten og Midlerne for at naa den altid de samme fra det Øjeblik, *England* overhovedet kunde føre en selvstændig økonomisk Politik og indtil 1846. Og Synspunktet er klart angivet i Georg I.s (1714—1727) Trontale 1721, hvori det hedder:

»Det er indlysende, at intet i den Grad hæver den almindelige Velstand, som Udførsel af Fabrikater og Indførsel af Raastoffer.«

Men samtidig med Begyndelsen og Videreførelsen af *Englands* Udvikling til Industriland, skyder en Udviklingslinje mod Stillingen til Verdensmagt frem fra det andet Punkt, vi har nævnt ovenfor: den oversøiske Kolonisation, ogsaa den hører jo til Grundtrækkene i det merkantilistiske System.

b. KOLONIALVÆLDE.

Trods sin insulære Beliggenhed havde *England* før *Amerikas* Opdagelse ingen Drift eller Tilbøjelighed mod Havet. Det var ikke underligt. Fra Havet havde det modtaget sine Undertrykkere: Normanner og Vikinger og sine Formyndere: Hansestæderne. Dertil laa det den Gang i et Hjørne af *Evropa*, saa at sige ved Vejs Ende og ikke paa et Knudepunkt eller i en central Beliggenhed. Dette Forhold forandres ganske fra det Øjeblik, da *Amerika* opdagedes. Nu laa *England* centralt, og kom efterhaanden, som Tiden skred, i den enestaaende Stilling: at vende sin ene Front mod Verdens rigeste Fastland og sin anden mod Verdens største Kulturhav. Men lige straks virkede *Amerikas* Opdagelse dog ikke, hvilket laa i, at *Evropa* den Gang snarere var folkefattigt end folkerigt. Der var ingen

Overbefolkning, hvis Strøm kunde ledes over i det mægtige Bækken, som paa sin Side manglede Tilførsel, idet de nomadiserende Stammer i *Nordamerika* jo saa at sige forsvandt paa de uhyre Arealer. Derfor var det mest Eventyrere, der i den første Tid satte Kursen mod det fjerne Fastland; fra *Spanien* og *Portugal* i Spidsen for nogenlunde organiserede Ekspeditioner, fra *England* nærmest som Førere for Privatforetagender, i hvilke Privatfolk anlagde Penge. Saaledes f. Eks. da *Oxenham* og *Francis Drake*, førend sidstnævnte endnu havde besejret den spanske Armada (1588) udrustede et nyt Skib i *Plymouth*, der var bestemt til at udplyndre de spanske Sølvflaader eller gøre Overfald paa de spanske Koloni-Byer i den mexikanske Havbugt, uagtet de to Lande ikke endnu formelt var i Krig med hinanden (Seeley) eller som da Privatfolk oprettede det ostindiske Kompagni.

En lang Læretid maatte Englænderne gennemgaa, inden man kan sige, at de begyndte nogen Kolonisation i den nye Verden. Der var nogle faa Rejser til *Ny Foundland* og *Labrador*. Derefter en Række utilstrækkeligt forberedte Eventyrforetagender; endvidere røveragtigt Overfald paa de spanske Besiddelser i *Amerika*, indtil endelig denne Forberedelsens Tid afsluttedes med Sejren over den store Armada. Men denne Sejr rejser i det engelske Folk en Selvfølelse og en Samfølelse, som forbereder det til den store og sejrriege Modstand mod Carl I. (1625—1649), og fra nu af besejles *Amerika* ogsaa med varigere Formaal end Eventyr og Røvertogter. Herved maa det ikke overses, at de religiøse Modsætninger i hin Tids *England* leverer et Nybyggerkontingent til den nordamerikanske Indvandring, som den Dag i Dag, trods Udvandingen med Millioner af religiøst Indifferent af alle Nationaliteter præger Samfundet i *United States*. I 1607 grundlægger *John Smith* den første Koloni i *Virginia*, i 1620 forlader en Samling Puritanere, de saakaldte Pilgrimsfædre, *Lincolnshire* og indretter sig i *Massachusetts*, ligesom *Maryland* bliver det nye Hjem for udvandrede Katholikker under *Calvert*.

Og de Krige, *England* fører i det 17. og 18. Aarhundrede med *Holland*, *Spanien* og *Frankrig*, drejer sig, hvor fjern deres An-

ledning ogsaa synes fra Kolonialvæsen — den spanske Arvefølgekrig f. Eks. — i Virkeligheden om den nye Verden og Indien og ikke i første Linie om evropæiske Anliggender. Fra det 16. Aarhundrede og ganske særlig efter 1588 begynder Engländerne at faa Øjet op for Havets Betydning for dem. Nu synger Shakespare om sit Land:¹⁾

»En Edelsten, indfattet i Sølvhøvet,
Der tjener det til Ringmur og til Værn
Til Fæstningsgrav omkring den stolte Borg«. ¹⁾

I Slutningen af det 16. Aarhundrede gør Storkantsleren *Cecil* opmærksom paa, at »den insulære Beliggenhed henviser *England* til Verdenshandelen«, *Bacon* taler i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede om Herredømmet paa Havet som *Englands* »kostelige Medgift«, og først efter den Tid lyder *James Thomsen's* stolte Nationalsang »Rule Britannia! Britannia rules the waves« (1740) fra engelske Læber.

Medens den Flaade, der besejrede *Armadaen*, ikke var tænkt, som noget blivende, grundlægger *Vane* i det 17. Aarhundrede den engelske Marine, hvis Traditioner strækker sig fra hin Sejr over *Armadaen*, og som er bleven hævdet siden. Fra 1588 til nu har Flaaden sikret *England* mod Indfald udefra. Med den fratog *Cromwell* *Spanien* *Jamaika* og under *Blake* besejrede den *Tromp* og detroniserede dermed *Holland* som politisk Medbejler (1654).

Under Carl II. (1660—1685) udvidedes de amerikanske Kolonier med *Nord- og Syd-Carolina*, *Pensylvanien*, *New York* og *Delaware*, hvilke sidste toges fra Hollænderne. *England* ejede nu en anelig Krans af Kolonier paa Nordamerikas Østkyst, og *Seeley* gør opmærksom paa den store Forskel mellem disse Kolonier og de spanske paa den ene Side, de hollandske paa den anden. Den europæiske Befolkning i alle de spanske Kolonier var blandet og forsvandt derhos næsten i Massen af Indfødte. Befolkningen i de engelske Kolonier derimod var

¹⁾ *Richard II.* 2. Akt 1. Scene.

ublandet europæisk og dertil talrig. Ved denne sidste Egenskab stod de tillige i Modsætning til Hollændernes Kolonier. Disse var svagt bebyggede, som en ligefrem Følge af den smalle Basis for en national Kolonisation, Moderlandet frembød.

Men Carl II havde en Genbo paa den anden Side Kanalen, der netop i hans Regeringstid heller ikke laa paa den lade Side, hverken i produktiv Udvikling i Almindelighed eller i Kolonialvæsen. Næsten hele Carl II's Regeringstid fra 1661 til 1683 var Colbert ved Roret i *Ludvig XIV.s Frankrig*, hvor hans Geni løfter Erhvervslivet til en Højde som ingensinde før. Hvad *Frants I.* (1515—1547) havde begyndt, og *Henrik IV.* (1594—1610) fortsat, det fuldbyrdedes under Colbert. Ogsaa han havde Interesse for Kolonisering, og koloniale Handelsselskaber, og grundlagde rigeligt af begge Dele. Han er Skaberen af det franske Kolonialrige, som den Dag i Dag er Verdens næststørste, men jo ganske vist meget betydelig mindre end det britiske.

Men aldrig saa snart havde Colbert lukket sine Øjne — 1683 — før man i Frankrig glemte, at den vidunderlige Udvikling af Erhvervslivet, som han havde fremkaldt, foruden paa hans Geni hvilede paa et statsretligt Grundlag: *det nantiske Edikt*. Dette sikrede fri Religionsøvelse for de franske Protestanter — Huguenotterne — d. v. s. den velhavende og driftige Mellemstand, som i det væsentlige bar det franske Erhvervsliv. Ediktet ophævedes 1685, og nu flygtede, trods Forbudet og Truslen om de haardeste Straffe, ca. 400,000 vindskibelige Borgere ud af Landet, hvoraf en Fjerdedel tyede til England. *Edv. Lehmann* karakteriserer disse Flygtninge som »Landets bedste Borgere, Industriens og Handelens Bærere,« og han siger træffende, at »der dannedes ved denne Klasses Hensygnen et tomt Rum mellem Overklasserne og Underklasserne i Frankrig,« i hvilket førstnævnte styrtede ved Revolutionen i 1789¹⁾.

Men med Ophævelsen af det nantiske Edikt træder Lud-

¹⁾ *Edv. Lehmann: Voltaire og Rousseau Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning* 111, Nr. 124, S. 4. Jacob Erslev. 1907.

vig XIV. ind i sin Nedgangsperiode, hvor de faldende Indtægter ikke længere formaaede at dække de stigende Udgifter, som ikke blot Hoffets og Adelens Luksus, men ikke mindst de følgende Krige krævede. Disse var Niaarskrigen 1688 til 1697 og den spanske Arvefølgekrig fra 1701 til 1713. Begge føres mod evropæiske Koalitionner. Den første synes at bæres af et religiøst Moment, den sidste af et dynastisk, og i Koalitionerne mod *Frankrig* finder vi nu *Holland* og *England* kæmpende Side om Side. Og hvorfor? Hverken af religiøse eller af dynastiske Grunde men af koloniale og mercantile. *Frankrig* var begyndt at undersøge og bebygge *Mississippis* Opland, og det tilsigtede dynastiske Forbund mellem *Frankrig* og den spanske Kolonialmagt vilde lukke næsten hele den nye Verden for Englænderne og Hollænderne og aabne den paa vid Gab for Fransk-mændene, der endnu var *Evropas* ledende Magt. Freden i Utrecht 1713 gav *England* *Ny Skotland* — *Acadien* — og *Ny Foundland* begge fra *Frankrig*, og *Asiento* Overenskomsten med *Spanien* aabnede det Adgang til Handel paa spansk *Amerika*. Foreløbig kun med Slaver, i hvis Spor imidlertid Smuglerhandel med andre Varer fulgte. Denne Overenskomst var det første Indbrud i det saakaldte »spanske Monopol«, hvorved forstaas *Spaniens* Hævdelse af Eneret til Handel paa spansk *Amerika*.

De her antydede Krige danner Udgangspunktet for den store Kamp mellem *Frankrig* og *England* om Førerstillingen i *Evropa* eller snarere i Verden, som man kan kalde den anden Hundredeaarskrig, idet den strakte sig fra 1688 til 1815 med 64 Krigsaar paa et Tidsrum af 126 Aar. Højdepunktet i denne Kamp naas under den præjssiske Syvaarskrig (1756—1763), hvor *England* stiller sig paa Frederik d. Stores Side, og ved Freden i *Paris* 1763 erhverver *Canada* fra *Frankrig*.

Med dette Aar har *England* naaet Højden af sin Stilling i det 18. Aarhundrede og forholdsvis maaske overhovedet. Fra nu af til 1815 bliver Skinsygen mod *England* en af de største Drivfjedere i evropæisk Politik. For den store *Napoleon* blev det en Lidenskab, og skal man i hans Togt mod *Rusland* i 1812 finde

politisk Mening, kan den kun være gennem *Persien* og *Afghanistan* over Linien *Moscou-Tiflis* at ramme *England* i *Indien*, saaledes som ogsaa *Taine* antyder.

Det var hverken mere eller mindre end et sammenhængende Verdensrige paa den anden Side af Atlanterhavet, *England* efter Freden i *Paris* havde lagt Grunden til. Rimeligvis vilde det nu have omfattet hele det nordamerikanske Fastland, om det ikke var blevet brudt. Men, som det hedder: »Der er sørget for, at Træerne ikke vokser ind i Himlen!» Bruddet kom, idet de 13 engelske Kolonier langs Atlanterhavskysten løsrev sig — Befrielseskrigen (1776—1783). Det var en Kolonialpolitik i gammel Stil, som hidførte Bruddet; en Politik, som, om den end ikke nærmede sig den spanske Rovdrift paa Kolonierne, dog ikke passede for Samfund, der var dannet af engelske Udvandrere, som var drevet hjemmefra af de alvorligste Grunde for i Fred at kunne dyrke deres Gud, ligesom Jøderne da de udvandrede fra *Ægypten*. Folk, der havde bosat sig paa en Kyst, som ikke var altfor gæstfri, men som ved sit Baglands uhyre Udstrækning og Naturrigdom ingen Grænser satte for Udviklingsmulighederne. Men disse Muligheder maatte virkeliggøres gennem haardt Arbejde og Nøjsomhed, Egenskaber, som netop Mennesker, hvis Liv er bestemt ved deres Tro, har let ved at udvikle, men som paa den anden Side danner Karakterer, der ikke i Længden lader sig misbruge. Løsrivelsen af *Ny-England*, ved hvilken baade *Frankrig* og *Spanien* ogsaa hjalp til, var en uhyre Skuffelse for *England*, uagtet dets Politikere næppe paa det Tidspunkt har været klare over Tabets hele Betydning. Men det har tillige været i høj Grad opdragende for *England*, som fra nu af i alt Fald har været klar over, at den gammeldags Kolonialpolitik ikke er lige god for alle Kolonier eller til alle Tider, uden at det dog kan siges, at Empiriet endnu har skabt den nye, som det i alt Fald efter Krigen med Nødvendighed maa bestemme sig for.

Saaret er lægt nu, ikke mindst ved den mangefoldige Erstatning for den tabte Tvangshandel, som Handelen paa det fri *United States* har givet *England*, og ved det nye Verdens-

rige, det har dannet sig ved sine Erhvervelser i *Australien*, *Afrika* og *Indien*. Men det havomkredsende Atlanterhavsvælde, som vilde været givet med Besiddelserne i *Nordamerika*, *Vestindien*, *Sydamerikas* Nordkyst og *Afrikas* Vestkyst er saa væsentlig brudt ved *United States* Løsrivelse, at det, der er tilbage, selv med en Landmasse, større end *Evropas*, dog mangler Enhedens Styrke; navnlig ogsaa fordi *Canada* ved sit Grænsesfællesskab, Sprogfællesskab og ensartede Idéretning med *United States* altid vil have Tilbøjelighed til økonomisk og politisk Heldning mod denne nye Statsdannelse, der allerede har hævet sig højt op over Verdenshorizonten.

Som Pariserfreden 1763 sprængte *Frankrigs* Kolonialmagt i *Amerika*, brød den ogsaa dets Stilling i *Indien*; og ved et rent Tilfælde kom *England* kort efter Tabet af *United States*, ligeledes *Frankrig* i Forkøbet ved at tage det australske Fastland i Besiddelse, hvilket en engelsk Flaade besørgede i 1788, faa Dage før en fransk Eskadre ankrede op ved Siden af den i Botany Bugten¹⁾. Denne Erhvervelse sammen med Fodfæstet i *Caplandet* (1795) erstattede Storbritannien den i *Nordamerika* tabte Landmasse, men jo rigtignok i spredte, langt fra hinanden liggende Besiddelser, der imidlertid bliver Udgangspunktet for nye Udvandrerkolonier og angelsaksiske Statsdannelser.

Som en Kile skyder *Afrika* sig ind imellem det tiloversblevne af *Englands* Atlanterhavsvælde og dets indiske Vælde. Kilens Basis vender imod *Evropa*, og dens Grundlinies nordvestligste Punkt, hvor Indløbet til Middelhavet findes, ligger under den engelske strategiske Besiddelse *Gibraltars* Kanoner. Verdensdelens nordøstlige Passage *Suezkanalen* beherskes ligeledes af denne Magt, og drejer vi om det mørke Fastlands Spids, der ogsaa er engelsk, saa passerer vi det skarpe Hjørne imellem de to britiske Kolonialkredse: den atlantiske og den indiske. Styrer vi omtrent ret øst, støder vi mod det indiske Vældes australske Blok; gaar vi langs *Afrikas* Østkyst, passerer vi ud-

¹⁾ *Robert Schachner*: Australien in Politik. Wirthschaft und Cultur, S. 1. Jena 1909. Gustav Fischer.

strakte engelske Kolonier, og i Retning mod Nordøst naa vi *Indien*, som over de engelske Besiddelser i det malaiske Archipel slutter Ringen ned mod det australske Fastland.

I dette indiske Vælde danner *Indien* selv Kærnen. Dets Historie er saa gammel som Menneskeslægten, dets Forbindelse med *Europa* strækker sig over Aartusinder, dets Blade i den engelske Kolonisationshistorie er ikke de mindst interessante, og for det britiske Verdensriges Fremtid vil Udviklingen her spille en afgørende Rolle.

Se vi bort fra de *Indfald i Indien*, som enten ingen Historie har, eller som er forblevne uden Virkninger — som Aleksander den Stores 327 f. Kr. — saa bliver det første, der er Anledning til at notere, en næsten sammenhængende Række af muhamedanske Indfald i det 10. Aarhundrede, der er Eftervirkninger af arabiske Kalifers Fremstød mod Øst. Blandt disse faar et en mere omfattende Betydning, nemlig den mahomedanske, afghaniske Fyrsteslægts, som under *Mahmoud Ghazni* i 1001 gjorde Ende paa *Indiens* Afsondring og Uafhængighed. Fra hans Tid breder den muhamedanske Indvandring og Islam sig over *Indien*. Han er for *Indien* saa at sige *Columbus* og *Cortez* i samme Person — Seeley —, og siden da har *Indien* til Stadighed levet under Fremmedherredømme. Vejen til det er til *Vasco de Gamas* Tid gaaet over *Khyber Passet* i *Solimansbjergene*, der er den vigtigste Færdselsvej mellem *Øvre-Indus* og *Afghanistans* Hovedstad *Kabul*.

Som Led i disse muhamedanske Indvandringer dannede i 1526 efter Slaget ved *Panipat* en tartarisk Fyrste, *Baber*, Begyndelsen til det muhamedanske Rige i *Ostindien*, hvis Herskere antager Titel af Stormoguler. Det bestod i henved 300 Aar, idet det i 1788 under *Alum II* tabtes til Englænderne; men selv denne for et saa omfattende Rige korte Levetid maa forstaaes med et vidtgaende Forbehold, idet den mere refererer sig til Herskerhuset end til den faktiske Statsdannelse. Dels gik der nemlig en Tid, inden Stormogulens Rige naaede større Udstrækning, og dels tabte det, da det naaede saa vidt, i indre Sammenhæng, hvad det vandt i Omfang.

Ved den anden Stormoguls (*Akbers*) Tronbestigelse i 1556

bestod Riget kun af de fem Floders Land: *Pendschab* i det nordvestlige Forindien omkring *Indus* og Landet omkring Byerne *Delhi* og *Agra*. Men i sin lange Regeringstid, der omtrent falder sammen med *Elisabeths*, idet han døde 1605, indtog han i 1576 *Bengalen* og *Sind* (omkring *Indus* nedre Løb med Hovedstaden *Haidarabad*) og *Gudscharat* — engelsk *Guzerat* — med Halvøen *Kathiawar*, der ligger nord for *Bombay* og tæt op af *Surat*, en anden engelsk Bosættelse, som netop spillede en stor Rolle i den indiske Kolonisations første Tid. Den anden Stormogul herskede med andre Ord over *Hindostan*, men ikke over *Indien*. Først under *Aurang Zebe* (1658—1707) naaede Stormogulens Rige sin største Udvidelse, idet han i 1683 erobrede *Dekhan*, som Dynastiet allerede fra *Akbers* Tid havde gjort Krav paa, men indtil da ikke havde kunnet sætte sig i Besiddelse af. Men netop denne Erobring udtømte ogsaa Rigets Kraft, fordi det alle Dage havde manglet en Kærne, der var fast nok til at kunne taale de store Udviælseser.

Fra *Aurang Zebes* Død genoptoges Indfaldene fra *Afghanistan*, 1739 af den persiske Konge *Nadir Shah*, 1760 af *Ahmed Shah Abdah*, idet Stormogulens Rige fra 1707 hurtigt kom i Opløsning; og selv før den Tid udøvede Stormogulen kun et betinget Herredømme over mere eller mindre afhængige Fyrster, som faktisk vedligeholdt et mere eller mindre udpræget Anarki i det geografiske Begreb, som man kalder *Indien*. Andet var nemlig *Indien* ikke før Englændernes Herredømme, og andet er det i en vis Forstand ikke den Dag idag. Thi vel har det en ordnet Regering, medens de statsretlige Grænser mellem denne og de kun til en vis Grad afhængige Rahjaer er bestemte. Men naar man erindrer, at dets 316 Millioner Indbyggere hører til en Række forskellige Nationaliteter, en Betegnelse, der allerede er umulig ved et Folk med mere end 100 forskellige Sprogstammer, til tre Hovedreligioner — Islam, Buddhismen og Brahmismen —, at de aldrig nogensinde siden den muhamedanske Indvandring i 1001 har været samlet til et Folk under en fælles Regering, at de altid har været beherskede af Fremmede, er af asiatisk Tankesæt og for store Mas-

sers Vedkommende skilte ved Kasteinstitutionen, saa vil man forstaa, at det indiske Kejserrige ganske vist er en politisk Kendsgerning, men som saadan ikke kan jævnføres med nogen Statsdannelse efter evropæisk Begreb.

Hvorledes dette mærkelige Rige, som det nu er, er blevet til, og hvad det er for en Trolddomsmagt, der holder det sammen, er det af største Betydning for Forstaaelsen af det nærværende Øjeblik og Fremtiden at faa Rede paa, og ikke mindst giver det os Forstaaelsen af hvorledes indfødte Tropper af mange forskellige Slags, Skulder ved Skulder med Englænderne, snart under indfødte Officerer, snart under engelske, kan indføjes i Veststaternes taktiske Eenheder og ikke blot med glimrende Tapperhed, men under fuld intellektuel Samvirken kan gennemføre deres Generalstabes Tanker.

Om Tilblivelsen af det indiske Kejserrige siger Seeley: »Vor Erhvervelse af Indien skete i Blinde. Aldrig nogensinde har Engelskmænd udført en Bedrift saa formaalsløst saa ganske tilfældigt som Erobringen af *Indien*.«

Det begyndte med et Handelsselskab. Ikke et som f. Eks. *Colberts* vestindiske Kompagni af 1664, udstyret med kongelig Magtfuldkommenhed overfor enhver Koloni, det havde anlagt eller i Fremtiden vilde anlægge¹⁾, men som et Selskab dannet af rent private Købmænd ved en Tegning af 30133 £ i 1599, og af Dronningen kun udstyret med Handelsprivilegiet paa *Indien*, — der ikke overholdtes — de nødvendige Toldconsessioner og Ret til at udføre Ædelmetal til Beløb af 30,000 £, paa Betingelse af, at den samme Værdi i Ædelmetal førtes tilbage, alt paa 15 Aar og med Ret for Regeringen til at tilbagekalde Privilegiet, naarsomhelst med en Frist af 2 Aar²⁾. I de Besiddelser, Selskabet maatte erhverve, kunde det udstede Love, som ikke stod i Strid med de engelske.

Hvad der fulgte derefter, udviklede sig saa at sige af sig selv. De Kampe, Selskabet maatte bestaa, maatte det i alt væsentligt

¹⁾ *Rambaud*: a. S., II., Side 248.

²⁾ *Alfred Zimmermann*: Die europäischen Colonien, II. Side 50 ff. Berlin 1898.

føre for egen Regning og med egne Tropper, sine Initiativer maatte det selv tage og selv gennemføre. Det er karakteristisk, at da Portugiserne i 1614 har kapret et af Stormogulens Skibe, vender denne sig til Kompagniet om Hjælp. Englænderne angriber Portugiserne og slaar dem, og Faktoren *Edwards* kommer i den Anledning i stor Yndest hos Fyrsten og opnaar et Firman, der tilsiger Selskabet dets Rettigheder og Friheder for stedse.

Kompagniet mener nu, at det kan være rigtigst at benytte Øjeblikket til at faa en virkelig kongelig Gesandt anbragt ved Stormogulens Hof, og en saadan sendes ogsaa i Sir *Thomas Ross*. Denne har imidlertid endnu mere end Kompagniet været en praktisk Englænder; thi han erklærede selv efter at have fungeret nogen Tid, at en Gesandt ikke var til nogen Nytte ved et saadant Hof. Han raadede Selskabet til at betale en eller anden Nabob ved Hoffet 1000 Rupier aarlig for at værges dets Interesser der, det vilde være nyttigere end ti Gesandter, og derhos skulde Selskabet i Udskibningshavnene lade sine Interesser varetage af en anden Nabob til 500 Rupier aarlig.

De Kampe, Selskabet efterhaanden maatte bestaa, var af forskellig Art og maatte føres baade udadtil og indadtil, saavel i *Indien* som paa Havet og hjemme i *England*. Det var Kampe mod Ekspeditioner af Portugisere, Hollændere og Franske; mod Overgreb fra Stormogulen og endnu mere fra ham underlagte eller selvstændige Rahjaer¹⁾ eller Nabober²⁾; mod dets egne Embedsmænds Smughandel og Bestikkelighed, der var en Følge af slette Lønninger; mod konkurrerende Ekspeditioner hjemmefra med eller uden Koncessioner og mod Parlaments- og Hofintriger hjemme. Alt maatte det selv klare, og naar det har faaet Tropper eller Skibe hjemmefra, har det selv maattet betale dem.

Paa den anden Side har den engelske Stat som saadan heller ikke nu nogen direkte Indtægt af *Indien*. Kejserrigets Skatter anvendes kun til dets egne Formaal, og det

¹⁾ Konge, Fyrste, ældgammel Titel for Forindiens Fyrster.

²⁾ Stormogulens Provinsguvernører.

betaler ingen særlig Tribut til *England*. Men det er en glimrende Skole for dets administrative Embedsmænd og for dets Officerer og Soldater af begge Etater, det forrenter enorme Kapitaler, som er anbragt i *Indien*; det er *Englands* største Eksportmarked, og et Afbræk i Samhandelen mellem de to Lande vilde gøre *England* til et andet Land, end det er, bortset fra, hvad Forholdets Opløsning vilde betyde for dets Prestige. Som det hedder i et Brev af 27. December 1885 fra den britiske Gesandt i Sct. Petersborg, Sir *Robert Morier* til hans Kollega i *Konstantinopel* Sir *William White*:

»Glem ikke, til syvende og sidst er *Indien* (Hovedsagen for os, og at vi aldrig maa køre saaledes fast i evropæiske Spørgsmaal, at vi dermed taber Handlefrihed i *Indien*¹).«

I 148 Aar, fra 1600 til 1748, beskæftiger det engelske ostindiske Kompagni sig med Handel, og de Landerhvervelser, det gør, har kun Hensyn paa denne, de Forter, det anlægger, har kun Forsvar af Handelspladserne til Maal. Fortet *Sct. George* byggedes 1640 til Beskyttelse af Kolonien *Madras*, noget Nord for den franske Koloni *Pondicherry* paa den sydlige Del af Forindiens Østkyst. Nogle Mil Syd for *Pondicherry* anlagdes Fortet *Sct. David*. Til Beskyttelse af Kolonien *Kalkutta* ved *Ganges* Udløb i den bengalske Bugt anlagdes Aar 1700 *Fort Williams*.

Vorherre skal vide, at Strid og Splid var der nok af og saa i disse 148 Aar, og Begreberne Handel og Rov flød, alt som Lejligheden var til, saa temmelig i hinanden, omtrent som i *Europas* tidlige Middelalder eller i Vikingetiden. Men det hele havde dog alt i alt en privat Karakter. Men fra 1748 ændredes dette. Da havde Stormogulens Rige allerede længe været i fuld Opløsning. Der herskede Anarki over hele *Indien*, *Rahjaerne* sloges med og mod hverandre, Forbund dannedes og brødes, og de evropæiske Magter, der endnu havde fast Fod i *Indien*, fremfor alle *Frankrig*, blandede sig op i disse Stridigheder og benyttede de indfødte Fyrster mod Englænderne. I *Dekhan*

¹) *Sutherland Edwards*: Sir William White. Side 236. London 1902 hos G. Trubetzkøj. Ryssland som Stormagt Side 27. Stockholm 1914.

— den Del af Forindiens Halvø, der ligger Syd for *Windhyabjergene*, — gik Spillet mellem de indfødte Rahjaer, Stormogulen og Evropæerne som i *Europas* ældste Feudaltid, og i 1748 blandede Franskmændene sig op i en Arvefølgestrid i *Haiderabad*, som førte til, at det engelske ostindiske Kompagni maatte træde ud af sin mere private Tilværelse, i temmelig stor Maalestok overtage en Regerings Pligter og optræde som krigsførende Magt. Først fra nu af begynder Selskabet at danne en Hær, og nu stilles der hjemmefra Mænd til dets Raadighed, som gaar frem med videregaaende Formaal end Handelsinteresser og som i Løbet af et Aarhundrede fra 1755 erobrer hele det uhyre Rige. Her i første Række Lord *Clive*, som 1755 bekæmper en Række Rahjaer og 1757 i Slaget ved *Plassey* slaar Naboben af *Bengalen Surahja Dowla* og dermed grundlægger det britiske Riges politiske Magt i Ostindien langs Halvøens østlige Kyst fra *Kalkutta* til *Madras*. Han var Indiens Generalguvernør fra 1765 til 1767. Lord *Wellesley* — Generalguvernør 1797—1805 — og Lord *Hastings* — Generalguvernør 1821—1833 — kulkastede Mahratternes Magt og udstrakte det engelske Herredømme til Midten af Riget og til den vestlige Side af Halvøen. Lord *Dalhousie* — Generalguvernør 1848—1856 — befæstede de tidligere gjorte Erobringer og øgede dem med den nordvestlige Del af *Indien*, idet han skød Rigets Grænse frem til *Indus*.

Det ostindiske Kompagni er altsaa fra 1748 til sin Opløsning ved Parlamentsakt i 1858 inde i en helt ny Fase af sin Tilværelse, i hvis Begyndelse det maa optræde som ligefrem Regering. Det er Kompagniet, der har den øverste Ledelse i *Indien* i Hænderne i hele Perioden, da Lord *Clive* grundlægger det indiske Kejserrige; først i 1784 gennemførte *Pitt* en Lov, ved hvilken den øverste Ledelse af de indiske Forhold toges ud af Selskabets Hænder. Under denne Ordning fuldføres Erobringen af *Indien*, og nu træder de politiske Interesser i Forgrunden, men indtil da er det faktisk *Købmænd*, der har regeret og erobret; en Udvikling, der har fundet Sted ud af sig selv, uden Plan, uden Hensigt, indtil Forholdene

antog saadanne Dimensioner, at der maatte en kontrolleret Regeringsmagts Skuldre til at bære Ansaret.

Det er det samme Træk af Vækst, Selvgroen, som er karakteristisk for den indre Udvikling i *England*. Det, der gør, at f. Eks. Parlamentarismen dér er vokset frem som Huden paa Kroppen i Modsætning til paa Fastlandet, hvor den snarere kan siges at være købt færdig fra akademiske og politiske Varehuse. Det er dette Træk, der udgør Kærnen i Modsætningen til Militarismen, og som viser sig i den ydre Politik som i den indre, hvor de udfolder sig henholdsvis fra det ene eller det andet af disse Udgangspunkter. Man sammenligne f. Eks. den systematisk forberedte og administrativt gennemførte Kolonisation fra Nutidens *Tyskland* med den ovenfor skildrede Udvikling af det engelske Herredømme i *Indien*.

Ovenfor er Løsheden af de Baand, der knyttede den engelske Regering til det ostindiske Kompagni betonet. Det har i *England* aldrig fattedes paa Statsmænd, der vidste og forstod grumme lidt af den indiske Kolonivældes Betydning for Moderlandet. Og hvad Befolkningen i Almindelighed angaar, hersker der den Dag idag en mærkelig Uvidenhed i den om indiske Forhold. Endnu i første Halvdel af det 19. Aarhundrede kunde *Macauley* skrive:

»Man burde have ventet, at enhver Englænder, der har om end nok saa lille Interesse for nogen Del af Historien, vilde være begærlig efter at erfare, hvorledes en lille Flok af hans Landsmænd, adskilte fra deres Hjem ved et umaadeligt Ocean, i Løbet af nogle faa Aar underkastede sig et af Verdens største Riger. Og dog er, hvis vi ikke ganske fejler, dette Emne for de fleste Læsere ikke alene ligegyldigt, men endogsaa politisk afskrækkende,«

og disse Ord gør *Seeley* i sit ovenfor ofte citerede Værk endnu i 1885 til sine. Her peges paa et underligt Træk i det engelske Samfunds Opfattelse af sin Udenrigspolitik, som uvilkaarligt paatrænger sig Een, ogsaa naar man erindrer Maaden, paa hvilke det stillede sig ved Udbruddet af den nuværende Krig. Hed

det da ikke omtrent: »Nu har vi overladt Sagen til *Kitchener* og *French*, bevilget dem de nødvendige Penge og udstyret dem med den nødvendige Fuldmagt, nu passer vi igen vore Forretninger.« Det er naturligvis ikke Mangel paa national Følelse eller Interesse for Rigets Storhed, der staar bagved denne tilsyneladende Ligegyldighed og Indolens. Man skal vist tilbage til Romertiden for at finde et Folk, der er saa stolt af sin Stat som det engelske, men man skal ogsaa saa langt tilbage for at finde et, der har en saadan Tro paa Statens urokkelige Magtstilling.

Det er denne Tro og Troen paa Sovereignens Almagt, der ligger bag en Opfattelse som den antydede. At *Englands* Verdensstilling kunde være truet, at det skulde kunne befinde sig i en Krise, faldt ingen almindelig Englænder ind den 4. August 1914. Selv dets Statsmænd har jo ganske øjensynligt undervurderet den Modstander, *England* stod overfor, og de Midler, der skulde til for at bekæmpe ham, ellers maatte Landet have været bedre forberedt. Nej, det var en ubehagelig Situation, man var kommen i, som Krig altid er ubehagelig for et Folk, hvis Liv bæres af Vareudveksling. Den krævede, at man en Tid energisk ofrede sig for andre Interesser end Produktion og Omsætning, og den krævede en Del Penge — maaske mange Penge. Men det havde man jo, og de Folk, som besørgede denne Del af Forretningen, var jo sikre nok, altsaa tilbage til Dagens Gerning. Men denne Opfattelse er jo allerede væsentlig ændret og vil blive det helt og holdent, inden Krigen slutter.

Løst var Forholdet, som sagt, mellem den engelske Regering og det ostindiske Kompagni indtil 1784, men et vist Baand var der alligevel, hvilket er vist ved det Vekselsspil mellem *Englands* europæiske Politik og dets koloniale Interesser, som bestemte dets Krige i det 17. og 18. Aarhundrede, og hvad *Indien* angaar, særlig ved *Englands* Koalition med *Frankrigs* Fjender i det 18. Aarhundrede. For blot at minde om den præjisiske Syvaarskrig (1756—1763), saa falder den netop sammen med *Clives* Sendelse til *Indien* 1755, og Lord *Wellesleys* store Indlemmelser sker midt under Krigen med *Napoleon*. Men *Englands* indiske Politik var mere instinktivt følt i sit Motiv

end politisk beregnet, eller den var dikteret af direkte Angreb i Indien fra andre Magters Side, som da Frankrig 1748 indblander sig i Striden om Arvefølgen i *Heidarabad* med Ødelæggelse af *Madras* og *Bombay* som Maal. Det er Sammenspillet mellem *Englands* europæiske Krige og det ostindiske Kompagnis saa at sige Privatkrige i *Indien*, *Englands* officiøse Støtte af disse Privatkrige og endelig dets Optræden som Statsmagt i *Indien*, det er dette Sammenspil af Statsfaktorer og private Faktorer, af europæisk Politik og kolonial, der gør det vanskeligt at udrede og forstaa *Englands* Forhold til *Indien* til den nyeste Tid. Men ser vi bort fra al statsretlig Analyse, og spørger vi ikke om Enkeltheder, selv om de er af nok saa stor Betydning for Historien som Lærebog for Politikeren, men kun om den faktiske Udvikling og dens Resultat, saa er det, at *Europas* Interesse for *Indien* efter det 16. Aarhundrede naturligvis først og fremmest maatte rejse sig paa den pyrenæiske Halvø, særlig i *Portugal*, der jo fandt Søvejen derhen. Derefter kommer *Holland* som Følge af dets Kampe med hine Magter og endelig *Frankrig* i Forbindelse med dets mod *Holland* rettede Handelspolitik og i det 18. Aarhundrede som Følge af dets Stilling til det europæiske *England*. Dem alle bekæmper *England* med det Enderesultat, at det økonomiske som det politiske Tyngdepunkt her i *Evropa* flytter sig Vest paa, og at det efter med de forenede Staters Løsrivelse 1783 at have tabt et Verdensrige danner et nyt gennem den uhyre Udvidelse af sit Kolonialrige i *Kanada*, *Afrika*, *Australien* og *Indien*.

Ogsaa dette nye Verdensrige har været truet i *Asien*. Under Opvæksten allerede tidligt af *Frankrig*, som vi har vist. Senere igen af den gamle Medbejler i Napoleonstiden. Alleerede under Felttoget til *Ægypten* (1798) tog *Napoleon* dette Sigte, som han beholdt i Øjet, selv efter at Flaaden var gaaet tabt ved *Trafalgar* 1805. I 1808 foreslog han *Rusland* sammen med *Østrig* og *Frankrig* at trænge frem gennem *Eufratdalen*, *Persien* og det før omtalte *Khyberpas*, og Planer i denne Retning beskæftigede ham til det sidste.¹⁾ Vi har alle-

¹⁾ Zimmermann: a. S. III., Side 213 f. f. IV., Side 288, 290 f.

rede anført Meningen med Toget til *Rusland* i 1812. Dernæst har i den nyeste Tid det indiske Rige været truet gennem *Ruslands* uhyre Udvidelser i *Asien*, og da fra den samme Indfaldslinie i Nordvest. Overenskomsten med *Rusland* i 1907 i Forbindelse med det nuværende Vaabenbroderskab har fjernet denne Fare, men en anden maa omtales her netop under de nuværende Forhold. Det er den, der truer *England* fra *Indien* selv. For at vurdere denne maa vi imidlertid gøre Rede for det Grundlag, hvorpaa *Englands* hele Magtstilling i *Indien* beror.

Det europæiske *Storbritanien* og *Irland* har ca. 46 Millioner Indvaanere, og Kejserriget *Indien* har ca. 316 Millioner. Hvor- paa hviler nu *Englands* Magt i *Indien*? Paa et dobbelt Forhold, der er to Sider af samme Sag, positivt nemlig paa *Hæren i Indien*, negativt derpaa, at *Indien* ikke er ét Folk, én Religion, ét Sprog eller overhovedet et Samfund med Fælleskab i Tankegang eller Interesser.

Naar man kan betegne dette Forhold som to Sider af samme Sag, er Grunden den, at *Englands* Hær i *Indien* ikke er en Hær af Engelskmænd og aldrig har været det, men derimod en Hær, i hvilken Mandskabet overvejende er Indfødte og var det, ogsaa under de Kampe mod Stormogulen og de indfødte Fyrster, i hvilke det engelsk-ostindiske Kompagnis og senere *Englands* Regering erobrede Riget. Og at det har været muligt at erobre *Indien* selv med Indiere, beror atter paa Forholdets negative Side, at Indiere ikke er ét Folk, én Nation, én Kultur eller, hvad man nu vil kalde det, ingen Enhed overhovedet, men en Flerhed, der altid har rummet store Modsætninger og i langt mere end i tusind Aar ialtfald har været vant til at lade sig regere af Fremmede. *Englands* Regering er intet Fremmedherredømme, som har besejret et nationalt, men det er et Fremmedherredømme, der har besejret et andet Fremmedherredømme, og heri ligger en fundamental Forskel.

Opdagelsen af, at Indieren, der under indfødt Kommando aldrig kunde modstaa de evropæiske Troppers Disciplin, selv lod

sig disciplinere af evropæiske Officerer og derefter blev lige saa dygtige Soldater, som de bedste evropæiske, denne Opdagelse giver Nøglen til Forstaaelsen af »Miraklet« med *Indiens* Erobring. Denne Opdagelse er ikke gjort af Englændere, men derimod af en af deres bitreste Modstandere, Franskmanden *Dupleix*, der fra 1720 havde indtaget ledende Stillinger i de franske Besiddelser i *Indien*. Han var paa særlig Maade knyttet til *Indien*, idet hans Hustru var en der født Kreol. Hun var saaledes opvokset i indiske Forhold, kendte de Regerendes og Folkets Tankesæt, talte flere indiske Sprog og kunde bedre end nogen Evropæer angive de hensigtsmæssige Midler og skaffe de rette Forbindelser til Udvidelse af merkantil og politisk Magt¹⁾. Med hende ved sin Side ydede *Dupleix* sit Fædreland store Tjenester, hvorfor det i Parenthes bemærket lønnede ham daarligt. Ham var det, der opdagede Indierens militære Anlæg, en Opdagelse, som det engelsk-ostindiske Kompagni lærte ham af. Oberst *Chesney* begynder — efter Seeley²⁾ — sin Fremstilling af disse Forhold saaledes: »Den første Dannelsen af det ostindiske Selskabs Armé skriver sig fra Aaret 1748, da et lille Korps af Sepoy³⁾ — Soldater blev oprettet i Madras efter det af Franskmændene givne Eksempel til Koloniens Forsvar. . . . Paa samme Tid blev der oprettet et lille evropæisk Korps, bestaaende af de Søfolk, som kunde undværes fra Skibene, der laa ved Kysten, og af de Folk, der var smuglede ombord paa Selskabets Skibe af Hververne hjemme i *England*. I de Kampe, Selskabet bestod, og ved hvilke dets Magt blev endelig befæstet ved Belejringen af *Arcot*, ved *Plassey* og *Buxar*, synes der næsten altid at have været flere Sepoyer end Evropæere paa Selskabets Side. I 1773 bestod det engelsk-ostindiske Kompagnis Hær af 9000 Evropæere og 45,000 Indfødte, i 1808 var der kun 25,000 engelske Soldater i *Indien* og 130,000 Indfødte, og den engelske Hær i *Indien*

¹⁾ *Alfred Zimmermann*: Die Colonialpolitik Frankreichs, Side 173 f. f. Berlin 1901.

²⁾ *Seeley*: a. S. Side 125 f. f.

³⁾ Saaledes kaldes de indfødte Soldater i den engelske Hær.

under den sidste store Mahratkrieg i 1818, da *England*, udmattet af Kampene med *Napoleon* umuligt kunde have stillet store Troppekontingenter til Raadighed, androg vel 200,000 Mand, men deraf var kun 65,000 eller knap Trediedelen engelske. Og disse Sepoys er som sagt, en Gang uddannede som europæiske Soldater, fuldstændig ligestillede med disse som Hærmateriale.

Dette Forhold er ogsaa Nøglen til Forstaaelsen af den Modsigelse, der synes at ligge i, at *England* kunde begynde paa Erobringen af et Rige med et Indbyggertal paa Hundreder af Millioner omtrent samtidig med, at det viste sig magtesløst overfor Opstanden af de ca. 3 Millioner Englændere i dets nordamerikanske Kolonier. Men Forstaaelsen heraf giver ogsaa Nøglen til Forstaaelsen af de indiske Troppers Anvendelighed under den nuværende Krig. Hermed maa dog tillige tages i Betragtning Tilslutningen til *England* af de indiske Fyrster og de Motiver udover den politiske Afhængighed af psykologisk Natur, der kan være ledende for dem.

Det er allerede sagt, at *Indien* kun er et geografisk Begreb. Der er saa langt fra noget fælles Sprog, at der, som nævnt, findes mere end hundrede forskellige Sprogstammer. Betragter man Befolkningen fra religiøst Standpunkt, saa er af de 316 Millioner Indvaanere omtrent de to Trediedele: 217 Millioner Hinduer 5: Brahmatilhængere, af Buddhister findes ca. 10,7 Millioner, af Muhamedanere ca. 66,6 Millioner, Naturligbedere ca. 10,3 Millioner, Sikher ca. 3 Millioner, Jainer ca. 1¼ Million, Kristne ca. 3,8 Millioner, og saa endda forskellige andre paa mindre end 1 Million hver.¹⁾ Som man ser ogsaa i religiøs Henseende et Conglomerat, i hvilket ganske vist én Lære omfatter de to Trediedele af Befolkningen og er udbredt over hele Riget. Men Brahmismen hviler paa Kasteinddelingen, fra hvilken det er vanskeligt at tænke sig, at en Nation skulde kunne udvikle sig. Imidlertid synes *Brahmismen* at indeholde Muligheder for en Udvikling, idetmindste læres den ikke ensartet over hele Riget.

¹⁾ Hübner: 1914.

men der findes navnlig Overgangsformer mellem den og *Islam*. Indtil nu er Befolkningen imidlertid fordelt mellem de forskellige, i dyb Modsætning til hverandre, staaende Religioner efter det ovenfor angivne Forhold.

Man kunde jo nu tænke sig, at der udenfor den religiøse Ramme fandtes en ensartet *Kultur i Indien*, men heller ikke det er Tilfældet. Der findes i Riget faktisk tre Kulturtrin, som ligger langt fra hverandre. Det første repræsenteres af Bjergstammerne og er nærmest barbarisk. Derefter kommer der et muselmansk Kulturtrin og endelig et, som ikke er nogen videre Udvikling af disse, men et ganske selvstændigt, der hviler paa en ældgammel, forlængst stagneret Kultur, der har været baaret af de indiske *Arier*. Disse er enten *Indiens* oprindelige Beboere, fra hvilke den ariske Race da maa være udgaaet, eller en ældgammel Indvandring til *Indien* ad den ovenfor angivne Vej over *Khyber Passet*. Det er denne fjerne Kultur, de store episke Digtninge skyldes, som man har sammenstillet med Vestens ypperste, ligesom den har afsat filosofiske Systemer og en videnskabelig Grammatik. Men dens Sprog, *Sanscrit*, er et dødt Sprog og har været det allerede 1000 Aar, før Latinen blev det, og den begavede Race, som var og er Indehavere af denne Kultur, har fra tidligste Tid været i en mærkelig Grad afsøndret fra de herskende og fremad skridende Kulturstrømninger rundt om i Verden. *Seeley* karakteriserer denne Kultur i en interessant Bemærkning, idet han udtaler, at den er, som *Europas* vilde have været, hvis det efter den græsk-romerske Kulturs Undergang og Folkevandrings Afslutning ikke havde oplevet nogen Renæssance eller ikke havde formaaet at afslaa Magyarernes Indfald i det 10. Aarhundrede eller Mongolernes i det 13.

Saavidt Sprog, Religion og Kultur, og hvad Politik angaar, saa har vi jo foran vist, hvor lidt Enhed den har kunnet opvise. Fremmedherredømme og Mangel paa Centralisation lige indtil vildt Anarki, som i den Tid, den engelske Erobring satte ind, har givet den sit Præg. Man kan altsaa nærmest karakterisere Tilstanden, før en ordnet engelsk Regering tog Tøjlerne, som — feudal. Paa denne Tilstand har Englænderne gjort

Ende, og det forklarer paa den ene Side de Vanskeligheder, den engelske Regering har haft med de indiske Fyrster, som jo altsaa var Herrer under Anarkiet, men paa den anden Side forklarer det ogsaa Fyrsternes Tilslutning til *England* under denne Krig. Denne Tilslutning behøver ikke udelukkende at bero paa politisk Beregning, men kan lige saa meget hænge sammen med gamle feudale Instinkter, der foreløbig følger Lensherren og ser an, hvad der *kan komme ud af hans Fejde*.

c. Handel.

Den engelske Udvikling paa Vejen mod Verdensherredømmet er foran belyst ud fra sine økonomiske Brændpunkter: Agrarstatens Omdannelse til Industristat og det isoleret beliggende evropæiske Øriges Forvandling til det centralt beliggende *Storbritanien*, som Moderland for uhyre Kolonialbesiddelser i Vest, Syd og Øst.

Bindeleddet mellem disse to: *Handelen* og dens Tilbagevirkning paa den videre Udvikling skal endnu omtales.

Englands store Medbejler i *Europa*: *Frankrig*, havde i Løbet af det 18. Aarhundredes Krige tabt sin politiske Stilling paa Fastlandet. Handelen paa spansk Amerika glider fra Freden i *Utrecht* 1713 mere og mere over paa engelske Hænder. Fra 1704 behersker *England* Indløbet til Middelhavet fra *Gibraltar*, og Aaret forud besegler den berygtede *Methuan-Traktat*, i hvilken *Portugal* maa ofre sin blomstrende Klædeindustri for engelsk Indførsel, dette Lands Afhængighed af *England*. Ved Pariserfreden 1763 er *Frankrigs* Kolonimagt i *Amerika* og *Indien* sprængt, og *England* bliver Arvtageren, trods Skuffelsen med dets nordamerikanske Kolonier; thi Handelsopsvinget paa det frie *United States* erstatter mangefold den Tvangshandel, som gik tabt med Kolonierne. 1786 afslutter *England* »*Eden*«-*Traktaten* med *Frankrig*, der i sin korte Levetid blev næsten lige saa berygtet som *Methuan-Traktaten* og i *Frankrig* fremkaldte lignende økonomiske Virkninger som hin i *Portugal*.

Verdenshandelen er begyndt at flytte sig fra *Amsterdam* mod *London*.

Saa har vi mod Slutningen af det 18. Aarhundrede de franske Revolutionskrige og Napoleonskrigene, under hvilke *Frankrigs* Flaade gaar tabt 1805, et Forhold, der for *England* fører til et ligefremt Monopol i Kolonialhandelen. *England* bliver *Evropas* Lager i Kolonialvarer og Verdens Storhandler med det Resultat, at uhyre Kapitaler tilflyder det. Uhyre for Datiden; nu er jo Millionerne reducerede til anden Rangs Størrelser, selv om de optælles i Sterling, men for hundrede Aar siden hævdede de endnu første Rangs Pladsen.

I Tidsrummet 1770 til 1820 gik *Frankrigs*, *Spaniens*, *Portugals* og *Hollands* samlede Kolonialhandel tilbage med tilsammen 36 Millioner £. Disse 36 Milioner erobrede *England*, hvis Kolonialhandel i samme Tidsrum steg fra 15 Millioner til 60 Millioner £¹⁾. Det er intet Tilfælde, at den gamle *Maier Amschel Rothschild* i *Frankfurt* netop i dette Tidsafsnit sender sin bedst begavede, tredie ældste Søn, *Nathan* til *London* 1798, hvor han grundlægger den engelske Linie af Dynastiet. Der var nok at gøre baade udadtil og indadtil.

Efter Napoleonskrigene er saa at sige alle Statskasser paa Fastlandet tomme, og Regeringerne maa til *England* for at faa Laan. *Verdenskøbmanden* bliver ogsaa *Verdensbankieren*, men han bliver det ikke for intet. Stiftelsen og Forrentningen af Laanene afkaster atter Indtægt, og denne i Forbindelse med Afdragene formindsker Kapitalansamlingerne paa Fastlandet.

Men i *England* er der netop paa dette Tidspunkt ogsaa god Brug for Penge indadtil. Thi nu er den engelske Industriudvikling traadt ind i en ny Fase, der fører den fra Haandværk og Husindustri til Fabrikindustri, og snart skal man staa ved Begyndelsen af den moderne Udvikling af Samfærdselsmidlerne. Allerede 1767 har *Hargreaves* opfundet Spindemaskinen, hvis Indtryk paa Samtiden kan maales ved Arbejdernes Betegnelse af den: »the spinning Jenny«. 1769 gør *Watt* Dampmaskinen anvendelig

¹⁾ Wm. Scharling: Handels- og Toldpolitik, Side 197. København 1905.

i Industriens Tjeneste. 1779 følger *Cromptons'* forbedrede Spindemaskine, 1786 *Cartwrights* mekaniske Vævestol, 1808 Jaquardvæven, 1814 Høvlemaskinen, for blot lige at antyde den Strøm af Opfindelser paa Kraftmaskinernes og Arbejdsmaskinernes Omraade, som tager sit Udspring i *England* og indleder det Afsnit i Landets økonomiske Historie, som Forfatterne med saa megen Ret kalder: »The industrial Revolution«, og som i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede gør *England* til *Verdens industrielle Værksted*. Naar det saa tillige erindres, at *England* ogsaa har Førstefødselsretten til de moderne Samfærdselsmidler, saa finder vi det i første Halvdel af forrige Aarhundrede som *Købmand, Bankier, Fabrikant* og *Be-fragter*, alt i Verdensformat, og vi staar da ved det Tidspunkt, hvor det kan vende sit hidtidige gennem Aarhundreder hævede Beskyttelsessystem om i dets Modsætning eller, som *Kjellén* med et heldigt valgt Udtryk kalder det: »slippe Frihandelen løs«. Netop dette Udtryk kalder vi heldigt valgt, fordi den ved Reformen i 1846 indledede Frihandelspolitik, saa nødvendig den var for *Englands* Forsyning med Brød, som Industripolitik var rettet mod Fastlandets Industri i den Forstand, at denne vilde blive holdt nede under den stærkere engelske i samme Maal, som man var i Stand til at faa Fastlandets Stater til at deltage i Frihandelspolitiken. Dette maa nærmere forklares.

Motivet til Frihandelens Indførelse i *England*, og Virkningen heraf paa Fastlandet maa forstaas, fordi vi derigennem faar udredet en Hovedtraad i det Net, der i Nutiden har omspundet *England*, og som det nu søger at bryde igennem. Vi tror ikke, at det *England*, Verden vil faa at gøre med paa den anden Side af denne Krig, om Sejrrherre eller Besejret, vil blive *Frihandelens England* i samme Forstand som nu. Men har vi Ret heri, vil enhver, der har blot det løseste Kendskab til *Danmarks* økonomiske Forhold, forstaa, at Virkningerne af denne Krig, ganske uanset om vi endnu drages ind i den eller ej, ja, aller-mest maaske i sidstnævnte Tilfælde, paa det allerføleligste vil paavirke os. Var ikke dette Tilfældet, saa skulde vi nok vogte os for at indføre Spørgsmaalet om Frihandel eller Beskyttelse

i dette Arbejde, thi et utaknemligere Spørgsmaal findes der ikke for en dansk Økonom. Naar han tager Standpunkt i det, ved han paa Forhaand, at hans Arbejde vil være forkættet fra en af Siderne, ganske uanset dets objektive Værdi, og det er en Skæbne, man ikke uden Nødvendighed udsætter sig for. Men denne Nødvendighed foreligger her, hvis der virkelig skal gøres Rede for *Englands* relative Tilbagegang i den sidste Menneskealder, og hvis der paa et holdbart Grundlag skal kunne siges noget om vort eget Lands Stilling i den økonomiske og politiske Situation, som vil følge efter Krigen.

Denne Nødvendighed og den Stivhed og Ensidighed, med hvilken man har diskuteret handelspolitiske Spørgsmaal, kræver ogsaa, at der ofres nogle Linier paa at imødegaa den herskende Opfattelse, at man i Handelspolitik overhovedet kan indtage noget »principielt« Standpunkt i Henseende til de Midler, man anvender. Principer har intet at gøre her, fordi alt beror paa *concrete Forhold*, som ligger anderledes fra Tid til Tid og fra Sted til Sted. Handelspolitiske Principryttere handler hverken anderledes eller bedre end det Firma, der taber sin Kundekreds, fordi det ikke vil ændre Form eller Emballage efter Markedets Krav. Baade bogstavelig og billedlig har, som vi skulde se, *England* siden 1870ernes Midte været i dette Tilfælde.

Hvad der da med Hensyn til Frihandelens Indførelse i *England* først og fremmest maa fastholdes, er, at de Toldsatser, Bevægelsen rettedes imod, var *Korntolde*, og det meget høje Korntolde. En mindre høj Korntold var saa lidt ukendt i *England* i tidligere Tid som i andre Lande. Men det var i Tider, hvor Befolkningen i højere Grad end i 1815 var baseret paa Landbrugsproduktion, og hvor Systemet med Korntold i det hele stod mindre grelt til Landets hele økonomiske Interesse end ved Aaret 1815. Den Korntold, der blev Tale om ved Loven af dette Aar, havde sin Oprindelse i en Foranstaltning, *Napoleon* i 1806 havde truffet overfor *England*, den saakaldte *Fastlandsspærring*, som i sin Hensigt ganske svarede til *Englands* handelspolitiske Forholdsregler overfor *Tyskland* under den nuværende Krig. Der tilsigtes at udsulte *Tyskland* og at

lamme dets Vareproduktion ved at umuliggøre Import af Raastoffer og Eksport af Fabrikater. Netop det samme vilde *Napoleon* naa, da han i 1806 forbød det ham underlagte *Evropa* at modtage nogen Vare fra *England* eller at afgive nogen til det. De Varer, *England* afsatte til Fastlandet var Industrivarer, og det var et Livsspørgsmaal for Landet at kunne udføre dem. De, det modtog fra Fastlandet, var Kornvarer, og ogsaa denne Indførsel var et Livsspørgsmaal, forsaavidt som *England* allerede den Gang ikke kunde brødføde sig selv.

I Henseende til Udsultningen af *England* forregnede *Napoleon* sig, som *England* nu synes at have forregnet sig overfor *Tyskland*. Det viste sig, at Kornafgrøderne hurtigt kunde øges, men rigtignok kun ved meget betydelig Kapitalanvendelse. Jord, der i og for sig var uskikket til Kornavl, bragtes i Kultur ved de Midler, der i saa Henseende staar til Raadighed, naar man har de nødvendige Penge til Bearbejdning, Afvanding, Gødning, eller hvad det nu er, den trænger til, og man har Sikkerhed eller dog Sandsynlighed for, at høje Priser paa Landbrugsprodukter vil kunne forrente den anvendte Kapital. Saa længe Fastlandsspærringen opretholdtes, var der jo i den Henseende intet ivejen, men Fastlandsspærringen faldt naturligvis sammen med *Napoleon*, og nu frygtede Godsejerne, at Kornprisen ved fri Indførsel eller ringe Korntold skulde falde saaledes, at de anvendte Kapitaler var tabte. Med dette Motiv indførte de, der den Gang raadede over et sikkert Flertal i Parlamentet: *Kornloven af 1815*, der forbød Indførsel af Korn og Mel til Forbrug i Landet, naar Prisen paa Hvede ikke var 80 sh. pr. Quarter, d. v. s. 34½ Kr. pr. Tønde. Denne Pris fastsloges altsaa som Normalpris, der skulde søges opretholdt gennem Toldlovgivningen. At denne mellem 1815 og 1846 modificeredes ved andre Kornlove — 1828 — skal vi ikke her opholde os ved, saa lidt som ved Spekulationens Samvirken med Korntolden, men kun saa stærkt som muligt betone, at den vældige Frihandelsbevægelse, der tog Farten fra 1839, udelukkende var rettet mod *Korntold*, hvilket jo ogsaa fremgaar af, at den Forening, som stiftedes dette Aar, og hvor Ledelsens og Agitationens Tyngdepunkt laa, slet og ret hed: *Anti-Kornlov-Forening*.

eningen — »The Anti-Cornlaw-League«. Bevægelsen var altså rettet mod Kornet, og der var god Mening heri, fordi Kornet ikke alene fordyrede Kornet, hvilket jo netop var Meningen med den, men den ødelagde ogsaa Industrien, der var baseret paa Eksport. Thi for at afsætte Varer i et Land, maa man i det lange Løb ogsaa modtage noget fra det, og det eneste, *England* kunde modtage fra Fastlandet, var netop Korn, hvis Indførsel var forbudt eller i høj Grad besværliggjort, og hvad Hjemmemarkedet angaar, saa maatte det jo falde bort af samme Grund som den, der ødelagde Eksporten. Thi ved en kunstig høj Pris paa det uundværligste Fødemiddel og ved den udbredte Arbejdsløshed, som var Følgen af stagnerende Eksport, maatte jo de brede Lags Købeevne for Industrivarer selvfølgelig falde bort.

Det, man lærer af de fremførte Kendsgerninger, er: at Spørgsmaalet om Frihandel eller Beskyttelse i *England* var et *Producentsspørgsmaal*. Baade de, der vilde have Beskyttelse, og de, der vilde have Frihandel, stillede deres Krav i første Linie som *Producenter*, ikke som Forbrugere. Godsejerne vilde have Beskyttelse, fordi de ejede Jorden, altså var interesserede som *Producenter* af Landbrugsvarer, Fabrikkerne vilde have Frihandel, fordi den var Betingelsen for deres Eksport, altså ogsaa i deres Egenskab af *Producenter*, og naar Forbrugerspørgsmaalet i det hele dukker op i anden Linie, er det, fordi det drejer sig om en *Korntold* og dermed om Fordyrelse af det vigtigste Ernæringsmiddel. *Richard Cobden* og *John Bright* var altfor drevne Agitatorer til ikke ogsaa at benytte denne Omstændighed. De gjorde det ved paa Møderne at fremvise et stort Brød, som man uden Kornlove vilde kunne faa for de samme Penge, som et lille Brød med Kornlovene. Men først og sidst er det *Produktionsstandpunktet*, der indtages, og *Produktionsinteresserne*, der hævdes. I stik Mod sætning til Frihandelsbevægelsen paa Fastlandet, hvor ingen spørger om Produktionsinteressen, men alt Ræsonnement samler sig om Spørgsmaalet om Varens *Pris* med eller uden Told — om *Billigheden* med andre Ord, som om noget Menneske kunde leve af at leve billigt.

Det bagvendte i Begrundelsen af Frihandelen under Henvi-
 sning til *England* belyses ogsaa, naar man sammenstiller,
 hvem der var Førere paa den ene og paa den anden Side der
 og paa Fastlandet. I *England* var Jordejerne Beskyttelsesmænd,
 her er de som Regel Frihandlere, og i *England* var Fa-
 brikkerne for Frihandelen — *Manchester* —, her er de oftere
 Beskyttelsesmænd.

Og at Fabrikkerne i *England* var sig fuldt bevidst, at de
 handlede ud fra det fuldt legitime Motiv: at fremme deres Pro-
 duktion, viser til Overflod et bestemt Ræsonnement, som vi
 kan se anført Gang paa Gang i Antikornholdmændenes Taler,
 naar den direkte Argumentation er udtømt. Da anfører de
 hyppigt: Desuden vil Udlandets Kapital, saafremt vi ikke mod-
 tager dets Korn, søge fra Landbruget over i Industrien, som
 det da bag sine Toldmure vil udvikle til Konkurrencedygtighed
 med vor. Ord, der, som vi skal se, i høj Grad er bekræftede
 af Udviklingen.

Disse Kendsgerninger har vi maattet anføre til Forstaaelse
 af den Nedgang i den engelske Økonomi, som vi senere skulle
 paavise, og det drejer sig her i første Linie om at se, at Fri-
 handelen indførtes i *England* med *Producentinteresserne* til
 Motiv. Vil man indvende, at ogsaa Industritold blev ophæ-
 vet, baade straks i 1846 — Bomuld — og senere under Fri-
 handelens fulde Gennemførelse, saa er dette jo rigtigt og en
 simpel Konsekvens af Kravet om Kornholdens Fjernelse. Men
 denne Industritold var man jo klar over, at man kunde und-
 være, fordi man *den Gang* var den stærkeste. Den stærkeste i
 teknisk Udvikling, i Kapitalforraad, i Erfaring og merkantile
 Forbindelser, og den stærkeste er altid vis paa at føre Sejren
 hjem, hvor han møder den svagere uden Beskyttelse.

Netop af denne Grund havde *England*, efter at have gen-
 nemført Frihandelen hos sig selv, kun ét at gøre i sin økono-
 miske Udenrigspolitik, og det var at se at faa andre Lande til
 at følge det paa Frihandelsbanen. Det skete gennem en Pro-
 paganda i Udlandet, som, omend mindre koncentreret, dog
 ikke gav Antikornlovligaens i *England* noget efter i Intensitet.
 Den førtes gennem Gesandter og Konsuler, Købmænd og Agi-

tatorer, videnskabelige Værker, Blade og Flyveskrifter, og den rejste paa Fastlandet det, som for Gennemførelsen af en politisk Foranstaltning i et givet Øjeblik kan være afgørende: *Stemning*.

Man maa lægge Mærke til, hvem det var, der paa Fastlandet grebes af denne Stemning. Det var Universitetsprofessorer, hvem Adam Smith, Malthus, Ricardo og hele Rækken af den saakaldte klassiske, den abstrakte Nationaløkonomis Theoretikere i deres engelske Tilsnit var gaaet i Blodet, det var Købmænd, der saa rent privatøkonomisk paa Sagen og, som en Gang Hansestæderne, var lige glade, om de handlede med »egne Varer« eller med andres, blot der var noget at handle med, det var Embedsmænd, som havde »visse« Indtægter, der maaske slog bedre til ved Frihandel end ved Beskyttelse, Journalister, hvis Indtægt ikke direkte stod i Forbindelse med materiel Produktion og til syvende og sidst det store Tros af Forbrugere, der ogsaa anlagde en rent privatøkonomisk Maalestok og uden at tænke over Kilden til deres Eksistens: Produktionen — Arbejdet, mente, at de levede bedre, naar de blot levede billigere.

Og saa maa jo erindres hele den Understrøm, som bar Tiden, ingenlunde mindst paa Erhvervslivets Omraade. Merkantilismen havde efter 3—400 Aars Praksis udspillet sin Rolle. De for alle Tider bærende Tanker om Arbejde i Landet til en stigende Befolkning og derfor Kapitalsamling og teknisk Udvikling, maatte praktiseres ad nye Veje. De store Metalfund, som karakteriserer forrige Aarhundrede, var begyndt — Kalifornien 1848 —, og Forskydningen i Verdenshandelen havde som nævnt, ialtfald i *England* skabt betydelige Kapitalforraad, Opfindelserne haglede bogstavelig talt ned over *Evropa* fra Slutningen af det 18. Aarhundrede, og Samfærdselen udvidedes fra Aar til Aar. Jorden gjordes, om man saa kan sige, rede for det menneskelige Initiativ, og dette rejste sig i *England* med Vælde og bares videre fra Land til Land. Men overalt var det hæmmet af Regereri, Politihensyn, Reglementeren, Lavsvæsen og alt det Udstyr, fra hvilket Merkantilismens sunde og stærke Aand, der krævede Arbejde for Menneskenes Skyld og Menne-

sker for Arbejdets, forlængst var flygtet. Det laa tilbage endnu i selve det Liv, der forlængst var groet fra det. Hvad Under da, at Raabet om fri Næring indenfor Landgrænsen blev enstemmigt og bølgede ud over Landsgrænsen, hvor det fra 1846 i *England* kastedes tilbage fra en fast og spænstig Resonnansbund af ædelt Metal. Det er denne Baggrund, man maa have i Erindring, naar man vil forstaa den stærke og almindelige Stemning i *Evropa*, der i saa væsentlig Grad støttede *Englands* Propaganda for Frihandelen i andre Lande.

Det første Ja, der faldt paa det engelske Frieri kom fra *Frankrig*. Der sad *Napoleon III.* under meget vanskelige Forhold. Som Ætling af det Dynasti, den store Revolution havde bragt til Verden, maatte det være hans Opgave at føre dens Tanker videre. Men det var ikke let fra en Trone, der ikke var altfor grundmuret og krævede Støtte hos Magter, hvis Væsen mere er Tvang end Frihed. Det blev til den mest mulige Frihed paa Papiret og til et kraftigt Politiregimente i Livet; men man kan roligt sige, at *Napoleon III.* udløste sin Trang til ogsaa at staa som Bærer af den store Revolutions Traditioner ved med Begærlighed at gribe ethvert Stykke Papir, paa hvilket fandtes Ordet *fri*.

Et saadant bødes ham netop fra *England* i Forslaget til en frihandlerisk Traktat. Forhandlingerne lededes af selve *Cobden* paa engelsk Side — *Rouher* paa Fransk — og Traktaten underskrevs 1860.

Denne Traktat er mærkelig paa forskellig Maade, blandt andet ved sin Modsætning til Ønskerne hos det franske Erhvervslivs Mænd. Men for os kommer navnlig i Betragtning, at den indeholdt den saakaldte *Mestbegunstigelsesklausul*: den Bestemmelse, at enhver Nedsættelse af nogen Toldsats ud over den, Traktaten af 1860 mellem *England* og *Frankrig* indeholdt, som en af disse Magter indrømmede en tredie Magt, eo ipso var gældende ogsaa mellem de to nævnte kontraherende Magter. Denne Mestbegunstigelsesklausul, som fra nu af blev almindelig i de europæiske Handelstraktater, virkede jo rent automatisk for Frihandelen, idet enhver Nedsættelse, den være nok saa specielt begrundet, øjeblikkelig af sig selv meddelte sig fra Traktat til

Traktat, saavidt de indeholdt Mestbegunstigelsesklausulen. Og saaledes, med Traktaten af 1860 som Udgangspunkt, udviklede sig efterhaanden i Tredserne og Halvfjerdserne det saakaldte vestevropæiske Traktatsystem, der i sin Tendens var frihandlerisk. Den næste Traktat af denne Art, der kommer frem, afsluttes 1861 mellem *Frankrig* og *Belgien*. Den er videregaaende i frihandlerisk Retning end Traktaten af 1860 og virker altsaa af sig selv tilbage paa denne, og derefter kommer den allerede S. 24 f. omtalte Traktat af 1862 mellem *Frankrig* og *Prøjsen*, som drager hele den tyske Toldforening efter sig og faar vidtrækkende Følger. Dermed er Grunden lagt til det vestevropæiske Traktatsystem, som bliver Udgangspunktet for et helt Net af Mestbegunstigelsestraktater, i hvilket efterhaanden næsten alle evropæiske Stater indgaa, og som i Tredserne faar Frihandelens Stjerne til at stige højere og højere over den evropæiske Horisont.

Det var naturligvis ikke Frihandel i engelsk Forstand, men det var Ophævelser og Nedsættelser i Toldsatserne, som i høj Grad fremmede det i *England* ønskede: i videst muligt Omfang at kunne kaste engelsk Industri ind i Fastlandets Markeder paa lige Fod med disses egen Industri, sikker paa, at *England* da i al Fremtid vilde kunne hævde Stillingen som den stærkeste. *Europa*, i hvis Udkant *England* en Gang laa, betragtes forlængst som dets Opland, hvilket det kun gælder om at faa villigt til at aabne sig for de Varer, det tilvirker eller formidler.

Englands Haandelsflaade behersker da alle Have, dets Industri findes i alle Lande, dets Penge i alle Statskasser, dets økonomiske Stilling støttes af Verdens største Marine, det er en Stormagt i alle Verdendele og fra 1875, da det med Erhvervelsen af Hovedparten af Aktierne i Suezkanalen har Nøglen til sit indiske Vældes Port i Lommen, er det den største Verdensmagt, nogen Tid har kendt.

Dette Verdensrige ville vi nu søge at optage i et samlet Billede med Fremhævelse af dets Styrke og af dets svage Sider.

6. DET BRITISKE VERDENSRIGE¹⁾.

a. RIGETS STYRKE OG SVAGHED.

Med sine 33,5 Millioner Kv.-Km. og 440 Millioner Indvaanere omfatter det britiske Verdensrige næsten en Fjerdedel af Jordens Landmasse, — ca. 146 Mill. Kv.-Km. — og mere end en Fjerdedel af Jordens Befolkning — 1657 Mill. —

Et Blik paa Verdenskortet viser, at disse Landmasser er grupperede om to Verdenshave: *Atlanterhavet og det indiske Ocean*. Om det førstnævnte ligger *Kanada*, de engelske *vest-indiske Øer*, engelsk *Honduras* og *Guyana* paa Amerikasiden og *Nigeria*, Besiddelserne paa *Guldkysten* etc. paa Afrikasiden, derefter videre mod Nord *Gibraltarr*, *Storbritannien* og *Irland*. Omkring det indiske Ocean ligger *Sydafrikas forenede Stater* og Nord for disse i *Afrika Betschuanerprotektoratet* og *Rhodesia* med belgisk *Kongo* og tysk *Østafrika* som Afbrydelse, videre fra engelsk *Østafrika* og *Uganda* Vest om *Abessinien* til *Ægypten*

¹⁾ Bortset fra Underafsnittet c er de fleste her anførte statistiske Angivelser tagne fra *Kjelléns* foran angivne Værk. Hvor jeg direkte har kunnet sammenligne dem med *Hübner* (1914), f. Eks. ved de første Talangivelser, har jeg gjort det og funden nogen Forskel. Jeg har dog ladet *Kjelléns* Tal staa, fordi flere følgende Forholdstal referere sig til dem og maatte ændres, hvis Hovedtallene skulde ændres; et ørkesløst Arbejde, da det for Fremstillingen er ganske ligegyldigt, om f. Eks. det britiske Verdensrige er 33,5 Mill. Kvadratkilometer med 440 Mill. Indb. — *Kjellén* — eller 30,3 Mill. Kvadratkilometer med 425 Mill. Indb. — *Hübner* —. Forskellen beror formodentlig paa, at K har benyttet en Statistik, som medtager nogle Lydlande e. l., som H. ikke regner med. Forf.

og *Somaliland* ved den persiske Havbugt. Paa den asiatiske Side: *Indien* med *Ceylon*, *Hongkong*, *Singapore*, Besiddelserne i det malayiske Arkipelag, engelsk *Ny-Guinea*, *Australien*, *Ny-Zeeland* og talrige Øer i *Oceanien*.

Atlantenhavsgruppen udgør ca. 12 Millioner Kv.-Km. — Europa ca. 10 Mill. Kv.-Km. — med 75 Millioner Mennesker. Riget omkring det indiske Ocean: ca. 21 Millioner Kv.-Km. med ca. 360 Millioner Mennesker.

Halvdelen af disse Landmasser ligger i Troperne eller Halvtroperne med uvurderlige Plantagekolonier, Halvdelen i tempereret Zone udenfor *Eurasien* med 4 Millioner Kv.-Km. Land til Kolonisation.

Handelskolonier blomstre i begge Zoner, og desuden findes Sværme af Øer og Stationer. England har først af alle set, at al Jord har Værdi, om ikke i Dag saa i Morgen eller om 100 Aar; om ikke til Kolonisation, saa til Kulstation, Kabelfæste eller Deportationssted — *Kjellen*. —

Spredt over Verden har det et halvt Hundrede Kulhavne — *Bermudas*, *Sct. Helena*, *Seychellerne*, *Fanningøerne* o. s. v. — strategiske Punkter og økonomiske Passager — *Gibraltar*, *Suez*, *Perim*, *Bahreinøerne*, *Singapore*, *Wei-hai-wei* — Kajer udenfor vigtige Oplande — *Hongkong*, *Sanzibar*. —

Engelsk, som *Bacon* i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede klagede over at skulle skrive i, fordi det kun taltes af 5 Millioner Mennesker, er nu Modersmaalet for 120 Millioner og officielt Sprog for 550 Millioner Mennesker.

England ejer af Verdens Telegrafnet 55 % og 33 % af alle Gnisttelegrafer. Omtrent hveranden Køl — 44 % — der pløjer Verdenshavet, er engelsk og mere end Halvdelen — 56 % — af al Tonnage, der fragtes over Verdenshavet, gaar for engelsk Regning. I 1911 var to Trediedele af al ny Tonnage engelsk og i *London* og *Liverpool* ejer *England* Verdens to bedste Havne.

Summen af dets Ind- og Udførsel var i Gennemsnit af 1906—1910 17 Milliarder og i 1911 19 Milliarder Kr. eller en Sjettedel af hele Verdensomsætningen, og dog ikke mere saa dominerende som for 25 Aar siden.

Dets Beliggenhed med en Front mod Jordens rigeste Fast-

land og en anden mod dets rigeste Hav giver det en enestaaende Chance. Det ligger i Midten af Landhalvkloden, og London er omtrent det matematisk-geografiske Midtpunkt for Jordens Fastlande.

Imidlertid — Verden gaar sin Gang. Fordi Storbritannien gaar frem, behøver andre Lande ikke at gaa tilbage eller blive staaende. Ogsaa de kan gaa frem, og sker det i et hurtigere Tempo end *England*, saa kommer der en Dag, hvor det er sejlet agterud. Her kan være Tale om Medbejlere paa en politisk Linie og paa en økonomisk. De første behøver ikke at være de farligste. Erobringer eller blot Forberedelser til dem, ja, selv Traktater, er man jo dog i nogenlunde god Tid klar over, hvis ens Diplomati da ikke ganske sover, men økonomiske Erobringer glider jævnt og stille som Sandet i Timeglasset. De huler Grunden ud, ogsaa under den stærkeste, og vé den, der forsømmer at holde sit Værktøj paa Højden.

Blandt de politiske Farer, der kunde true *Storbritannien*, maa først *Rusland* mindes. Som *Frankrig* engang truede den indiske Statsdannelse under Opvæksten fra Syd, saaledes kunde *Ruslands* stadige Fremtrængen i *Asien* true det fuldførte indiske Kejserdømme fra Nord. *Ruslands* Indflydelse i *Persien* og *Afghanistan* giver det Udsigt mod den gamle Indfaldsport til *Indien*: *Khyberpasset*, som før omtalt — Side 37. Men Friktionen her lettedes betydeligt ved Krigen mellem *Rusland* og *Japan* 1905, og i August 1907 afsluttedes den Traktat mellem *Storbritannien* og *Rusland*, som forbeholdt henholdsvis Syd- og Nordpersien som Interessesphære for de to Stater og blev Udgangspunktet for det nuværende Vaabenbroderskab. Det tilsvarende med *Frankrig* har sit Udspring i Traktaten med dette Land i 1904. Denne udløste Gnidningsmodstanden mellem dem i Anledning af *Marokko*, *Vestafrika* og *Ægypten*. Dens Formaal var særlig at betrygge sidstnævnte, der maaske er det farligste Punkt i hele det britiske Vælde, idet det behersker Suezkanalen, der er Nøglen til *Storbritanniens* indiske Rige, fordi Forbindelseslinien over *Cypern*, *Malta* og *Gibraltar* her sætter an ved det røde Havs nordlige Udløb. *Canadas* naturlige, økonomiske og folkepsy-

kologiske Hældning mod *United States* er en Fare, og mod den, der ligger i *Japans* Nærhed af *Australien*, søger man at værgе sig ved Indvandningsforbud og ved Traktaterne af 1903 og 1905 med denne Stat.

Men hele den udenrigspolitiske Linie ville vi lade ligge. Her spiller Spørgsmaalet om Sejr eller Nederlag altfor stor en Rolle til, at man i dette Øjeblik med Nytte kan anstille Beregninger. Hvad der har Interesse for Formaalet med dette Arbejde, er kun de Faktorer, som, om svækkede eller forstærkede, *altid* ville gøre sig gældende, uanset hvilken af de Magtgrupper, som for Tiden bekæmper hinanden, der gaar af med Sejren. Og disse Faktorer ligger enten paa Økonomiens Omraade eller paa de naturlige Forholds.

Skal vi da først se nærmere paa de økonomiske Forhold, saa staa vi nu atter i det Krydsningspunkt mellem Tysk og Engelsk, som vi gik ud fra, og erindre da om, at de 20 % af Verdenseksporten, som i 1871—75 faldt paa *Englands* Part, i 1902 var reduceret til 15 % og i 1912 yderligere til 13,7 %. Desuagtet er der fra 1902 til 1912 en relativ Opgang at notere, nemlig i Forhold til den *engelske* Eksport før 1902. Men den var kun 38 %, medens *Tysklands* i samme Periode gik frem med 71 %. Det huskes ligeledes, at *Englands* Eksport af egne Varer fra 1883 til 1913 udviser en relativ Tilbagegang i Forhold til *Tysklands* af ca. 1000 Millioner Mk.

Men disse Tal er kun Overfladetal. De tale kun om Omsætningssummer og Forholdet mellem dem uden at angive noget om, *hvad* der omsættes. De sidste referere sig ganske vist til »egne Varer«, men *England* producerer baade Raavarer og Fabrikater, og naar vi erindre, hvorledes hele Udviklingen i *England* fuldt bevidst er ført fra Naturproduktion til Fabrikation af færdige Fabrikvarer, i den Grad endog, at den tidligere anførte Trontale af 1721 — Side 30, fastslaar som ledende Princip for det engelske Erhvervsliv: Udførsel af Fabrikater og Indførsel af Raastoffer, saa maa vi ned under Overfladen for at se, hvad Slags Varer det er, *England* har holdt sin Omsætning oppe med, om Raastoffer eller Fabrikater. Og her viser det sig, at Eksporten af Fabrikater stadig er gaaet tilbage i For-

hold til Eksporten af Raastoffer, saaledes at i Tidsrummet fra 1882 til 1903 falder Fabrikaternes Andele i den hele Udførsel fra 90 til 80 %, medens Raavarernes Andel stiger fra ca. 5 til 12 %, og her drejer det sig særlig om Kul, d. v. s., at *England* holder sin Eksport nogenlunde oppe ved at forsyne sine Konkurrenter med Vaaben. Under Opsvinget i 1910 og 1911 er den absolute Eksport af Fabrikater bedret noget, den er løftet til 6½ Milliard Kroner, men *Forholdstallet* har ikke løftet sig; Fabrikaternes Andel i den samlede Eksport har ikke kunnet drives op over de 80 %, hvilket betyder en skæbnesvanger *Ændring* i den engelske Handels Struktur.

Og samtidig vokser *Indførslen* af Fabrikvarer til *England* baade absolut og relativt. Den var 1903 oppe paa 2½ Milliard Kroner og i 1910 og 1911 paa 3 Milliarder Kroner — og dette, som man vil erindre, efter at Opdagelsen af den uhyre Import af fremmede Fabrikater var gjort, og man havde begyndt at rejse Stemningen mod den baade hos Staten og i Befolkningen. Det var nemlig allerede i 1896, at Williams bekendte Brochure: »Made in Germany« udkom og samlede Opmærksomheden om sig. Den paaviste, hvorledes Masser af Fabrikater, som Englænderne i god Tro købte som engelske, var fremmede, og fra alle Sider krævedes nu, at de fremmede Varer skulde være stemplede med Oprindelseslandets Navn. En Lov i nævnte Retning udkom, men havde det ikke været galt før, saa blev det det nu. Paa den haandgribeligste Maade traadte Kendsgerningen derefter det engelske Publikum i Møde. Man forstod nu, hvorfor gamle, engelske Industrier som Silke, Ure, Skotøj og nyere som Sukker begyndte at uddø. Men Kendsgerningen var der og er vedbleven at være der indtil Krigen, og den, der lever, vil faa at se, hvorledes det vil blive efter Krigen. Denne har jo allerede lært Englænderne meget ogsaa i Henseende til, hvad man kan producere, naar man blot vil, og den vil lære dem endnu langt mere.

Hvor kommer nu disse Varer fra, som i saa vældige Masser kastes ind i selve det Land, som for endnu et halvt Aarhundrede siden stod som Verdens industrielle Værksted. Det er tysk og amerikansk »*Dumping*«, som fortrænger det engelske

Fabrikat i dets eget Hjemland. Af Hensyn til Ikke-Fagmænd skal man oplyse, at der ved »Dumping« forstaas en Produktionspolitik, hvor en Producent eller hyppigere en Sammenslutning af Producenter i et Land med høj Toldbeskyttelse udvider Produktionen langt ud over, hvad Hjemlandet forbruger, og saa afsætter det overskydende i Udlandet til Priser, der kan gaa helt ned til Produktionsomkostningerne. Dette kan gøres med Fordel, fordi den udvidede Produktion nedsætter Produktionsomkostningerne betydeligt, saaledes at de højere Indlandspriser afkaster en forholdsvis høj Fortjeneste; hertil kommer, at ogsaa den Produktionsmasse, der »dumpes« i Udlandet, hjælper med til at bære Generalomkostningerne og altsaa dog giver en Gevinst, selv om man fører Prisen ned lige til Grænsen af Produktionsomkostningerne. Hvor enormt disse falder ved stigende Produktion af ensartede Masseartikler, har de færreste Begreb om. Ved en Produktion af Staalvarer f. Eks., der steg blot fra 2300 Tons til 3100 Tons ugentlig, altsaa med knap 35 %, havde et engelsk Firma en Besparelse af 6 sh. pr. Ton, hvilket betød en Forskel af Kr. 810,000 aarlig, eftersom Bedriften gik med fuld eller kun med $\frac{3}{4}$ Udnyttelse af dens Ydeevne. Et andet Firma, som kunde producere 152,000 Tons Staalplader om Aaret, reduceres i 1903 til en Produktion af 114,000 Tons, der kunde fremstilles til en Produktionspris af £ 4,15 sh. pr. Ton. Salgsprisen var £ 5 pr. Ton. Fortjenesten altsaa £ 28,500. Ved den fulde Produktion af 152,000 Tons vilde Produktionsprisen kun have været £ 4,10 sh., og Avancen ved samme Salgspris altsaa £ 76,000. Havde Firmaet nu i 1903 i Stedet for at indskrænke sin Produktion til de 114,000 Tons, som afsattes i Indlandet, yderligere kunnet afsætte 38,000 Tons i Udlandet og blot opnaaet Produktionsprisen for disse — £ 4,10 sh. pr. Ton —, vilde det paa hver i Indlandet solgt Ton p. G. a. de lavere Produktionsomkostninger *yderligere* have tjent 5 sh. eller andre £ 28,500.¹⁾ Fortjenesten vilde altsaa i dette fra Livet hentedede Eksempel have været nøjagtig fordoblet til Trods for,

¹⁾ Wm. Scharling. Handels- og Toldpolitik. Kjbhvn. 1905 S. 427 f.

at Salget i Udlandet kun lige havde dækket Produktionsomkostningerne.

De anførte Eksempler viser jo klart, ikke alene, hvilket Middel til at øge Fortjenesten »Dumping« kan være, men ogsaa, at det kan bruges til ligefrem at ødelægge et andet Lands Produktion med. *Aschehoug* fortæller saaledes,¹⁾ at Lederne af den amerikanske Staaltrust har udtalt, at det er deres Hensigt ved Dumping at oversvømme *Storbritannien* med Jernvarer, saaledes, at dets Jernindustri ødelægges. Karakteristisk tilføjer A: »Sagen har derfor vakt ikke liden Opmærksomhed i dette Land, men endnu næppe foruroliget dets Statistikere«. Men det vil nok komme.

Vender vi os til den engelske Produktion i Industriens Hovedraastoffer: Jern, Kul og Halvfabrikatet Staal, saa møder der os ogsaa her, til Trods for den forcerede Udførsel i de to førstnævnte Varer, som holder igen paa den relative Nedgang i den samlede Udførsel, en Tilbagegang i Forhold til Konkurrenterne, som lægger yderligere Skygge i Billedet. Og det samme gælder Forbruget af Bomuld.

I Jern og Kul bestred England endnu omkring 1870 Halvdelen af Verdensproduktionen, men ved 1900 kun en Sjettedel af Jernet og en god Fjerdedel af Kullene. *United States A.* tog allerede i Slutningen af 1880'erne første Plads i Staalproduktionen, 1890 i Malm og Jern og 1893 i Kul. Selv *Tyskland* havde før Krigen passeret *England* i Jern- og Staalproduktionen og nærmede sig det Tidspunkt, hvor det ogsaa kunde gøre det i Kul. Og *England* selv maa indføre nærved en Tredjedel af sit eget Forbrug af Jernmalm — 7 Mill. Tons af 22 Mill. — og dets egen Malm af bedste Kvalitet — *Cleveland* — menes nu snart at være udtømt²⁾.

Schlesiens Forraad af Kul er større, — men rigtignok af

¹⁾ *Aschehoug*. Socialøkonomik. III S. 475. Kristiania 1908.

²⁾ Af Verdens til 22,4 Milliarder Tons beregnede aktuelle Jernmalmsforraad falder paa

U. S. A. 4,25, *Tyskland* 3,9, *Frankrig* 3,3 og *England* 1,3.

Der produceredes i 1910 i Millioner Ton:

ringere Kvalitet, — end hele *Englands*. *U. S. A.s* er langt større for ikke at tale om *Kinas*, hvis Lagre først studeres.

Og spørger vi endelig om Bomuldsforbruget, saa er Udviklingen den, at omkring Aaret 1800 brugte Manchesterhusene næsten hele Bomuldshøsten; endnu i 1870 var *England* foran den øvrige Verden taget under et, men ved 1890 gik det evropæiske Fastland forbi det og i 1898 *Amerika*. I Løbet af 25 Aar gik *Englands* Forbrug af Bomuld ned fra 50 til 28 % af Bomuldshøsten. v. Schulze-Gävernitz,¹⁾ der er en Kender af engelske Forhold og af Bomuldsindustrien, mener at den engelske Bomuldsindustri længe har været stationær og kun befundet sig i Forsvarstilstand, og Tekstilindustrien er, som foran vist, Rygraden i den engelske Industri.

Kun paa ét Omraade kan et relativt Opsving noteres, det er i Skibsbyggeriet, og selv her begynder Konkurrencen at gøre sig gældende, og *England* har modtaget, hvad *Kjellén* træffende kalder første og andet »Varsel«, nemlig i 1897, da *Tyskland* erobrede Hastighedsrekorden paa Verdenshavet og i 1902, da *Morgan* samlede en stor Del af Atlanterhavstrafiken i et Syndikat. Kun ved i Strid med Traditionen at subventionere *Cunardlinien* med 30 Millioner Kroner kunde *England* i 1906 atter tage Luven fra *Tyskland*, og en stor Rederisammenslutning i 1911 har yderligere styrket Stillingen.

b. AARSAGERNE TIL DEN RELATIVE TILBAGEGANG.

Det maa nu være af største Interesse at undersøge Grundene til den engelske relative Tilbagegang. De er naturligvis, som altid, flere, men i første Linje blandt dem staar utvivlsomt den af *England* selv proklamerede *Frihandel*. Og man ved det

	Jern.	Staal.	Sten- og Brunkul.
<i>U. S. A.</i>	57	26	484
<i>Tyskland</i>	28	13,5	220
<i>England</i>	15	6,5	270

(*Kjellén*).

¹⁾ v. *Sculitze-Gävernitz*. *Britischer Imperialismus und englischer Freihandel 1906*, efter *Kjellén*. a. S.

godt i England, thi ikke alene bekæmpes Princippet som saadant i den sidste Menneskealder i den almindelige politiske Agitation, men i Praxis kommer Regeringen, hvor det lader sig gøre paa en saadan Maade, at Princippet teoretisk staar uantastet, stadig længere bort fra det i sin Praxis. En dansk Storindustriel oplyser saaledes: »Jeg spurgte endvidere for nogle Aar siden Direktøren for en meget betydelig engelsk Kabelfabrik om, hvorledes de engelske Kabelfabrikker med den uhyre Konkurrence, de havde fra Udlandets Side, kunde betale saa høje Dividender, som gennemsnitlig 15 %. Han svarede, at saa længe de engelske Kabelfabrikker havde Eneret paa de store Leveringer til den engelske Administration, var man saa vidt beskyttet, at man ikke behøvede at tjene noget Overskud i det aabne Marked, ja, ganske roligt kunde se paa, at Størstedelen af Forretningen her gik til Udlandet.«¹⁾ Og den samme Praxis gøres i *England* gældende med Hensyn til alle Statsleverancer, der overhovedet kan leveres af Indlandet. Det drejer sig, som Enhver kan sige sig selv, her om uhyre Beløb. Og paa mange andre Punkter har den engelske Regeringspraxis under Trykket af de faktiske Forhold brudt med Frihandelen. Vi har nævnet Subventionen paa 30 Millioner Kroner til Cunardlinjen i et vanskeligt Øjeblik. Men under Dække af »*Postbefordring*« finder vi desuden talrige aarlige *faktiske* Subventioner til en Række Dampskibslinjer. Og hvorledes skulde det kunne være anderledes. Saa længe en Stat i sin Økonomi er et selvstændigt Hele, saa vidt som dets Befolkning i første Linje skal leve, ikke af dets Handel, — Faren heri skal senere blive paavist — men af dets *Produktion*, medens dens Omsætning samtidig er indflettet i Verdenshandelen, hvorledes skulde det da være muligt at prisgive sin egen Produktion, medens Konkurrenterne værger deres. I det nyligt anførte Arbejde af H. P. Prior hedder det: »Jeg har Sort paa Hvidt for, at den tyske Administration, og her gaar jeg saa langt ud som til de tyske kommunale Elektrici-

¹⁾ H. P. Prior: Nogle told- og handelspolitiske Betragtninger. S. 26. København 1914.

tetsværker, — — — paa et givet Tidspunkt sluttede collectiv Aftale med de tyske Kabelfabriker om en femaarig Leverance af Kabler og til Priser, som laa gennemsnitlig 30 % over de Priser, som de samme Fabrikker samtidig tilbød *Københavns kommunale Elektricitetsværker*.¹⁾ « Atter maa vi bede om ikke at blive indregistreret i noget handelspolitisk Skema. Vi er handelspolitisk fuldstændig principløse. Vi anerkender kun de *konkrete Forhold* som afgørende paa dette Omraade, men hævder paa den anden Side dem som *ubetinget* afgørende, hvilke »Principper« de ogsaa maatte krænke. Og netop dette Syn har man, som det maatte falde naturligt overfor et Folk, hvis praktiske Sans ofte nok har været fremdraget som et Hovedtræk i dets Karakter, altid fremhævet som betegnende ogsaa for den engelske Handelspolitik. Men gælder dette Statsmændene, saa kan det ikke nægtes, at i Spørgsmaalet om Frihandelen har det mødt en saa sejt Modstand i Befolkningen, at man ikke helt kan afvise Paastanden om, at den paa dette vigtige Punkt i nogen Grad har opgivet sin »common sense« og ladet sig hallucinere. Og det er ikke underligt. *Cobden* og hans Mænd saa, hvor absolut deres Teori ogsaa var skudt op af Livets praktiske Krav, i Frihandelen en Axiom, en Naturlov, som gjaldt fra Evighed til Evighed. Vi har *Cobdens* egne Ord for det. Han kundgør i 1840erne Frihandelens Princip som »Kulturens Tyngdelov, en evig Sandhed, der er almindelig i sin Anvendelse for alle Nationer og til alle Tider.«²⁾ Ganske ligesom den tyske Rigsdagsmand *v. Beer*, der i 1870erne argumenterede for Jerntoldens Afskaffelse ved at udtale: »De forlanger af mig, at jeg skal *bevise Nødvendigheden* af Jerntoldens endelige Ophævelse, men Axiomer, mine Herrer, beviser man ikke.« Naar *Cobden* saaledes vilde have det mest praktiske Spørgsmaal af alle løst som efter en matematisk Ligning, oversaa han, at han derved kom i Strid med et Argument, der netop anvendes af hans egne Tilhængere.

¹⁾ *H. P. Prior* a. S. S. 25.

²⁾ *Kjellén* a. S. Side 31.

I deres Taler henviste disse netop ofte til, at Udlandet, saafremt de engelske Kornlove hindrede det i at sende Korn til *England*, vilde anlægge sin Kapital i Industrien, som da bag Toldmurene vilde blive konkurrencedygtige med den engelske Industri. Og netop dette er det, der er sket. Bag deres Toldmure har *U. S. A.* og *Tyskland* udviklet en Industri, som først har underlagt sig Hjemmemarkedet, dernæst er optraadt som Konkurrent til den engelske i Verdensmarkedet og endelig i vidt Omfang — indtil 3 Milliarder Kroner — har nedkæmpet den engelske Industri i dens eget Marked, og det i bærende Brancher som Metal- og Tekstilvarer. Dette er *Kendsgerninger*, som ingen Principper kan komme uden om, og som amerikanske og tyske Forfattere ogsaa aabent indrømmer.

Vender vi os til den næste Grund til den sidste Menneskealders relative Tilbagegang for *England*, saa finder vi den i et Forhold, der netop i de sidste Maaneder er bleven meget aktuelt. Det ligger paa *Arbejderpolitikens Omraade*.

I et Reutertelegram f. Eks. af 26. Marts 1915 hedder det, at der Dagen forud er »undertegnet en Overenskomst mellem Repræsentanter for Regeringen, Foreningen af Maskinfabrikanter og Foreningen af Maskinarbejdere, beskæftigede ved Tilvirkningen af Krigsmateriel, ifølge hvilken Arbejdsgivernes Fortjeneste indskrænkes, medens Arbejderne gaar ind paa, saa længe Krigen varer, at suspendere de *Fagforenings-Skikke og Regler, der kan hæmme Produktionen.*«¹⁾ I en Londonerkorrespondance²⁾ anføres i Citat en Del af en Tale, som *Lloyd George* efter at have overtaget Organisation af Tilvirkningen af engelsk Krigsmateriel og Ammunition har holdt i *Manchester*. Han omtaler her, at det ikke saa meget er Menneskemateriale, det kniber med. Der melder sig flere Rekrutter, end man kan skaffe Udrustning til, hvorfor han ikke anser Indførelse af almindelig Værnepligt for nødvendig i Øjeblikket. »Noget andet er,« udtaler han, »at Landets industrielle Evne maa mobiliseres i fuldeste Omfang.

¹⁾ *National Tidendes Morgenudgave* for 27/3 15. Udhævelsen af Forf.

²⁾ *Berlingske Tidendes Ekstraudgave* for 6. Juni 1915. Udhævelsen af Forf.

Ved »Defence of Realm Act« — Rigsforsvarsloven — har Regeringen faaet fuld Myndighed over Fabrikanterne. Det er Arbejdskraften, det kniber med. *Arbejderne maa forøge deres Arbejdsydelse.*« — — — I det følgende Møde paa sit Ammunitionsfelttog udtaler *Lloyd George* iflg. samme Korrespondent i *Liverpool* for en Forsamling af Repræsentanter for Arbejdsgiver- og Arbejderorganisationer, at »det, som gjorde Tyskland saa mægtigt, var hverken hele dets Organisation eller, at det havde været saa godt forberedt til Krigen, men derimod den Aand, der besjælede den tyske Befolkning,« — — — hvilke Ord efter Sammenhængen gælder Landets produktive Vilje og Kraft. Taleren erklærer, at det er hans Hensigt »at faa det mest mulige ud af engelsk Arbejdsevne og Intelligens,« og fortsætter: »*Saa længe Krigen staa paa, er der ikke Plads for de sædvanlige gængse Metoder,* Regeringen vil m. H. t. Arbejdet for Krigsmateriel og Ammunition se sig nødsaget til at suspendere alle Fagforeningsregler og Restrictioner.«

Saa vel Arbejdsgivere som Arbejdere mødte Ministerens Appel med fuld Forstaaelse. I et *Ritzau-Telegram* af 13. Juni fra London¹⁾ hedder det, at hans Kampagne i de industrielle Centraller former sig som et Triumftog. Fra Arbejdsgivernes og Arbejdernes Repræsentanter lyder det overalt til ham: »Sig os, hvad De ønsker, og De skal faa det.« I *Bristol* udtaler han iflg. samme Telegram: »Metalfabrikkernes Arbejdsgivere og Arbejdere kan vinde denne Krig, men uden dem er Sejren umulig. Jeg ønsker, at dette skal staa klart for enhver Arbejdsgiver, enhver Driftsleder, Formand og Arbejder, hvor ringe han saa end er, saavel for faglærte som for ikke faglærte. Uden den bedste Hjælp fra deres Side er Sejren umulig, med deres Hjælp kan vi gribe Sejren.« Taleren henstillede, »at man skulde ophæve Fagforenings-Bestemmelserne, saa længe Krigen stod paa,« — — og fortsætter: »Min Opfordring til Arbejderførerne gaar ud paa, at de skal gøre deres Yderste. Lad dem ophæve enhver Regel og Bestemmelse og gøre det muligt for os at vinde Sejren for Retfærdigheden og Retten.«

Udtalelserne i disse Telegrammer bekræftes fuldt ud af den

¹⁾ *Nationaltidende* 14. Juni 1915. Morgennummer.

senere udkomne autentiske Samling af »Taler og Udtalelser« af Lloyd George siden Krigens Begyndelse, hvis Kapitler XI til XIV »Appellen til Værkstedet« er et sandt Nødskrig efter Ammunition i Forbindelse med Tilstaaelsen af, at England hidtil ikke har kunnet skaffe, hvad der krævedes og ikke vil kunne det, med mindre Arbejderne opgiver deres Fagforeningsregler etc.¹⁾

Der er i disse Udtalelser mere at lægge Mærke til end det Forhold, der her nærmest berøres, men foreløbig maa man spørge, hvad det er for »gængse Methoder«, »Regler«, »Restriktioner og Fagforeningsbestemmelser«, der volder Regeringen saa stort Besvær, at den i deres Fjernelse ser Betingelsen for Sejren, og som faar Statsmanden til at stille sin Appel med saa megen Lidenskab. Det er en bestemt Arbejderpolitik, som betegnes med Ordet: *Cacany*, et skotsk Ord der siger saa meget som »Tag den med Ro«, og er Udtrykket for et Krav fra Arbejdernes Side om, at der overhovedet ikke produceres *intensivt*, en Fordring, som de gennemfører ved en Række Detailbestemmelser i Fagforeningernes Regulativer og i Værkstedsskikkene.

Deres Arbejderpolitik gaar ud paa at hindre og har ogsaa hindret en intensiv Produktion ved Anvendelsen af de Værkstedesregler etc. der er Tale om i Telegrammerne.

Nu, under Krigen, er man kommet i en Situation saa tilspidset, som menneskelige Forhold overhovedet kan gøre den. Hvad der før laa sløret, uklart, det træder nu frem med samme usvigelige Klarhed som Konturen af Genstande, der pludselig kommer indenfor Belysningsfeltet af en Kæmpeprojektor. Hvad der før syntes ringe eller helt betydningsløst, det fremtræder nu som betragtet under Mikroskopet. Omsat i Tal betyder Forskellen i Arbejdsintensiteten mellem U. S. A., Tyskland og England, at Arbejdspræstationerne for de tre Lande forholder sig henholdsvis som $2\frac{1}{4}$ og $1\frac{3}{4}$ til 1.²⁾ Men dette Forhold i

¹⁾ F. L. Stevenson. B. A. „*Trough terror to triumph*. Speeches and Pronouncements of the Right Hon: David Lloyd George, M. P., Since the beginning of the war«. S. 97 ff. London, New York, Toronto 1915.

²⁾ Kjellén a. S. S. 64.

Forbindelse med det ovenfor omtalte, angaaende Nedsættelsen af Produktionsomkostningerne ved udvidet Produktion og det engelske Markeds aabne Dør for Overskudsproduktionen fra andre Lande, skal og maa fælde *England, dersom det ikke ændres*. Samtidig med, at *England* udfordrer hele Verden til Konkurrence med sig, samtidig med, at det ved at opgive sit Landbrug mere og mere fjerner sig fra Autarkiets — Selvforsyningens — Princip, saa det i stigende Grad bliver afhængigt af sin Omsætning med Udlandet og mere og mere maa se sin Økonomi i Vekselvirkning med Verdensøkonomien, samtidig dermed *maaler det Verden med engelske Maal* og tror, at op over det vil Barbarerne aldrig kunne vokse. Det viser sig i dets egenartede Mønt, Maal og Vægt, i dets Utilbøjelighed til at lade sin Vare fremtræde i Former, der retter sig efter Kravet i det Marked, hvor den skal afsættes, i dets Uvillie mod at benytte et andet Sprog end Engelsk i sine internationale Handelsforbindelser, i sin Optagelse af tyske Teknikere, Driftsledere og Rejsende i engelske Forretninger, fordi Englænderne selv ikke vil tilpasse sig de Krav, Ledelsen af Foretagender stiller, der er anlagt paa Verdensomsætning, i hundrede andre Forhold saavel som deri, at det tror at kunne holde sin Arbejdsydelse tilbage for Konkurrenternes. Og her er jo ikke Tale om en Udvikling, der gaar ud paa at kræve mere Arbejde for samme eller mindre Betaling, — U. S. A. betaler jo en meget høj Arbejdsløn netop i de intensivt drevne Fabrikationer, som her nærmest kommer i Betragtning, — men her er Tale om ved Hjælp af rationel Organisation og udviklet Maskineri at naa til den højest mulige Intensitet i Arbejdsydelsen, det netop, som en Gang var *Englands* Styrke, først og fremmest i dets Hovedindustrier: Jern og Tekstil. I sin gennemførte *Systematik* har *Tyskland* og U. S. A. et Forspring for *England* og sidstnævnte yderligere et i sin større *Naturrigdom*.

Men hvad er *Tyskland*, og hvad er *Amerikas forenede Stater*, hvad er de — mod Østen. Naar dette Begreb nævnes, burde hver en Vesteuropæer gyse, og Vaabnene burde falde kraftløse til Jorden. De, der lige havde bekæmpet hverandre, burde sværge hverandre Troskab og stille sig i Række og Geled med

Ansigtet mod Øst, hvor den Sol langsomt stiger, i hvis skarpe Lys alle europæiske Nationalfarver gaar i ét, og som faar Brunt og Gult til at gløde som Alterild. Thi af Jordens 1600 Millioner er de 7 a 800 Millioner gule eller brune, og »*The Shanghai Dock and Engineering Co.*« bygger Skibe for *De forenede Stater* med gul Arbejdskraft til 40 Øre om Dagen og 1½ Kr. for sine kinesiske Mekanikere, giver glimrende Udbytte af sin Kapital paa 20 Millioner Kr. og konkurrerer alle hvide Skibsbygningskompagnier ud af Markedet.¹⁾ Og foran mig har jeg liggende et Brev af 13. Juni 1915 fra en dansk Ingeniør i *Melbourne*, der skulde indlede Forbindelse med Firmaer derovre for et dansk Firma, og hvori det hedder:

»Imidlertid skal man skynde sig, da Japanerne er svært livlige. Den Mand, jeg er i Forbindelse med, har lige faaet en Prøvesending paa 1000 £ fra et japansk Firma uden mindste Garanti fra hans Side, saa det hjælper ikke at gaa omkring og smaasnakke om det.«

Og lad os søge en Vurdering af det Folks moralske Holdning og Træning, som histovre er Foregangsfolket. Lad os gribe det i en Masseytring, som den viser sig i Øjeblikke, hvor Resultatet afhænger af, at hver enkelt yder alt, hvad han evner og yder det i Sammenhæng med alle de andre; hvor der er Mulighed for at slutte fra Helheden til den enkelte og fra denne til Helheden igen. En saadan Situation synes os at foreligge, hvor »Folket i Vaaben« første Gang prøver, om det formaar at udfylde sin nye Organisation, og denne Situation forelaa under Krigen med *Kina* i 1895 før Stormen paa Wei-hai-wei og iagttoges af den tilstedeværende russiske Militærattaché i Peking: Oberst *Wogak*. Han skriver herom: »Fra det første Øjeblik af, da Kl. 3 om Natten, Kolonnerne drog forbi mig ved Skinnet fra Baalene, var jeg klar over, at her marscherede Soldater, man kunde stole paa. Den lydløse Stilhed i Fronten,

¹⁾ *Shaw Dismond*. Asiens Udfordring efter Krigen. »Tilskueren«. Marts 1915. S. 279.

der kun afbrødes af skarpe Kommandoord, de lange, faste Trin, Behersketheden, Roen, der stod at læse paa Soldaternes Ansigter, alt dette indgav mig uvilkaarligt hin Opfattelse. Alt som de kom frem i Ilden, som Kineserne aabnede paa altfor lang Afstand, tilpassede de sig klogt Terrænet og lod Kolonnerne stille sig i Slagorden. Selv skød Japanerne ikke, før de var paa god Skudafstand, og der var Kompagnier, der naaede frem til Fjendens Stillinger uden at have bortødslet en eneste Patron. Japanerne tøvede ikke under Fremrykningen, uopholdeligt marscherede de fremad uden at agte paa Kystartilleriet, hvis vældige Projektiler gjorde et stærkt Indtryk, — jeg dømmer efter min egen Følelse —. Og da 11te Brigade, hvis Bevægelser jeg fulgte, naaede Strandbredden, havde jeg en uvilkaarlig Følelse af, at dersom Havet havde været islagt, vilde denne Brigade have marscheret endnu længere frem til Angreb paa alt, hvad der stillede sig imod den. Og det var ikke mig alene, som havde denne Opfattelse. — Med denne Vurdering af de japan-ske Tropper forlod jeg Valpladsen den 18. (30.) Januar.«¹⁾

Og allerede forud havde samme skarpe Iagttaget skrevet:

»Med *Japan* er der opstaaet en ny Magt, som vil faa en uhørt Indflydelse paa Østasiens videre Skæbne. Jeg indrømmer, at denne Tanke ikke rigtig vil ind i Hovedet paa En, men før eller senere maa man desuagtet vænne sig til den.«²⁾

Og da *Japan* efter Krigen maatte bøje sig for Stormagterne og afstaa fra Besættelsen af Halvøen *Ljaotung*, gav Mikadoen Udtryk for den almindelige Stemning, da han i sit Manifest til Folket skrev:

»Men vi føle klart, at vort Riges nuværende Stilling er langt fra det, der udgør dets historiske Bestemmelse.«³⁾

¹⁾ G. Trubetzkoy: Ryssland som Stormagt. S. 35 f. Stockholm 1914.

²⁾ Samme. S. 36.

³⁾ Samme. S. 37.

Og hvem kan læse f. Eks. de Afhandlinger af japanske Statsmænd o. a., som findes i Steads bekendte Værk om *Japan*¹⁾ uden at føle, at han her staar overfor et Folk, som er *Evropas* mere end sidestillet ikke alene i intellektuelle Egen-skaber men i moralske, og det er ingenlunde umuligt, at dette sidste bliver det afgørende. Det vidunderlige i en Tilsyneladelse som det moderne *Japan* ligger jo ikke i, at det viser sig at kunne gennemløbe en Udvikling, som ogsaa andre Folk har tilbage-lagt, men deri, at det har kunnet gøre det i et Tidsrum, som egentlig udelukker Begrebet Udvikling og snarere minder om en Aabenbaring. Thi det maa erindres, at først med Aaret 1868 traadte *Japan* ud af sin feudale Middelalder, og det væk-kedes ikke og samledes ikke som Bærer af en ny Tro. Tvært-imod. Man kan snarere sige om det japanske Folk, at det er et, der søger en Religion. Paa dette Punkt netop er der en afgørende Modsætning mellem det japanske Folk og det ene-ste i Historien, saa vidt vor Viden rækker, med hvilket det kan sammenlignes: Araberne. Et Aarhundrede efter, at dette vid-underlige Folk var traadt ud over sin fattige Ørkentilværelse paa sin Hjemstavns Halvø, herskede det over et Verdensrige, som strakte sig paa begge Sider af Middelhavet fra Atlanter-havet til over det nuværende Indiens Vestgrænse — Indus —. Længe før *Evropa* greb det tilbage til den gamle undergaaede Kultur og tilegnede sig dens Økonomi, dens Organisation, Rets- og Finansvæsen. Hvor megen græsk-romersk Litteratur skyl-der vi ikke netop arabiske Afskrifter. Men dette Folk aaben-barede sine medfødte Kultur- og Herskeregenskaber paa Grund-lag af en religiøs Ide. Japanerne har ingen Religion — og dog. Hvor forskellige i deres Kultus, i Formen af den Aaben-baring, deres forskellige Trossamfund slutter sig til; *noget* er de fælles om og maaske netop *det* i Religionen, som staar over alle Trosformer: Forstaaelsen af Tilværelsen blot som et Punkt i en ubruds Linie, der tegnes videre fra Slægt til Slægt; som udgaar fra Evighedens Dyb og ender i det Evige, hvor Maalet for Slægternes tunge Vandring gennem Aarmillionerne

¹⁾ A. Stead. Unser Vaterland Japan. Leipzig 1904.

findes. Familiesamhørigheden, ikke blot de faa, som nu lever, men de utallige, som har levet, og som følger efter, dermed Sammenhængen og Kontinuiteten, og Folkesjælen fyldt med det høje Ideal, Japaneren kalder: »*Bushido*« — det er *Japans* Religion. *Bushido* er en væsentlig uskreven, ridderlig Ærescodex, som den japanske Lenstids Ridderskab maatte følge. Den er, siger Professor *Yoshida*, udviklet af »japansk Aand, confuciansk Pligtfølelse og buddhistisk Barmhjertighed«. ¹⁾ Og i *Steads* Værk skildres *Japans* Religion af Universitetsprofessorer under de to Kapitler: »*Bushido, Japans moralske Grundsætninger*« og »*Cultus af Forfædrene*«. Dette er ikke evropæisk Individualisme, snarere dens Modsætning, men hvilke Individer har ikke løftet sig af Lagene i Middelalderens Klassestat, og hvor megen Ynkelihood ikke af Nutidens individualistiske Samfund.

Dette Japan er det, hvis politiske og kulturelle Kald er Genindsættelsen af Østens Folk i Kulturens Højsæde, og for dets Øjne er det, at Evropa sønderslider *sig selv nu paa andet Aar*.

Der er mere at lægge Mærke til, sagde vi ovenfor, i de Telegrammer og Korrespondancer, vi citerede, end Regeringens ivrige Bestræbelser for at faa Arbejderne til at suspendere deres »*Cacany*« under Krigen. Der er det, at *Lloyd George* udtaler: at »*Metalfabrikernes Arbejdsgivere og Arbejdere kan vinde denne Krig, men uden dem er Sejren umulig.*« Han vil, siger han, at dette skal staa saa klart for alle, fra den øverste Ledelse til Arbejdsmanden. Han nævner dem Trin for Trin ligesom for at ingen skal kunne smøge Ansvar af sig, og han gentager derefter »uden den bedste Hjælp fra deres Side er Sejren umulig, med deres Hjælp kan vi gribe Sejren.« Hvad er det, her peges paa. Paa et ophøjet verdenshistorisk Øjeblik, hvor et Folk, en Sammenslutning af Folk, en Kultur, siger man jo, i Modsætning til en anden indenfor samme Kulturkreds, udgiver det sidste Løsen til Kamp paa Liv og Død, før det sidste Anløb. Er det det, der tales om? Ja, det er, men det er tillige uendelig meget mere. Det er tillige det ganske dagligdags, det,

¹⁾ *Karl Larsen: Japansk Aand. S. 104. København 1910.*

der foregaar hver Arbejdsdag i Aaret, men bare ganske stille og ubemærket, ikke samlet i en vældig Sum i kort Tid men faldende som Tidens Dryp fra Minut til Minut, uanset, indtil Summerne fremtræder i statistisk Form og gør en Sammenligning mulig og viser en Udviklingslinie. Uden deres Hjælp: Arbejdslederes, Teknikeres, Købmænds, Landbrugeres, Rhederes, Skibsføreres, faglærte Arbejders og Arbejdsmands er Sejren umulig, med den kan Sejren gribes, saadan lød det jo, og er det andet end det, der kræves Dag ud og Dag ind: Fællesskab i Erkendelse af Maal og Midler, i Villie og Arbejde. Og er dermed Lønkampen ophævet? Intet mindre.

Man kan slaas om Fordelingen, saa meget man lyster. I saa Henseende er der kun en Betingelse, nemlig at der er noget at fordele. Men skal der være det, maa der være en fælles Erkendelse af økonomisk Politiks Maal og Veje og en fælles Villie til at føre det Erkendte igennem. Og denne Erkendelse kan kun i et eneste Tilfælde bestemmes ved det egne Maal, det er, naar man sidder inde med Monopolet — Verdensmonopolet. Det har *England* en Gang gjort, og det har troet, at det var Naturens urokkelige Orden, at saaledes skulde det vedblive at være indtil Dagenes Ende. Men Monopolet er aldrig erobret en Gang for alle. Det maa værnes, forsvares fra Dag til Dag — gennem Arbejdet. Det Arbejde, hvis Art og Grad til syvende og sidst bestemmes af de andre, der ogsaa vil være med. Sit Maal maa man da stadig omjustere efter deres, først saa holder man sig frisk, arbejdsdygtig og konkurrencedygtig. *Rom* troede ogsaa en Gang, at det havde Monopolet for Evigheden. Derfor lod det trøstigt Barbarerne gøre sit Arbejde. Det begyndte med Gladiatorlege og Dyrekampe, som Japanerne gik paa Tourné i *Evropa* med deres Bambuskunster. Det gik videre med at dyrke Romerrigets Jord og besørge Hus- og Lastarbejdet som Kineserne dyrkede *Kaliforniens* Frugttræer, saa længe de maatte være der, og Kulierne afrikanske Miner. Det blev saa til livegne Embedsmænd paa Godserne, til ufrie Koloner, til Soldater i Hæren, til frie Embedsmænd og Officerer, til hele Kohorder af Barbarer under indfødte Førere til Grænseforsvar mod andre Barbarer udenfor, det blev til *alt* Arbejdet i hele

Landet, indtil Kejsertronen og Forfald og Sammenbrud af en gammel og høj Kultur i Ruiner under et tykkere eller tyndere Lag af Barbari. — Aldrig har et Folk kastet Arbejdet fra sig uden at begynde Nedgangen, aldrig heller en Klasse. Men i *Lloyd Georges* Appel ligger der en Erkendelse, som vil holde langt ud over Krigen og ændre meget i Samfundslagenes Betragtning af hverandre. Der ligger dette: at Sejren kun kan føres hjem, naar *alle* vil det, at de *alle* netop er nødvendige. Og denne Sejr er ikke væsensforskellig fra den, der kæmpes daglig om i Fredens Gerning.

c. DEN ENGELSKE BONDESTANDS UNDERGANG.

Der er gjort Rede for Grundene til *Englands* relative Tilbagegang, men dermed kun belyst nogle af de Svagheder, der klæber ved det moderne *England*, og gør det mindre stærkt, end det kunde og burde være. Vi vil nu nærmere betragte nogle af de sociale og økonomiske Virkninger af den Udvikling, Landet har gennemløbet fra Agrarstat til Industristat. Denne Udvikling var nødvendig. Et Land kan ikke blive staaende i Agrarstandpunktets énbenede Tilværelse. Men det behøver heller ikke at udvikle sig saa ensidigt, at den gamle Støtte helt visner af. Og det er det, *England* ulykkeligvis har gjort. Det har sat sin Bondestand til. Vi møder her et Problem, som der er al Anledning til at dvæle ved, fordi der her hjemme er en vis Spænding mellem Landbrug og Industri, som beror paa Spørgsmaalet om, hvorvidt en industriel Udvikling nødvendigvis maa føre til Tilbagegang for Landbruget. Dette Spørgsmaal maa vi tilbage til i et senere Afsnit, men da den engelske Udvikling stadig ligger bag Ængstelsen, saa er her Stedet til at gøre Rede for Grundene til Bondestandens Tilintetgørelse i *England*. Det har overhovedet sin store og aktuelle Interesse at se, hvorledes det kan blive muligt, at en Klasse af saa afgørende Betydning for et Land ikke alene i økonomisk Henseende, men tillige i social og politisk, kan saa at sige helt forsvinde. Og dette skulle vi da forsøge at gøre Rede for.

Et godt Udgangspunkt for Bedømmelsen af tidligere Tiders sociale Forhold ejer man netop i *England* i det enestaaende Værk, der kaldes »*the Domesday book*«. Det er en Jordebog, udarbejdet i 1086 under *Vilhelm Erobreren*, den normanniske Fyrste, der jo 20 Aar forud underlagde sig Landet. Denne Bog er, som nævnt, hvad vi kalde en Jordebog, — sammenlign: *Valdemar* den II.s Jordebog, — og den indeholder en Fortegnelse over samtlige Landejendomme i henved Halvdelen af det nuværende *England*, deres Areal, Besiddelsesform, Afgifter, o. s. v. Den fik det mærkelige Navn »Dommedagsbogen«, fordi det hed sig, at de Afgifter, en Ejer eller Bruger efter den skulde svare, kunde han lige saa lidt slippe fra som fra sine Synder paa Dommens Dag. Det er 40 % af det egentlige *Englands* Areal, Bogen omfatter. De nordlige Grevskaber og Wales er ikke registrerede, men paa disse 40 % opviser Bogen 275,000 Grundejere, deraf 9000 Vasaller og omtrent 250,000 Bønder ¹⁾.

Den samlede Land- og Bybefolkning paa det paagældende Areal, der omfatter 5 Millioner acres — rundt $3\frac{3}{4}$ Mill. Tdr. Land eller saa meget som de danske Øer + Vejle, Aarhus og Randers Amter tilsammen — i Kultur, er paa det angivne Tidspunkt — med alt Forbehold — beregnet til at være beboet af 1,2 Millioner Mennesker ²⁾. Holder denne Beregning nogenlunde Stik, saa har *England* paa *Vilhelm Erobrerens Tid* baaret en forholdsvis talrig Bondestand eller, som man maaske hellere maa sige, haft et meget udbredt Bondebrug. Den allerstørste Del af de her omtalte 250,000 Bønder svarer nemlig socialt og politisk ikke til det moderne Begreb: Bonde, idet de var ufri, om end langt fra Slaver eller blot Livegne. Ogsaa saadan fandtes naturligvis, men Hovedparten af ufri engelske Bønder var vel stavnsbundne og kunde sælges med Godset, men ikke uden det. De havde desuden Rettigheder overfor den fælles Alminding og andet Fælleseje og, hvad der var meget vigtigt, de var Medlemmer af Godsdomstolen, var organiserede og kunde

¹⁾ Roscher: Ansichten der Volkswirtschaft. S. 245. 3. Udg. Leipzig 1878.

²⁾ v. Inama. Hwtrb. d. S. 1. Udg. II. S. 438.

som Organisation have Privatejendom. Der er nu den Ejendommelighed ved Udviklingen her, at de engelske Bønder tidligere end andre Landes naa personlig Frihed, men at de, unægteligt i en vis Sammenhæng hermed, skilles fra deres Jord, der efterhaanden forsvinder som Bondebrug, idet den opsuges af Stordriften. I hele denne Udvikling samvirker økonomiske, tekniske og politiske Momenter, og den foregaar i to kraftige Fremstød, der har hver sine særlige Aarsager. En Bevægelse, som kulminerer i det 16. Aarhundrede, en anden, som fuldbyrder Ødelæggelsesværket i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede og Begyndelsen af det 19. Der findes ingen Pavse mellem disse to Perioder, kun er Bevægelsen svagere i Tiden mellem dem.

Den Bevægelse, man maaske kunde betegne som det 16. Aarhundredes, skønt den begynder tidligere, men kulminerer i dette Aarhundrede, har som Motiv en Blanding af følgende Momenter. Aftagen af den landlige Arbejdskraft, hvilket i og for sig maatte faa Godsejerne til at tænke over en Omlægning af Driften fra den mere arbejdslugende Korndrift til Faarehold, der krævede langt mindre Arbejdskraft. Overvejelser i denne Retning støttes yderligere af det stigende Uldforbrug først til Eksport i raa Tilstand ved Hanseaterne, senere i Perioden til den hjemlige Klædemanufaktur. Hertil kommer endelig Hoveriets Afløsning med Pengeydelse. Hovedtrækkene i denne Periodes Udvikling er følgende:

Medens Forholdene paa Landet var ufri, nød Byernes Befolkning, selv hvor Byen oprindeligt hørte under en Godsejer eller et Kloster og helt eller delvis var befolket af Hørige, større Frihed, for hvilken Organisationen i Gilder og udstedte Fribreve var Grundlaget. Byens Udskillelse fra Landet og Dannelsen af Byforfatningen er i *England* forløbet roligere end de fleste Steder paa Fastlandet, og i det 13. Aarhundrede betragtedes Bosættelsen i en By faktisk som Erhvervelse af personlig Frihed. Retssætningen: »Byluft gør fri« er her som andet Steds gældende. Allerede Tilstedeværelsen af saadanne Fristeder hist og her i Landskabet maa indirekte virke tilbage paa Forholdet mellem Godsejer og Bonde, men direkte paavirkes dette derved, at Hørige undslippe Ufriheden ved at rømme til

Byen og bosætte sig der. Desuden har fra henimod Midten af det 14. Aarhundrede og et godt Aarhundrede frem i Tiden en Mængde Arbejdskraft været unddraget det engelske Landbrug ved Bøndernes Anvendelse til Krigstjeneste under Hundrede-aarskrigen med *Frankrig*. *Englands* betydelige militære Overlegenhed over Genboen indtil Jomfruen af *Orleans* Optræden (1429) beroede mindre paa det engelske Rytteri — d. v. s. Adel — end paa Fodfolket, de berømte Bueskytter, der var Bønder: Yeomanry¹⁾. Imidlertid er begge disse Aarsager til den landlege Arbejdskrafts Aftagen sikkert traadt i Skygge for den, der var Følgen af den sorte Døds Optræden i det 14. Aarhundrede. I tre voldsomme Anløb: fra August 1348 til Sommeren 1349, fra August 1361 til Maj 1362 og fra Juli 1368 til Michaelis 1369 hærgede denne frygtelige Pest Landet. Nedgangen i Befolkningstallet angives naturligvis forskelligt og overdrevent af de samtidige, — *Adam von Usk* angiver, at Landet affolkedes med $\frac{9}{10}$ —, men at omtrent Halvdelen af Befolkningen faldt som Offer for Pesten, anses for sandsynligt. — *Rogers: History of Agriculture and Prices; fortnightly Rev.* II., III. og IV., *Becker: Epidemics of the middle ages* ²⁾.

Det er sandsynligt, at Landbrugets hørige Arbejdskraft allerede før den sorte Død har været utilstrækkelig, hvilket jo maatte blive en naturlig Følge af den Afløsning af Hoveriarbejdet med faste Pengeydelser, som allerede den Gang var sat ind og langsomt, men sikkert — *Gonner a. S.* — banede sig Vej. Det menes, at allerede før den sorte Død havde man set sig nødsaget til at udfylde det hørige Arbejde med lejet Arbejde, men det er i alt Fald klart, at *efter* Pesten maatte det blive nødvendigt; ligesom Afløsningen af Hoveriarbejdet med Pengeydelser nu tager Fart, og Arbejdslønnen stiger.

Man søger at imødegaa denne Stigning gennem Lovgivningen. 1349 udgaar en kgl. Forordning — 23 Eduard III. — der befaler Tyendet at tjene for samme Løn som før Pesten, andre følger, men forbliver virkningsløse, og da Godsejerne nu be-

¹⁾ *Roscher: a. S. S. 247.*

²⁾ *E. E. K. Gonner: Hdwtrb. d. S. 1. Udg. II. S. 223.*

gynder at imødegaa den hele Tendens paa Arbejdsforholdets Omraade, sker det ved at søge tilbage mod den gamle Ordning med Arbejdsydelser i Stedet for Pengeydelser. Bønderne mod-sætter sig, og Spændingen udløses gennem Bondeopstanden af 1381, hvis Karakter klart erkendes gennem Bøndernes Til-intetgørelse af Godsarkiverne, der indeholdt Fortegnelserne over Tjenesteydelserne, et Træk, som jo straks fører Tanken til »den store tyske Bondekrig« omkring 1525 med ganske lignende Motiver og samme Stræben. Opstanden sloges ned, men i Mod-sætning til Udviklingen i Tyskland blev i Praksis den almindelig tilstræbte Ordning med Afløsning af Hoveriarbejde med Penge-ydelser staaende, hvor den var indført, og Bøndernes Krav paa dens videre Gennemførelse bestredes derefter ikke med Ef-tertryk. Men dette maatte føre til tekniske Forandringer i Land-bruget, fordi dettes Rentabilitet som Agerbrug var betinget af en billig Arbejdskraft, der nu ikke længere kunde erholdes. Man hjalp sig frem til en Overgangsform med Forpagtning i stor Stil, som imidlertid heller ikke løste Spørgsmaalet, der ved Da-tidens Landbrugsteknik overhovedet kun lod sig løse ad én Vej, nemlig Overgang til ekstensivere Drift, baseret paa Faare-hold, og Spørgsmaalet blev da, om Betingelsen herfor var til Stede.

Naar vi da erindre den foran skitserede økonomiske Politik, man i stigende Grad slog ind paa, indtil Gennembruddet endelig finder Sted under *Elisabeth*, naar man ved, at Uldpriserne var i Stigning, saa bliver det klart, at Forudsætningerne for at af-løse Agerbruget med Faarehold var til Stede, og en tydelig Stræ-ben efter at samle Driften paa store Arealer, der udlægges til Græsning, gør sig i Overensstemmelse hermed gældende. Her-om er der mange Vidnesbyrd. 1487 hører vi fra Parlamentet Klager over, at Bondestanden — Yeomanry — aftager, fordi udfæstede Bondegaarde sammendrages og forvandles til »Do-mæner«¹⁾. Under *Henrik VII.* (1485—1509) paabydes saa-ledes,²⁾ at der skal tillægges ethvert nyt Hus mindst 4 acres

¹⁾ Roscher: a. S. S. 247.

²⁾ Roscher: a. S. Side 249.

Land. I 1533 forbyder *Henrik VIII.* (1509—1547) at bortforpagte mere end to Gaarde sammen, og Agerland, der udlægges til Græsgang, belægges med en Skat af 50 % af Udbyttet. Samme Konge forbyder, at Faarehjordene maa tælle over 2000 Faar, medens det af Fortalen til Lovene ses, at de i enkelte Tilfælde har talt indtil 24,000.

Men disse Love forblev virkningsløse paa Grund af deres mod Absolutismen styrende Udsteders Kampe med Parlamentet, hvor de store Ejendomsbesiddere netop havde Flertal. I stigende Grad finder vi tværtimod, alt som Tiden skrider, den samme Udvikling godtgjort fra alle Sider, der kunne give Oplysning i saa Henseende. Enten vi søger Bekræftelse gennem Parlamentsudtalelser som den anførte, talmæssige Vidnesbyrd om Faareholdets Udvidelse, talrige Lovbestemmelser mod Nedlæggelse af Bondebrug og Fastsættelse af en Maksimalgrænse for Faarehjordenes Størrelse, eller vi læser Skildringer af, hvorledes Landsbyerne i hele Grevskaber som *Warwickshire* lægges øde — allerede 1449 eller endnu før (*I Rowe: Historia Regum Angliæ. Hdwtb. a. S. S. 224*) —; fra alle Sider belyses den samme Kendsgerning: *Græsgangenes Udvidelse paa Bekostning af Agerlandet og Bondebruget*, dels ved Sammenlægning af Bondejord og Udkøb, Udchikanering eller ligefrem Udvisning af Bønderne, dels ved Angreb paa Landsbyens Alminding, der helt eller delvis indhegnes af Godsejeren, som dermed sætter sig ud over Bøndernes fra Arilds Tid hævdede Græsningsret paa dette Fælleseje.

Allerede i Slutningen af det 15. Aarhundrede hedder det: »at store Ulemper opstaa dagligen ved den om sig gribende Nedlæggelse af Huse og Gaarde i dette Land og ved den Praksis at udlægge til Græsgange Jord, der af Arild har været under Plov, og hvorved Lediggang, som er Roden til alt Ondt, dagligen vokser. Thi hvor der i forrige Tider i en Landsby fandtes to Hundrede Mennesker levende af hæderligt Arbejde, der finder man som nu om Dage to eller tre Faarehyrder, medens Resten er henvist til Ørkesløshed« ¹⁾.

¹⁾ *Henrik Pedersen: Jordbesiddelse og Jordreform i England. National-økonomisk Tidsskrift XXXXVII 1909. S. 300.*

I Kirkerne forordnedes en almindelig Bøn, som optoges i »The prayer Book of 1552« saaledes:

»Saa beder vi Dig af vort ganske Hjerter, at Du vil lade Din hellige Aand oplade *deres* Hjerter, som ejer Landets Jord og dets Græsgange, saa de ihukommende, at de selv er som Dine Fæstere, ikke vil forøge Skylden af deres Huse og fordre og tage ubillig Landgilde, saaledes som Skik er blandt denne Verdens Begærlige, men at Du giver dem andre til Brug, saa Bønderne maatte være i Stand til at udrede, hvad Skyld de haver, og dertil leve og hjælpe deres egne og betænke de Fattige, — at de, betænkende Jordelivets Forkrænkelighed, maa være tilfredse med det, de haver og ikke lægge Hus til Hus og Ager til Ager deres Medmennesker til Fordærv« ¹⁾.

Endelig er det jo baade Tiden og Stedet her at mindes *Thomas Moores'* verdenskendte »*Utopia*«, der udkom 1516, og hvis Virkelighedsskildringer jo netop har disse Forhold til Baggrund. Man erindre hans Udtalelser om Faarene, der i *England* er blevet til Rovdyr, som angriber Mennesker og forjager dem fra Markerne og ud af deres Huse og Landsbyer.

Dermed er det første Fremstød mod den engelske Bondestand klarlagt. Men blev denne Stand ogsaa svækket ved det, saa er det meget langt fra, at den helt forsvandt eller blot decimeredes. Bortset fra den foranførte Hjælp fra Kongemagten, der, selv om den i Praksis direkte forblev uden synderlig Virkning, dog har haft indirekte Betydning, saa var saavel Juristernes Opfattelse med Hensyn til Ejendomsretten over Jorden som Almenhedens Opfattelse af det samme Spørgsmaal og den almindelige Stemning i Henseende til den økonomiske Betydning af Bondebruget den Gang en anden, end den senere blev. Endnu paa Lord *Bacons* Tid ²⁾ (1561—1626) hævdedes det, at alt Land strengt taget tilhørte Staten og kun var overladt Private enten som Len eller i Forpagtning — tenure — Lensmændene mod Riddertjeneste, Bønderne mod Forplig-

¹⁾ *Henrik Pedersen a. S. S. 301 f.*

²⁾ Berømt Retslærd, Philosoph og Statsmand.

telse til at yde Tjeneste med Plov eller Spade¹⁾, og Lord Coke²⁾ hævder, at endnu ved Begyndelsen af det 17. Aarhundrede var en Trediedel af *Englands* Jordbrug i Hænderne paa Arvefæstere — Copyholders —. Hvilken Rolle the Yeomanry, Selvejerbønderne spillede under *Cromwell* (1651—1658) minder *Henrik Pedersen* om i sin tidligere anførte Afhandling, og med Hensyn til Overgangen mellem det 17. og det 18. Aarhundrede anfører han høje Tal paa Selvejerbønder og Arvefæstere fra en Række Forfattere, ligesom Sir *Davenant* mod Slutningen af det 17. Aarhundrede anslaa Selvejerbøndernes — freeholders — Antal til 160,000, som sammen med deres Familier skulde udgøre rigeligt en Syvendedel af *Englands* Befolkning³⁾.

Men Retsopfattelsen gik i Glemmebogen, og Synet paa den økonomiske Betydning af Bondebruget blev et ganske andet, efterhaanden som de Teorier, der endelig sammenfattedes i den populære Betegnelse »*Manchesterskolen*« arbejdede sig frem. Og i Overensstemmelse hermed er det da, at det 18. og 19. Aarhundrede bliver Vidne til den engelske Bondestands næsten fuldstændige Udryddelse. Det skete ad politisk Vej, gennem den saakaldte Enclosurebevægelse og gennem frivillig Overdragelse. Hvor stor en Rolle de politiske Momenter, som her kommer i Betragtning, har spillet, er selv fremragende engelske Forfattere uenige om⁴⁾. Det kan for os ogsaa være ligegyldigt, vi kan nøjes med at anføre de Retninger, i hvilken Politikken har virket paa dette Omraade, uden at udtale os om Momentets Styrke.

Først og fremmest kommer her i Betragtning den Politik, Godsejerne fik Parlamentet til at drive under Gennemførelsen af de engelske Landboreformer — Ophævelse af Fællesdrift etc. — i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede ved de saa-

¹⁾ *Rocher*: a. S. S. 248.

²⁾ Engelsk Retslærd og Statsmand, indbragte »Petition of rights« i Underhuset.

³⁾ *Roscher* a. S. S. 250.

⁴⁾ *Henrik Pedersen* a. S. S. 305 ff.

kaldte »Enclosure bills«. Ved »Enclosures« forstaaer Englænderne alle Forholdsregler til Ophævelse af Resterne af det gamle Markfællesskab; saavel Retten til Sammenlægning af Gaarde og Grundstykker som til Udsiftning af den Alminding, Kommunens Medlemmer havde haft i Fællesskab eller Ophævelse af deres Græsningsservitutter paa den. I de Stridigheder, som naturligtvis i Hobetal opstod af Godsejernes Ønske om at udvide baade deres Kornarealer og Græsgange ved at sammenlægge Gaarde og indhegne og tilegne sig Almindinger, maatte, som *Rocher* siger, i stigende Grad, jo mere den gamle Retsopfattelse gik af Minde, »den klogere, rigere og stærkere gaa af med Sejren!« Endnu i 1845 udtaler Lord *Lincoln* i Underhuset, at Klagerne fra disse smaa Kommunemedlemmer lades ganske upaaaagtede i 19 af 20 Tilfælde, fordi Bønderne hverken har Raad til at komme til *London* selv eller til at lade sig repræsentere ved Sagførere ¹⁾, og saa lidt der er Tvivl herom, er der det med Hensyn til den Maade, Godsejerne under de nævnte Landboreformer udnyttede Parlamentets alt andet end ligelige Interesse for de forskellige Samfundsklasser. De fik Parlamentet til at udstede i Hobetal af private Indhegnings- og Udsiftningslove — enclosure bills — ved hvilke det lykkedes dem at trænge »the freeholders« ud af Besiddelsen ²⁾.

Og det gentager sig her, hvad Historien ikke mindre end Erfaringen fra det begrænsede Tidsrum, et enkelt Menneskeliv spænder over, bekræfter, at der simpelt hen ingen Grænse er for, hvad der kan øves af Dumhed og af Uret, naar den almindelige Stemning bærer hen imod det Maal, som tilstræbes.

Dette var netop Tilfældet i dette Tidsrum. De økonomiske Forfattere og den almindelige Mening var *for* Stordrift i Landbruget og *mod* Smaadrift eller i alt Fald uden Forstaaelse af Smaadriftens økonomiske Betydning, og om dens sociale spurgte man ikke dengang. Som en typisk Forfatter fra Overgangstiden mellem det 18. og det 19. Aarhundrede nævner *Henrik Pedersen*, *Arthur Young* (1741—1820) hvis første Skrift:

¹⁾ *Roscher*: a. S. S. 248.

²⁾ *Arnold Toynbee* efter *Henrik Pedersen* a. S. S. 307.

»The farmers letters to the people of England« udkom i 2 Bind i 1767, i 3 Bind i 1769 og i 4 Bind i 1771, en Række Oplag, der vidner højt om hans Samstemning med Tiden, naar man erindrer, hvor lidt der læstes dengang. Og denne Forfatter var, som *Stuart Mill* kalder ham: »la grande cultur«s Apostel og dermed i første Række blandt dem, der forlangte Jorden samlet paa faa Hænder og drevet i store Brug, en Maksime, der blev staaende i *England*, til 100 Aar efter Young omkring Halvfjerserne af forrige Aarhundrede.

At *Young* stod paa dette Standpunkt kan nu mindre undre, han var ingen Tænker af Betydning, hvad Forfattere, der træffer netop lige Tidens Smag meget sjældent om nogen Sinde er, men at hundrede Aar efter ham *Englands* største Landbrugsautoritet for sin Tid og en Mand af en ganske anden videnskabelig Lødighed end *Young: James Caird*, endnu kunde mene, at Landbruget skrider frem efter samme Princip som Industrien, det Princip, i Kraft af hvilket Dampvæven har fortrængt Haandvæven, maa forbavse ¹⁾.

Foruden de her nævnte Momenter bør anføres, at de store Rigdomme, der, som før nævnt, samledes paa engelske Hænder, netop paa denne Tid gennem Udviklingen af Kolonialhandelen og den industrielle Udvikling ofte anbragtes i Godser enten af Snobberi eller for at binde Formuer fideikommissarisk, og desuden bør anføres, at der dog ved Siden af den almindelige Opfattelse gjorde sig en modgaaende gældende, blandt hvis Talsmand den betydeligste vel er *Stuart Mill* (1806—1873), der skrev omkring Midten af forrige Aarhundrede.

Virkningen af de ovenfor anførte Forhold, men navnlig af Udskiftningen, saaledes som den gennemførtes i *England*, var først tilintetgørende for Husmændene og de smaa Bønder. De større kunde endnu ved opgaaende Priser, som de, Fastlands-spærringen 1806—1815 medførte, holde sig. Men efter at den var blevet hævet, maatte ogsaa de større Bønder, trods Korntolden, give op. Den intensive Drift, som Krisen efter Napoleonskrigene nødvendiggjorde, havde de ikke

¹⁾ *Henrik Pedersen a. S. S. 316.*

Kapital til at slaa ind paa; nu kunde kun Godsejerne og Forpagterne holde ud. De første, fordi de var kapitalstærke nok til at kunne bære Tabene eller gaa over til intensivere Drift, navnlig gennem forbedret Jordbehandling og Udsæd og ikke mindst forbedrede Dyreracer; de sidste derved, at Godsejerne, som Konjunkturerne laa, maatte nedsætte Forpagtningsafgiften. De selvejende Bønder derimod havde ingen at falde tilbage paa. De maatte afhænde deres Ejendomme, og med dem forsvandt praktisk talt de sidste Rester af den selvejende Bondestand i *England*.

Af hele *Englands* Jord drives nu 85,1 % af Forpagtere, kun 14,9 % af Ejere ¹⁾, og Bortforpagtningen strækker sig lige ned til de mindste Lodder paa mellem 1 og 5 acres — $\frac{3}{4}$ til henved 4 Tdr. Land —.

Vi har ovenfor behandlet Forholdene i det egentlige *England*. De er ved deres Sammenspil mellem Udviklingen i Livet og Politikken langt mere sammensatte, men ogsaa langt lærerigere end de tilsvarende Forhold i *Skotland* og *Irland*, hvor Jorden ogsaa er kommet ud af Hænderne paa Bønderne og Driften koncentreret med det Resultat, at Bondestanden er gaaet til Grunde. Men Vejene har her ligget ganske anderledes lige ud, om end ogsaa forskellige i hver af de to Rigsdele. Og da saaledes det evropæiske *Storbritannien* og *Irland* afgiver et sandt Prøvekort paa de Midler og Veje, et Samfund kan gaa for at ødelægge en for dets Trivsel bærende Stand, skal vi med et Par Ord omtale dem, idet vi minder om, at *Irland* er erobret Land, der gennem Aarhundreder har ligget i de voldsomste Kampe med *England*, i hvilket det først helt gik op ved en *Parlamentsakt* af Aar 1800, medens *Skotland*, der jo ganske vist ogsaa havde staaet i fjendtligt Forhold til *England*, allerede i 1707 forenedes med dette til Kongeriget *Storbritannien* gennem en *Unionsakt*.

Hvad *Skotland* angaar, saa bevaredes her langt op i den nyere Tid den middelalderlige Clanforfatning, der hvilede paa to Grundtanker: at samtlige Medlemmer af Clanen dannede en

¹⁾ Henrik Pedersen a. S. S. 290.

stor Familie under Høvdingen, »Clanens store Mand«, som Patriark, og at denne Familie ejede det Landomraade, Clanen havde besat, i Fælleseje. Ud fra denne Opfattelse forstaas let den ringe Afgift, Brugerne af Landet ydede Clanhøvdingen. Den var mere at opfatte som en Skat end som en Forpagtningsafgift. Den ydedes ham ligesom den personlige Krigstjeneste, man som Familiemedlem naturligvis støttede ham med under hans Fejder. En Mellemstilling, baade økonomisk og militært, mellem Høvdingen og Clanens menige Medlemmer indtog de saakaldte »Tacksmen«, der mest var nærmere Slægtninge af Høvdingen. De drev større Godser ved Hjælp af Husmænd og førte Underkommandoen i Fejderne. I det Hele altsaa en *Stammeforfatning af agrarisk-militært Snit*. Paa denne Tilstand blev der gjort en Ende efter Englændernes Undertrykkelse af den stuartske Opstand 1746. Landet afvæbnedes da, og Clanhøvdingerne søgte Optagelse blandt de engelske Lorder ¹⁾.

Nu gjaldt i *England* fra Slutningen af det 17. Aarhundrede en Lov: »Statute of Frauds« ²⁾, efter hvilken al Besiddelse af Jord, som ikke var sikret ved gyldig skriftlig Adkomst forsaa-vidt Afgifterne ikke oversteg et nærmere bestemt Minimum, skulde betragtes som givet i Brug paa kort Opsigelse — »tenancy at will«, — og det maa være denne Lov, *Rocher* hen-tyder til, naar han anfører, at engelske Jurister betragtede den Clanmedlemmerne til Brug givne Jord uden videre som given i *Forpagtning*. Og da den mest dreves ekstensivt og ikke sva-rede nogen Afgift, der stod i Forhold til dens Værdi, bortfor-pagtede de tidligere Clanhøvdinge eller engelske Godsejere, i hvis Besiddelse den var kommen, den uden videre til andre, der bød en højere Afgift. Ved denne Fremgangsmaade blev endnu mellem 1811 og 1820 i Grevskabet *Sutherland* henved 3000 Fa-milier uddrevne under saa voldsom Modstand, at man til Dels maatte brænde Hytterne af over Hovedet paa Beboerne for at tvinge dem til at flytte, og siden da er hele Grevskabet for-

¹⁾ *Roscher* a. S. S. 250 f. f.

²⁾ *Rogers*: *History of Agriculture and Prices*. V. S. 87 ff., fra *Henrik Pedersen* a. S. S. 314.

vandlet til en uhyre Faaregræsgang, hvor Blikket i 40 engelske Miles Omkreds ikke træffer et Træ eller en Mur, og som er fordelt mellem 29 Storforpagtere.

Hvad endelig *Irland* angaar, saa skyldes den derværende katolske, irske Bondestands Undergang simpelt hen de uhyre Konfiskationer af Jord, som fra *Jacob I.s* Tid til *Wilhelm III.s* (1603—1702) uafbrudt har fundet Sted paa Grund af Rejsninger i *Irland*, og det med lige stor Brutalitæt, enten det var royalistiske, republikanske eller konstitutionelle Partier, der var ved Roret, og udøvet uden Personsanseelse mod Høvdinger saavel som mod menige Clanmedlemmer.

Dette er Hovedtrækkene i den triste Saga om Bondestandens Forsvinden i *Storbritannien* og *Irland*.

d. ENGLANDS HANDELSBALANCE.

Bondestandens Forsvinden i England og Bondebrugets Aftagen til et Minimum er foran nærmest omtalt under et socialt Synspunkt. Begge Foretelser har naturligvis ogsaa en økonomisk og en politisk Side, men disse lader vi foreløbig ligge, indtil ogsaa en anden Side af *Englands* økonomiske Udvikling er betragtet under socialt Synspunkt, nemlig Handelsbalancen.

For ikke Fagmænd forklarer vi, at man ved et Lands *Handelsbalance* forstaar Forholdet mellem Udførsel og Indførsel. Man skelner mellem en *Generalbalance*, der omfatter ikke alene egne Varer, men ogsaa Transitvarer paa Udførselssiden, og paa Indførselssiden ikke alene Varer, der indgaar til Forbrug i selve Landet, men ogsaa som Transitgods til Forbrug i andre Lande, — og en *Specialbalance*, der paa Udførselssiden kun regner med egne Varer og paa Indførselssiden kun med Varer, der indføres til Forbrug i selve Landet. Det er kun *Specialbalancen*, der omtales i det efterfølgende.

Fremdeles taler man om en *positiv* Handelsbalance (+), naar Udførslen overstiger Indførslen, om en *negativ* (÷-) Handelsbalance derimod, naar Indførslen overstiger Udførslen.

Hvor Handelsbalancen er negativ, fremkommer der altsaa et Underskud, et Tilgodehavende fra Udlandet overfor det Land,

der har Underskuddet. Dette Underskud maa jo dækkes ad en eller anden Vej. Det kan ske ved, at man betaler af sin opsparede Kapital, men man vil jo derved snart blive udtømt for Penge, og da næsten alle Kulturlande indføre mere end de udføre og altsaa opvise en negativ Handelsbalance, saa opstaar Spørgsmaalet om, hvorledes denne dækkes. Det sker som Regel gennem den saakaldte *usynlige Import*, d. v. s. Værdier, som indgaar til Landet uden at optages i Handelsstatistiken, der kun er en Varestatistik. Naar f. Eks. et dansk Skib sejler mellem *New York* og *Liverpool*, saa opsejler det en Fragt, som kommer *Danmark* tilgode og hjælper med til at overvinde Landets negative Handelsbalance, men Varestatistiken fortæller Intet herom, saa lidt naturligvis som om den tilsvarende usynlige Eksport: Betaling af Renter og Udbytte af danske Værdipapirer paa udenlandske Hænder. Det samme gælder Renter af Kapital anbragt i Udlandet, en vis Del af Diskontoen og andre Indtægtskilder udefra, som det i Reglen er meget vanskeligt at gribe statistisk, men som af og til, naar der er særlig Anledning dertil, gøres til Genstand for specielle statistiske Undersøgelser.

Af det udviklede ses det altsaa, at Handelsstatistiken ikke er nogen absolut Maalestok for Bedømmelsen af et Lands økonomiske Forhold. Den maa suppleres med »den usynlige Import«, og man kunde for den Sags Skyld ogsaa godt tale om en usynlig Eksport; men saa værdiløs, som nogle ville gøre den til, er den langt fra. Med Kendskab til Landets Økonomi i det Hele giver den ogsaa uden en talmæssig konstateret usynlig Import et rigtigt Indtryk af, om Landets Økonomi er i Opgang eller i Nedgang, særlig da naturligvis, naar dens Udslag i positiv eller negativ Retning er betydeligt i Forhold til Landets hele Vareomsætning.

Hvad nu Englands Handelsbalance angaar, saa var den ved Aaret 1800 positiv, men i 1870 negativ med et Underskud af 1 Milliard Kr. Den negative Handelsbalance holder sig naturligvis, og dens Underskud øges. Det var i Gennemsnit for Aarene 1906—10 $2\frac{3}{4}$ Milliard Kr. og i 1911 $2\frac{1}{4}$ Milliard Kr. ¹⁾.

¹⁾ *Kjellén*: a. S. S. 55 f. f.

Spørgsmaalet bliver saa, hvorfra den usynlige Indtægt kommer, som skal dække dette Underskud, og her maa vi holde os til Opgivelser fra forskellige Tidspunkter, hvilket forsaavidt er ligegyldigt, da det ikke kommer an paa nogen absolut Nøjagtighed, men kun paa en i store Træk talmæssig Karakteristik af Forholdet. Vi holder os da til *Kjellén's Tal*¹⁾, efter hvilke Dækning finder Sted gennem Skibsfart mellem fremmede Lande, Kapital anbragt i Udlandet, Bankdiskonto og lignende Forretning, Rimesser fra *Indien* og *Kolonierne* til Pensioner etc.

Skibsfarten mellem fremmede Lande gav i 1903 over 1,6 Milliard Kr.

Kapital anbragt i Udlandet var ultimo 1910: 63 Milliarder Kr., der afkastede et Udbytte af mindst 2 Milliarder Kr.

Af den i Udlandet anbragte Kapital var anlagt i:			
<i>Kolonierne</i>	33	Milliarder	Kr.
<i>United States</i>	13	—	"
<i>Romansk Amerika</i>	10	—	"
<i>Bankdiskonto</i> o. l.	1½	—	«
<i>Rimesser fra Indien og Kolonier</i> til Pensioner mindst 900 Mill. Kr.			

Det er altsaa tilsammen over 6 Milliarder Kr., saaledes at ca. 4 Milliarder, efter at Underskuddet er dækket, gaar i Engländernes Lommer.

Som det jo ogsaa viser sig under denne Krig, er *England* Jordens største Pengemagt, hvorved det ved Siden af sin Flaade har et andet Erobrerværktøj i Haanden, der, mere i det Stille, men fra Dag til Dag, ogsaa gør sig politisk gældende. Dets Jernbaner — *Sydamerika* — *Gruber* — *Kina* — og mangfoldige andre Foretagender i mindre fremskredne Lande afkaster rige politiske Renter, ganske som Hanseaternes økonomiske Formynderskab overfor *England* ikke betaltes i Penge alene, men ogsaa i Politik. I den Grad er *Londons Banker* og *Børs Verdenskapitalens Centrum*, at fremmede Verdensdele betaler deres Krigsskadeserstatninger igennem dem, som *United States* til *Spanien* i 1898 og *Kina* til *Japan* i 1905, og vi ser jo under denne Krig, hvorledes *England* i vid Udstrækning maa financiere ikke

¹⁾ *Kjellén*: a. S. S. 55 f. f.

alene andre Magters militære, men ogsaa deres politiske Foretagender.

Giffen, Englands betydeligste Statistiker mente allerede i 1899, at Renteindtægten fra Udlandet — $1\frac{3}{4}$ Milliard Kr. — oversteg Netto-Handelsgevinsten. (Kjellén).

Men dette Forhold læst socialøkonomisk siger En jo, at England efter at have forladt Agrarstatens Standpunkt allerede er ved at passere Industristatens og paa Vej til Rentierstatens, d. v. s. nærmer sig den Tærskel, som skiller Ungdom og Manddom fra Alderdom, Liv fra Død.

Thi her staar vi ved det springende Punkt i et Folks Tilværelse. Lever det for Arbejde og Udvikling eller lever det for at hvile og nyde. Netop dette er Hemmeligheden i *Frankrigs* politiske Tilbagegang, ikke mindre end i dets Ægteskaber og dets Tobørnssystem: Oldingens Senilitet, hans Frygt for Livet, hans Trang til Hvile og Sikkerhed selv under de beskedneste Former. Ingen, der har opholdt sig i *Frankrig*, selv om kun i kort Tid, kan undgaa at lægge Mærke til, at baade Mænd og Kvinder er arbejdsomme og nøjsomme, to saa betydende økonomiske Egenskaber, at man skulde tro, Følgen maatte blive et Land med en vældig Ekspansionstrang i Politik som i Økonomi, og dog er det ikke Tilfældet. Og hvorfor ikke? Fordi der arbejdes og spares for om muligt ved Halvtredsaaersalderen at kunne trække sig ud af Arbejdet om saa kun med en Aarsrente af 1200 Francs. Den hertil nødvendige Kapital sættes ikke i ny Produktion, der skaber nyt Arbejde. Den sættes i Papir, i Stats- eller Kommunelaan, som ganske overvejende anvendes udenfor den egentlige arbejds- og produktionskabende Produktion. Det samme Ideal er det, der ligger til Grund for Ægteskaberne, ikke mellem 2 Mennesker, der elsker hinanden, men mellem »une dot« og »un position«, og det samme er det, der ligger bag Tobørnssystemet, et Ideal, der leder nedad i Økonomi som i Politik, saa vist som Kilden til produktiv Kraft ikke ligger i Ædelmetallet, men i Arbejdet, og saa vist som intet Land har formaaet at holde sig paa sin politiske Højde længere end det øgede sin Velstand af sin Produktion og sin politiske Kraft af sit stigende Folketal, saaledes som *Leroy Beaulieu* har udviklet det i en in-

interessant Afhandling i »Revue des deux mondes«¹⁾, og som *Romerriget* og *Spanien* i lige Grad har illustreret det gennem deres hurtige og uafvendelige Nedgang. I Forbindelse med Afstamningslæren har Begrebet *Degeneration* længe været opfattet som den uudblivelige Afslutning paa høj Udvikling. Men det *Frankrig*, som, medens disse Linier skrives, kæmper for Livet, frembyder ingen Tegn paa *Degeneration*, men ligner heller ikke meget det *Frankrig*, man kendte for et Aar siden. Maatte det afgive Beviset for, at en Udvikling ikke blot kan degenerere, men ogsaa regenerere, maatte det ædle og begavede Folk faa det Blod, det udgyder, erstattet med et friskere og yngre, som netop kun Kampen kan udvikle det, den ved Plov og Esse ikke mindre end den i Skyttegrave og Pansertaarne. Og maatte *England*, »Verdens industrielle Værksted«, som det en Gang hed, begribe, hvilken Haan mod dets store Fortid der ligger i, at det simpelt hen ikke ejer produktiv Kraft nok til at producere sin Krigsammunition med, og at det inden 8 Dage efter²⁾, at dets Flaade var slaaet, maatte underskrive hvilkensomhelst Fredsbetingelser, der maatte blive det forelagt, simpelt hen, fordi det ikke vilde have Brød i Huset. Thi det er den økonomiske Side af Bondestandens og Bondebrugets Ødelæggelse og af hele den ensidige Kurs bort fra Landbruget, at *England* udefra maa indføre de tre Fjerdedele af sine primitive Livsfornødenheder, og dermed er tillige sagt, at det politisk staar og falder med sin Flaades Supremati.

Men dette er selv for et Land som *England* noget af et va banque Spil. Intet Folk er i den Grad som det engelske sig selv nok, men intet Samfund er i den Grad som det engelske afhængigt af andre Samfund. — Kjellén. — Det har i Sandhed sat sin Tilværelse paa et Kort: Omsætningen med Udlandet.

¹⁾ *P. Leroy-Beaulieu*: La question de la population. Revue des deux mondes. 143 Bd. S. 851 f. f. Paris 1897,

²⁾ Endnu d. 25. Decbr. 1915 maa *Lloyd George* iflg. Ritzau-Telegram paa et Møde i *Glasgow* af Fagforeningsbestyrelser og Arbejderformænd i de mest indtrængende Udtryk, og idet han simpelthen lægger Ansvar for Krigens Udfald over paa dem, mane Arbejderorganisationerne til ikke at modsætte sig en intensivere Produktion af Ammunition. Se Natt. 27. Decbr. 1915, Morgenudgaven.

Derfor har det maattet proklamere og udbrede Frihandelen. Som vi har set, har det ikke gjort det uden Forberedelse. Men den Betingelse, det gennem Aarhundreders Arbejde havde skabt sig: at være den *Stærkeste*, ejer det ikke mere, og drage sig ud af Vekselspillet med de andre paa sin evropæiske Basis alene *kan* det ikke mere, fordi den ikke kan føde det.

Ikke Halvdelen — 46,7 % — af Englands Landbrugsjord anvendes til Avling, og Hovedernæringskornet, Hvede, dyrkes kun paa 5,4 % af Landbrugsjorden¹⁾. Det har da kun en Vej tilbage: at skaffe sig en ny og fuldkommen Ernæringsbasis i den Del af Riget, der ligger udenfor *Evropa*, og hvorfra det i Overflod kan faa baade sine Levnedsmidler og sine Raaprodukter; men atter her støder vi paa Svagheder i det uhyre Rige og denne Gang paa saadanne, der beror paa selve Organismen, Rigets geografiske, kulturelle og religiøse Forhold.

c. GEOPOLITISKE OG NATIONALE FORHOLD.

Allerede Side 60 o. f. er der gjort opmærksom paa det britiske Verdensriges geopolitiske Konstruktion. To circummarine Vælder, et i Vest omkring *Atlantehavet*, et i Øst omkring det indiske Ocean. Det mindre i Vest dog altid en Femtedel større end *Evropa*. Med en betydelig mindre Befolkningstæthed, men med vidtstrakte Reservearealer til Kolonisation. Det større i Øst mere end dobbelt saa stort som *Europa* og med en Befolkning paa ca. 360 Millioner mod *Europas* ca. 450 Millioner. Men Sammenstillingen er egentlig ikke rigtig. Thi baade geopolitisk, kulturelt og økonomisk er *Rusland* mere en asiatisk Magt end en evropæisk. Dets vestlige Grænse er til en vis Grad evropæiseret, men ikke i samme Grad, endnu mindre med samme Betydning for den bagved liggende Landmasse, som f. Eks. den østlige Rand af *Amerikas forenede Stater*. Ruslands Reserveland, Udviklingslinie og Politik ligger imod Øst. Vil man indvende, at Uralkæden dog er et kraftigt Skel mellem det

¹⁾ Hermann Levy: Entstehung und Rückgang des landwirtschaftlichen Groszbetriebes in England. Berlin 1904. S. 246. Tabel II.

evropæiske og asiatiske *Rusland*, saa er dette ikke ganske rigtigt. *Ural* er ingen geografisk Grænse som f. Eks. *Himalaya* eller *Cordillererne*. Paa mange Steder løfter Kæden sig ikke over 1000 Meter, og den forløber i det hele kun med flere Afbrydelser. Men hvor den ender mod Syd, aabner den ned til det kaspiske Hav over en Strækning paa henved 700 km. en glimrende Forbindelse ind til *Asien* gennem den saakaldte »uralske Folkeport«, over hvis Steppeland Folkevandringens Skarer netop har vandret. Og se vi bort fra det evropæiske *Rusland* — ca. 5 Mill. Kvadratkilometer med 120,5 Mill. Indvaanere — saa reduceres *Evropa* til ca. 5 Mill. Kvadratkilometer med ca. 332 Mill. Indvaanere. I Følelsen af den aandelige Overlegenhed, hvis Fallitbo for Tiden er under Hammeren, er det Vestevropæernes fra Fødselen indpodede Overbevisning, at Vestevropa er Verden. Men Vestevropa er langt mindre Nutidens Verden, end det klassiske *Grækenlands* Smaastater var Datidens. Og de, der lever efter denne Krig, vil faa det at se.

Men det evropæiske *Rusland* taget i Betragtning eller ikke, saa er det britiske Verdensrige imponerende i Udstrækning som i Folketal, men overordentlig svagt i sin geopolitiske Konstruktion. Englænderne holder af at sammenligne deres Vælde med det gamle *Roms*, men der er rigtignok paa to Steder en fundamental Forskel. Romerriget var sammenhængende omkring Middelhavet. Baade *Julius Cæsars* Erobring af *Gallien* (58—51 f. Chr.) og Fuldendelsen af *Spaniens* Erobring under *Cæsar Octavianus* (19 f. Chr.) var netop begge geopolitiske Nødvendigheder. Et Blik paa Kortet over Romerriget fra Midten af det andet Aarhundrede (e. Chr.) viser en fuldstændig sammenhængende Landmasse paa Middelhavets nordlige, sydlige og østlige Kyst lige ud til Atlanterhavet i Vest, hvilket snarest er den direkte Modsætning til det britiske Verdensrige. Men dertil kommer saa Befolkningsforholdene. Under Romerrigets Opgangstid var der væsentlig kun Romere indenfor Grænsen og Barbarer udenfor, medens det britiske Verdensrige rummer ca. 14 % Englændere af den hele Befolkning. Og her maa et Moment stærkt betones, nemlig: at den stigende Opsugning af

Barbarer i Romerriget *netop staar i nøje Sammenhæng med Rigets Forfald*. Saa længe Barbaren var Dyr, og Romeren alene Menneske, kunde det endnu gaa, men altsom ogsaa Barbaren blev Menneske, gik det ikke længere. Og det blev han efterhaanden som han overtog Samfundets Arbejde. Endelig maa anføres de vigtige Momenter, at Romerrigets Erobringer udgik fra *Rom* og derefter fra Italien, d. v. s. Romerne beherskede, hvad man militært kalder de »indre Linier«, og hvilken taktisk Betydning dette har, har ingen Krig vist mere end den nuværende. Men ogsaa kulturelt sad Romerne paa de indre Linier, idet Datidens Kultur simpelthen var Romerrigets, et Moment, som er af største økonomiske som strategiske Betydning. Men hvorledes staar det her til med det britiske Verdensrige? Det indiske Kejserrige og dets Kolonier ligger saa langt fra dets Flaadebasis, at den militære Betydning af Begrebet »indre Linie« overhovedet forflygtiges. *Ægypten*, der er landfast med Territorier under andre Magter, danner, fordi det behersker Suezkanalen, Nøglen til det indiske Vælde. Og økonomisk og kulturelt er det britiske Verdensrige hverken en Enhed eller, endnu mindre, en afsluttet Kulturkreds i Forhold til en barbarisk Omverden. Det er ingen økonomisk Enhed, fordi det omfatter vidtstrakte sammenhængende Omraader som *Kanada*, *Avstralien* og *Indien*, der hver for sig med mindst samme Raison som det evropæiske *England* kunde danne selvstændige økonomiske Enheder. Det er ingen kulturel Enhed, fordi det omfatter kulturelle Modsætninger som Vestens og Østens Folk. Det er endelig ikke som *Romerriget: Kulturen* i Modsætning til Barbariet, fordi netop dets egen Kultur udfylder store Dele af dets Vælde som *Avstralien* og *Kanada*, og det ligger indenfor Rammen af den evropæiske Kultur kun som et Krystalisationspunkt i Konkurrence med andre Krystalisationspunkter indenfor samme Kulturkreds. Endelig har det i *Asien* Udsigt til at komme til at staa overfor nye Kulturkredse, som der ville samle sig om *Japan* og *Rusland*, mod hvilke store Dele af Verdensriget naturligt drages. Er der derfor ikke mindre Selvfølelse i Englændernes »I am english« end i Romernes »Romanus sum«, saa er der langt mindre faktisk Grundlag for

denne Selvfølelse. Ulykken er, at medens Romerriget under Daidens Forhold var en *naturlig* Dannelse, saa er det britiske Verdensrige under Nutidens — en *kunstig*. Der er ingen naturlig Grund, som knytter *England* sammen med dets Antipode *Australien*, med *Indien*, *Sydafrika* eller *Kanada*. Betragter man *Rusland*, *Nordamerikas forenede Stater*, *Tyskland*, saa faar man umiddelbart gennem Øjet Indtrykket af en sammenhængende Masse, der er eller kan blive det geografiske Grundlag for en national *Personlighed*. Dette Indtryk kan umuligt naas gennem en Betragtning af det britiske Verdensrige. Det højeste Indtryk af Sammenhæng, man kan naa, er som af en Familie eller maaske snarere af en patriarkalsk organiseret Stamme med tilhørende og tjenende i Afhængighed af nærmere og fjernere Slægt. De ældste Born som *Kanada* og *Avstralien* er forlængst Udflyttere med Foden under eget Bord, et af dem er helt gaaet sine egne Veje — *United States* — men har lykkeligvis genoptaget den venskabelige Familieforbindelse. Vi har Fætterne i *Sydafrika* og de *Fremmede*, der har sluttet Stammeforbund i *Indien*, og vi har det sorte, brune og gule Tyende, der koloniserer og arbejder for Familien i fjerne Udmarker. I *Evropa* sidder Slægtens Ældste, rige, ansete, respekterede, men — hvor længe?

I det uhyggelige Sammenbrud af alt, hvad Vestevropa har foregøglet sig selv og Verden som Resultatet af sin svimlende økonomiske og intellektuelle Udvikling, i denne skandaløse Krig er der virkelig — man skulde forsværge det — et Punkt, hvor vor Kulturs ethiske Luftkastel synes at have Forbindelse med Forholdene paa Jorden. Det er den Trofasthed, hvormed *Irland* og det britiske Kolonirige har staaet om og værnet Moderlandet. Ja, man kan gaa et Skridt videre, man kan endogsaa i denne Forbindelse pege paa den Indignation, der i Almindelighed knytter hinanden fjerntstaaende Befolkninger og Befolkningslag sammen i fælles Fordømmelse af de politiske og menneskelige Forbrydelser, med hvilke denne Krig er indledet og fortsat. Men her maa der for Kejserdømmet *Indiens* Vedkommende forsaavidt tages et Forbehold, som dets Forhold først vil blive klart i Tiden efter Krigen. Thi navn-

lig *Indien* og dets Befolkning vil fremgaa af denne Krig som noget ganske andet end det, de var, da de traadte ind i den.

Vi minde her om de Virkninger af Korstogene paa *Evropa*, som foran Side 14 f. f. er søgt antydnet gennem en sammentrængt Fremstilling af den materielle Side af den højere Kultur, Korsfarerne mødte i *Lilleasien*, *Palæstina* og *Syrien*, der jo engang havde været blomstrende Planteskoler for græsk-romersk Kultur, og nu havde oplevet en Slags Renæssance under arabisk Herredømme. Disse Korsfarere vendte tilbage til *Evropa* paa prægtige arabiske Heste, der adskilte sig ligesaa vidt fra den tunge normanniske Stridshingst, de var redet ud paa, som Jernringene over deres Bryst og Korssværdet i deres Haand fra den fint forarbejdede Brynie og damascerede Klinge, de nu bar. De kunde som Tak for frelste Liv og Lemmer beklæde deres Altre med pragtfuldt farvede og guldindvævede Tøjer af Fløjl og Atlask og lade dem forarbejde til Messehagler for deres Kirker og Klostre eller til Turneringsskabrer for deres Heste, Hynder for de udmurede Vinduessæder i Fruerstuerne paa de elendige Taarne, de kaldte deres Borge. De hjemførte, som vi har vist, Masser af nye Planter og Dyr, der blev bærende for Kulturen i mange af de Lande, hvor de havde hjemme; de rejste en ny Sans i Befolkningen: Sansen for Udvælgelsen, som fik sin Betydning ved Siden af Sansen for Masse. Nyttens Eneherredømme var forbi, det æstetiske Synspunkt var ført med ind i Vurderingen. Med den højere Levfod var ogsaa en helt ny Livsopfattelse overført fra den højere Kultur til den lavere, som nu stedfæstede sig i Byudviklingen, der med sin Byforfatning, sin Frihedsfølelse, sin i Kimen tilstedeværende Nationalitetstanke, sin begyndende Handel og Trang til Samfærdsel og sit vaagnende industrielle Liv, tilsidst med et stærkt Kongedømme som Arm skulde overvinde Feudalismen.

Og hvad vil disse hjemvendende Indiere betyde for Udviklingen histovre? Vil de set fra *Indiens* Strande betyde noget-somhelst andet end Korsfarerne set fra *Italiens*, en ny Tid, der har sat ind, en Impuls ude fra til en Udvikling, der i og for sig er naturlig, og hvis Krystalisationspunkt allerede er fuldkommen klart udformet gennem det i Verdenshistorien ene-

staaende Frembrud, der i 37 Aar — 1868-1905 — har stillet *Japan Side om Side* med Verdens konkurrerende Stormagter?

For engelske Statsmænd, Økonomer og Historikere er alt dette intet nyt. Den klassiske Fortolker af den engelske Ekspan- sion, som Kjellén kalder *Seeley*, erklærer selv, at Riget er skabt som i Aandsfraværelse »in a fit of absence of mind«, og *Sidney Low* skriver endnu i 1913 i »*Fortn. Review*«: »Vi bygger et mæg- tigt Verdensrige op uden at vide, hvad vi gør!« Det er paa den af disse konstitutionelle Svagheder i Verdensriget skabte Æng- stelse, at den *Chamberlainske* Tanke om en Toldsammenslut- ning mellem det evropæiske og det oversøiske *England* hviler, og det er ligeledes paa dette Punkt, at *Cecil Rhodes Plan*: den nu for to Trediedeles Vedkommende under *Lord Cramer*, Ægyp- tens Organisator, gennemførte Bane: *Cap—Cairo* hviler, ligesom *Indiens Vicekonges*, *Lord Milners Projekt: Kalkutta— Kairo*, hvormed den store Hovedkonstruktion, Vinkeljernet, der skal holde sammen paa det indiske Vælde, skulde være bygget. Vinkelspidsen i denne Konstruktion ligger som antydet i *Ægypten*, og Linien til Vældets evropæiske Basis skulde da fø- res over *Cypern*, *Malta* og *Gibraltar* og muliggøre en nogenlunde fast og hurtig Forbindelse mellem de saa vidt adskilte Dele.

Lad nu alt dette være logisk tænkt og genialt udført med sine Hundreder af Mile Bane over Ørkener og gennem Urskov — Konstruktion og atter Konstruktion er og bliver det, uden givne Naturforholds sikre Underlag og med det Maal: at skülle sam- menknytte to forskellige Verdener, en østerlandsk med en ev- ropæisk, en kristen Idekreds med en muhamedansk og bud- dhistisk. Og dertil saa under Øjnene paa en asiatisk Magt, An- sigt til Ansigt med 500 Millioner Asiater, som er ved at gnide et Par Aartusinders Søvn af Øjnene. Om *Englands Politikere* saa rigtigt, da de i 1902 lod Verdensriget træde ud af sin »splen- did isolation« for at slutte Traktaten med *Japan*, der skulde standse *Ruslands* Fremtrængen i *Asien* — og som standsede den? Har mon *Japan* ingen Interesse overfor *Indien* og over- for *Kina* og *Avstralien*, og har mon *Japan* ikke lært et og andet angaaende Betydningen af besvorne Traktater under sin Ind- blanding i evropæisk Politik? Har det mon ikke under sin Ind-

blanding i evropæisk Strategi lært et og andet i Retning af civiliseret Krigsførelse, som maaske hidtil har passet nok saa godt for asiatisk Følemaade som for evropæisk, og nok saa godt for Kamp mellem Racer som for Kamp mellem Nationer indenfor samme Kulturkreds? Havde det mon ikke været bedre Politik i 1902 at søge at naa den Overenskomst med *Rusland*, som naaedes i 1907 om Delingen af de asiatiske Interessesphærer, og at anerkende *Rusland* som den Verdensmagt, der af naturlige Grunde maatte dække, være Stødpuden mellem Vestevropa og *Japan* i Spidsen for 500 Millioner Mongoler? Vi mene det, og vi mene det saa meget mere, som engelske Diplomater længe før 1902 var klar over, at en saadan Overenskomst kunde naas. I netop det samme Brev fra Sir *Robert Morier* til Sir *Wm. White* af d. 27. December 1885, som ovenfor — S. 41 — er citeret, hedder det: — — »vi kunne definitivt udjævne Regningen med *Rusland* enten gennem en Krig af uhørte Dimensioner eller ved en Overenskomst, som giver hver, hvad der retfærdigt tilkommer ham«¹⁾. Var det sket, saa havde det nu set lidt anderledes ud i Verden, end det gør.

Men Verdensriget staar der, Problemet om dets politiske Organisation i en Enhed er skudt ud atter og atter, men med denne Krig er der uigenkaldelig sat Punktum for Overvejelserne. Om Sejrherre eller Besejret, *efter den maa England* tage sin Beslutning.

En Drøftelse af de rent politiske Muligheder, der her foreligger, om et *Englands* forenede Stater, om et imperialistisk Verdensrige med Residens i *London* eller i *Delhi* eller hvilke andre Punkter, der har været fremme under Drøftelsen af dette vanskelige Problem, er det ikke Stedet her at komme ind paa. Den politiske Udformning af Løsningen kan ske paa mange Maader, den kan ske med en heldig eller med en uheldig Haand, det er dog ikke det, der bliver afgørende for Dannelsens Varighed. Det bliver kun *Indholdet* af Sammenslutningen, som ogsaa kan hentes fra mange forskellige Sider. Men hvad det i dette Arbejde kommer an paa, er at udskille det af *Indholdet*, som un-

¹⁾ G. Trubetzkoy: a. S. Side 27.

der alle Omstændigheder maa anses for givet, og det er en økonomisk Sammenslutning, som hviler paa en gensidig Fortrinsstilling i Handelssamkvemmet.

Hvorledes det britiske Verdensrige end vil udforme sin politiske Konstruktion efter Krigen, saa maa det blive over sin Handelspolitik, over det handelspolitiske Forhold mellem Moderstaten, Kolonierne og Indien. Og os er det ikke muligt at se, hvorledes en fastere Udformning af Rigsenheden kan tilvejebringes uden gennem en fastere Udformning af den økonomiske Enhed. Men dette bliver kun muligt ved at drage Omkredsens Interesser tættere til Centrum og sætte Skel overfor det, der ligger udenfor, med andre Ord gennem et Toldforbund mellem *England* i *Europa* og det oversøiske *England* med et højere eller lavere Hegn mod alt, hvad der ligger udenfor.

Men sker det, saa er netop *Danmark* et af de Lande, som vil blive truffet hurtigst og haardest, fordi *England* langt er vor største Kunde i Landbrugsprodukter. Vi udførte i 1913 af levende Dyr, Flæsk, Kød o. l., Smør, Fløde, Ost og Æg for ialt 509,4 Millioner Kr., — af eget Produkt, hvoraf 373,9 Millioner gik til *England*. Af Resten tog *Tyskland* for 114,9 Millioner Kr., hvorefter der kun bliver tilbage ialt for 20,6 Millioner Kr. til andre Lande. En Udvidelse af nogen Betydning af vor Landbrugseksport til *Tyskland* kan vi ikke gøre Regning paa af Grunde, som senere skal blive fremsat; og med den givne Forudsætning: Virkeliggørelsen af den saa længe diskuterede Toldsammenslutning mellem det europæiske og oversøiske *England* efter Krigen, er *Danmark* da pludselig stillet overfor et økonomisk Problem, hvis Løsning vil blive afgørende for hele dets Tilværelse.

II.

EXPANSION.

At gaa fra Verdenspolitikken over til vor egen hjemlige vilde være for hovedkulds. Her gaar Partierne rundt paa deres egne Cirkler og tror, at de er rette Linier. Det er Nærsynetheden, der gør det, den samme, der en Gang fik Menneskene til at mene, at Jorden var flad som en Pandekage. Vi maa se at finde en Overgang; og det lader sig gøre, fordi Emnet allerede har trængt sig frem til Eftertanke ved det, der er fremstillet foran.

Ikke alle Danske er lige nærsynede. Der er dem, som ikke er født med Fejlen, eller som har faaet den rettet ved at komme ud paa Vidderne. Der er groet Foretagender op af dansk Aand og dansk Villie, som har slaaet Bro, endda af stor Spændvidde, mellem fjernt i Rum og Væsen — og os. Meget er vandret over disse Broer, mange Tanker og mange Millioner, som stille og uænsset har fordelt sig i vore Lommer. Men i vor Politik har det ikke sat Spor. Pengene er gaaet ind og har skabt nye Foretagender og nyt Arbejde, men Tankerne, der befrugtede, og Hjerneerne, der fødte dem, spørger Politikken ikke efter. Dem gør det heller ikke noget, de har let ved at undvære Politikken, men Politikken kan, som hver Dag viser, ikke saa godt undvære dem.

Politikkens Synslinie ligger lavt i *Danmark*, langs med Jorden, under Broen med den store Spændvidde mellem det, der ligger fjernt i Rum og Art — og os. De Mænd, der vandrer ad den, kommer saaledes ikke indenfor Synsfeltet. Derfor har hverken *Tietgen* eller de andre, som har vendt Verdens Blikke

mod vort Land i Anerkendelse af det, som ogsaa vi satte ind i Udviklingen, været Ministre.

Men til vor Overskrift. Det klassiske Arbejde af *Seeley*, som saa ofte er benyttet foran, kalder han: »*Expansion of England*«, og ved Expansion forstaar han ikke blot Landudvidelse, men Udvidelse i enhver Retning, ogsaa økonomisk. Ogsaa Højnelse af Landets Politik paa Erhvervslivets Omraade, saa der gaas frem mod Maal, hvis Virkeliggørelse kan gøre Landet *rummeligere*, selv om det ikke udvides med Arealer. At tænke paa Arealudvidelse i et Land, der lever under det, man kalder »den geografiske Forbandelse«, med to Trediedele landfast med en Stormagt og som dens naturlige Afrunding mod Havet, og en Trediedel som en Bro med 3 Færgeklapper mellem denne Stormagt og en ganske vist mindre Magt, der dog altid er større og temperamentfuldere end vi selv, vilde just ikke være Tanker, der kunde rose sig af nogen paaviselig Forbindelse med Virkeligheden. Men man er nu en Gang en Stat — eller man er det ikke. Og er man én, maa man give Udtryk for de to Drifter, der er uadskillelige fra enhver levende Organisme. Det er Selvopholdelsens og Udvidelsens Drifter.

Kan man da ikke ekspandere i Kvadratkilometer, saa maa man det i Kultur, og netop den er jo vor Stolthed — med Rette eller Urette. Men Kultur maa, som saa meget andet, bæres af Økonomi til syvende og sidst, og her har vi jo Feltet frit som andre, hvis vi da evner at befare det. Lad os da interessere os en Smule for en af dem, som har evnet det.

For øvrigt har det meldt sig af sig selv. Ved den Skitse, som foran er givet af *Indiens Erobring*, ved jeg ikke, om det træder tilstrækkelig klart frem, hvilken Rolle et privat Selskab af engelske Købmænd har spillet for denne verdenshistoriske Udvikling. Netop det Moment paatrængte sig Forfatteren med stor Styrke under Arbejdet, og det forekommer os, at just det forlener hele Udviklingen af det engelsk-indiske Kejserrige med noget eventyrligt, som man har ondt ved at forestille sig i Forbindelse med en Virkelighed, der ligger os saa nær som det 18. Aarhundrede. Og dog er det jo saaledes, og efter Evne har vi søgt at give Forklaringen. Men under Arbejdet meldte sig fra

Time til Time, kan der gerne siges, Tanken paa et Værk, som netop ogsaa i hine fjerne Egne var udført af Danske. Et Værk, som jo endnu kun strækker sig over en forholdsvis kort Aarrække, som intet politisk Maal har, et Arbejde af rent økonomisk Natur, men som saadant af største Betydning for os. Et Værk desuden som ved det ejendommeligt selvgroede, der karakteriserer det, ved sin rent private Karakter, sin Fjernhed og ved Hjemlandets Mangel paa Evne til at forstaa og vurdere det, frembød ialtfald saa mange Lighedspunkter med den første Periode af det engelske Arbejde i *Indien*, at Tanken, som nævnt, af sig selv søgte til det under Arbejdet paa Fremstillingen af de engelsk-indiske Forhold. Forfatteren havde altid følt Interesse for det, men aldrig haft Lejlighed til at lære det nærmere at kende. Nu kom jeg næsten under en vis Tvang, og var saa heldig et eller andet Sted at faa oplyst, at der skulde eksistere et Skrift, forfattet af *Etatsraad H. N. Andersen*, der indeholdt de Fakta, som knytter sig til »*Det Østasiatiske Kompagni*«s Tilblivelse og Udvikling indtil nu og bestemt til senere Offentliggørelse. Det kostede Modstand at faa Lov til at læse og benytte dette Materiale, men det lykkedes at interessere dets Forfatter, som indtil da var mig personlig ubekendt, for nærværende Arbejde, saaledes at han gav den attraaede Tilladelse. Uden det vilde dette Arbejde have manglet det allervigtigste — Eksemplet paa, hvad Enkeltmand ved maalbevidst og klog Benyttelse af sine Evner lige fra Ungdommen af kan komme til at betyde for et Land. Hvad her anføres om dette Foretagende og dets Skaber, er taget af denne Bog ¹⁾, og hvor noget sættes i Anførselstegn, er det dens Forfatters Ord, der anføres. Han har anmodet om at maatte blive i Baggrunden af Fremstillingen, og vi har forsøgt det. Men hvorledes skulde det blive muligt? »*Det Østasiatiske Kompagni*«s Historie er hans Historie. Mellem de to er der organisk Forbindelse, og Enhver ved, at en saadan ikke vilkaarligt lader sig bryde.

Forf. lærte altsaa »*Det Østasiatiske Kompagni*«s Historie at kende og fik derved Indblik i et Foretagende, der be-

¹⁾ *H. N. Andersen: Tilbageblik. København 1914.*

kræftede en Mening, som har staaet urokket hos mig — trods alt. At det ikke er Mænd, *Danmark* savner, med Hjerter til at opfatte Livets Virkelighed, eller med Villier, der er stærke nok til at gøre sig den underdanig, men — man skal blot ikke lede efter dem paa det Sted, hvor man naturligst søger dem: paa Statsskibets Skanse.

Da nu vort østasiatiske Kompagni staar saa at sige med det ene Ben i hine fjerne Egne, vi nylig har forladt, og med det andet i vor egen gode, danske Muld, da det desuden, som vi skulle se, har sine Hænder mange Steder rundt i den Verden, der omgiver vort Land, vil dets Udviklingshistorie være en passende Overgang til Omtalen af vore egne Forhold. Og den maa gives under Overskriften: *Expansion*, fordi det er det, den er. Den er Udslaget af dansk Intelligens og Villie rettet mod Virkelighedsmaal, af dansk Sind og Hjerter i deres Krav om at udrette for Landet, hvad det mest tiltrænger: *Arbejde*, der kan gøre det rummeligt nok for dem, der følger efter, — Politikkens første og uafviseligste Maal.

»Det Østasiatiske Kompagni« begynder med en Dreng i Nakskov. I den Side af ham, der vendte udad, adskilte han sig ikke fra andre Drengene fra danske Søkøbstæder. Som de, vilde ogsaa han tilsøs. Men hans Impulser og Tankespænd stiller ham for sig selv. De lokale Rumforhold plejer at være store nok for Drengene, Fartøjerne i Havnen, hvis Ind og Ud, Lossen og Laden hører til den stedlige Ungdoms daglige Dont, fylder deres Tilværelse udenfor Skolepligterne; og Rheden sætter Grænsen for deres Udvé. Vil de videre, saa vil de Vest paa, til Amerika, i Køl vandet efter deres Maryatske og Cooperske Helte. Med *Andersen* er det lidt anderledes. Han maaler tidligt. Naturligvis er *Danmark* stort og vældigt. Taget for sig: det største, fordi det naaer dybest ned i ham, men dog kun en Del af noget endnu større. Han troede, skriver han, »at var Jorden end ufattelig stor, saa var dog Danmark en betydende Del af den« og »Havet«, mente han, »var som oversaaet med store Skibe med høj Rejsning, hvorfra det danske Flag vajede«. Ha-

vet var det, han tænkte paa; tilhavs vilde han mere end tilsøs, og det gør en Forskel. Og lige saa givet var det, at hans Kurs derude pegede ikke i Vest men i Øst. Thi vel kendte han sin *Marryat* og *Cooper* som de andre, men Virkeligheden havde tidligt og afgørende Tag i ham. Den fandt han i historisk Læsning, først og fremmest i Beretningen om Admiral *Ove Geddes* eventyrlige Fart med en dansk Eskadre til det fjerne Østen fra 1618 til 1622. Dette Indtryk overstemplede Romanernes og bestemte tidligt og afgørende Retningen af hans Bane — østpaa til Indien og Kina.

Saa gik han tilsøs og fartede nogle Ungdomsaar rundt i Fjern og Nær paa Sømandsvis — men uden at komme sine Længslers Maal nærmere. Udbytte havde han dog af disse Aar, der optrænede det i ham, hvori han var forskellig fra andre danske Drengene — hans Virkelighedssans. Hver Gang et Skib med høj Rejsning nærmede sig hans paa Søen for fulde Sejl, spejdede han i Spænding efter Flaget — men ak, det var ikke hans Flag! Paa Verdenshavene vajede det kun sjældent over en fremad brusende Sejler. Han var stillet ind i Virkelighedens Verden, han følte den som en Skuffelse, men skønt Dansk, tilpassede han sig, »han begyndte at regne med Kendsgerninger.«

Disse Erfaringer var gjort, denne Opøvelse begyndt, da Chancen kom, som førte ham til *Honkong* i Begyndelsen af Halvfjerserne. Det var ca. 30 Aar efter, at Englænderne havde taget den lille Ø i Besiddelse og paa ikke 40 Aar omskabt et Tilflugtssted for Sørøvere med en faatallig Fiskerbefolkning til et Hovedsæde for Verdenshandelen med paladslignende Bygninger, en mægtig Rhed, der bar mange Nationers Skibe, men meget faa danske, som dog i tidligere Tid havde været ret hyppige Gæster derude. Han kom flere Gange til *Honkong*, der blev som et Hjemsted for ham, og hvis rivende Udvikling prægede sig dybt i hans Sind. Men han vidste, at han stadig var i Forberedelsens Stadium, i Vandreg og Læreaarene, og han lærte, hvad der laa nærmest for fra det Udgangspunkt, han havde valgt sig. Navigation, Skibskonstruktion og Sprog. Han sejlede derhos, besøgte mange Lande og

bevægede sig mellem mange uensartede Folkeslag. Han oplevede, som man siger, meget. Men han nøjedes ikke med at opleve, hans Virkelighedssans gjorde, at han formaaede at omsætte det oplevede i Erfaring.

Saa kom han da en Dag til *Siam*, og de fem Miles Sejlads op ad Rigets store Færdselsaare, Menamfloden, til *Bangkok*, gav ham Livets Hovedindtryk. — Det var ikke som i *Honkong*, en Plads udsøgt med Kenderblik og saa at sige med et Slag rykket frem fra en tidlig Middelalders Standpunkt til en fiks og færdig Nutids ved Kapitalens mægtige Instrument. Endnu havde Tryllestaven kun lige berørt »Vandenes Moder«. Mangrove- og Palmeskove paa dens Bredder hindrede Indblikket, men talrige Fartøjer i aflægs Former, der gled op og ned ad Floden, mange med Øjne malede paa Bougen, der skulde kunne finde Vej i Mørket, lod ane, at bag disse tætte levende Hegn skjulte sig Muligheder, der ventede paa at blive virkeliggjorte. Her stod man ved et Udspring, ved en Begyndelse, hvor den personlige Indsats maatte kunne betyde mere end hist, hvor Kapitalen kunde indforskrive fiks og færdigt, hvad den havde Brug for. At Udgangspunktet for den Fremtid, der allerede laa som det klart bevidste Maal for den 23aarige Ynglings Villiesliv, valgtes her, i det, der endnu stod lige i sit Udspring med alle de vel kendte Besværligheder, der er al Begyndelses uadskillelige Ledsagere, vidner igen om en Virkelighedssans, der er alt andet end almindelig i vort Folk. »Go west on — young man, and grow with your Country« svarede en nordamerikansk Præsident en ung Mand, der bad om Vejledning paa samme Hold. Her var det den unge Mand selv, der valgte, ud fra samme praktiske Synspunkt.

Valget var gjort, men endnu et Par Aar maatte bruges til at samle Kundskab og Erfaring og ikke mindst saa megen Kapital, som lod sig opspare af en knap Lønning, med hvilken der endda skulde støttes hjemme. Saa sattes Kursen atter mod *Bangkok*, som naaedes i 25aars Alderen. Der tilbødes en Stilling som Leder af *Bangkoks* Dok. Af 1000 Danske havde de 999 slaaet til og var bleven Embedsmænd, men det var ikke det, han vilde. Det skulde være Foden under eget Bord med

Plads for Livets Muligheder. Det gik atter ombord som Styrmand paa *Siams* kønneste Skib »Thoon Kramom«, der tilhørte Kongen. Hurtigt fik han Skibet at føre, og paa det begyndte den nuværende Leder af »*Det Østasiatiske Kompagni*«, *H. N. Andersen*, sin Handelskariere.

Gud ved, hvor han nu er, det unge Menneske, jeg engang tilbragte en 3 Ugers Tid med ombord i en Damper fra *Sydamerika* og hjemefter. Han spillede ikke og drak ikke, tog overhovedet ikke Del i den megen Selskabelighed, man søger at slaa Tiden ihjel med paa saadan en Tur, naar man ikke forstaar at udnytte den. Men han var ikke helt utilgængelig efter nogle Dages Forløb, og i timevis kunde jeg saa sidde og høre paa ham Dag efter Dag. Han var Handelsrejsende paa *Brasilien*, i det Indre, i det Afsides. — — — Eller hvor er de henne? den rige avstralske Købmandsfamilie med de jævne Sæder, jeg engang traf paa Langfart, og som fortalte om deres Forretninger — i det Indre. Eller Svenskeren, der rejste, NB. for et tysk Hus, og ligeledes i det Indre, denne Gang af *Argentina*. Hvor mange Millioner er der mon nu indkasseret af hin afsides liggende Uldstation ved *Nahuelhuapi*, hvor jeg engang strakte mine mødige Lemmer efter 22 Timers Ridt og Marsch over *Cordillierne*. Eller Faaremanden fra *Limai* med sin Hjord paa 100,000 Stykker og sine Skind, stablet op som Taarne — Juliustaarne, den Dag en Damper sættes i Gang paa Floden. — — — Lyslevende staar de alle for mig, og lyslevende deres simple Hytter i den vældige Natur, deres tarvelige Maaltider og deres jævne, strenge Liv, hvis Charme ligger i den Chance, der er Udgangspunktet for enhver Udviklingslinie. Hvad har jeg ikke lært der, som ingen Bøger i Verden kunde lære mig. Lært af ren og skær økonomisk Videnskab, som ingen Teori kunde indvi mig i, men kun den haandgribelige Virkelighed, naar man kan gennemløbe en Række økonomiske Udviklingstrin, der spænder mange Aarhundreder tilbage. — — Men det var det, jeg vilde sige ved at fremdrage disse Minder, at Handelsrejsende til *Stege* og *Aalborg* og *Kerteminde* kan jo være

meget godt. Der har de Selskab med de Hundreder af andre Handelsrejsende, som farter paa de samme Pladser og som konkurrerer paa dem, og der kan tjenes, naar de er dygtige, de Penge, som Grossererfamilien behøver til Spise og Drikke og Teater. Men der tjenes ikke de Penge, og der findes ikke de Opgaver, som skaber Arbejde ude og hjemme for Tusinder, og Formuer, der sætter Vækst i en Nation.

Da *H. N. Andersen* gav sig til at handle, var det i et fjernt Land, som lige netop var vaagnet. Da stod han paa et Skel mellem to Tider, en gammeldags med en aflægs Teknik og en ny med en moderne, som skulde blive det Værktøj, der løftede Chancen. Med sine ca. halvandet Hundrede Sejlskibe imellem 100 og 1000 Tons handlede *Siam* ved Midten af Halvfjerserne i forrige Aarhundrede paa *Kina*, *Japan* og *Indien* paa samme Maade som evropæiske Handelshuse i det 17. og det 18. Aarhundrede, da Husets betroede Mand som »Supercargo« gik ombord med sin Stab, ledede Forretningen og overvaagede Ind- og Udladning. Her var det en kinesisk Købmand med sine Kontorister. Man var Maaneder om at indtage Ladning i Bangkok. Skibet afgik med Sydvestmonsunen og kom tilbage med Nordostmonsunen, hvorefter Regnskabet for Rejsen opgjordes. Forbindelserne etc. var Supercargoens Hemmelighed, som han nøje vaagede over, da hans Stilling væsentligt beroede paa den.

Til Billedet hører desuden, at man hverken havde Banker eller Telegrafer, saaledes at Landets i og for sig afsides Beliggenhed gjorde sig fuldt gældende. Det var en Hindring, men netop en af disse Hindringer, der kun bliver til Betingelser. »Thoon Kramom« arbejdede sig ud af de gamle Regler for Handelssejlad, og de Forretninger, der gjordes med den, ud af den gamle Form. *Andersen* fik Forretningerne i Hænderne efter at være bleven Fører. Han spildte ingen Tid, men ladede og lossede saa hurtigt, det kunde ske. Han tog intet Hensyn til Monsunen, men sejlede, hvorledes Vinden blæste, og han holdt sig ikke til nogen tilvant Maade at gøre Forretning paa, men sejlede med Varer for Skibets Regning eller for andres til Bangkok eller til en anden Havn, eftersom Lejligheden tilbød sig, blot

at der kunde sejles med Fordel. Samtidig omtrent kom Dampskibene frem i disse Farvande, og dermed var den gamle Maade at handle paa lagt hen, og mange Sejlskibe maatte lægge op.

Under denne Brydning mellem gammelt og nyt tog *Andersen* Initiativ. Han foreslog et stort Handelshus i *Bangkok* at opkøbe eller lade ham opkøbe en Ladning Teaktræ for Firmaets Regning og sejle den til *Evropa*. Forslaget vakte Betæneligheder og ikke uden Grund. Det var noget nyt dengang at sejle Teaktræ til *Evropa* i siamesisk Skib og med siamesisk og malaisk Besætning, der vilde ankomme ved Vintertid. *Andersen* overvandt Betænelighederne ved at tilbyde at deltage med sin lille opsparede Kapital; men tilbage stod saa den siamesiske Regerings Indvilligelse. Skibet var jo Regeringens, og denne var navnlig ængstelig for Besætningen. Men ogsaa Regeringen gav efter. *Andersen* udstyredes med den videst mulige Fuldmagt, han udtog Træet hos indfødte Købmænd, — der var den Gang kun faa evropæiske Firmaer i *Bangkok*, som handlede med Teak, — undersøgte personlig hvert Stykke, inden han betalte det og var i Løbet af et Par Uger klar til at afgaa til *Evropa*. — *Falmouth* for Ordre. I *Singapore* forsynede han Mandskabet med Vintertøj, afgik derfra i August og naaede *Falmouth* i December. Ladningens Produktionsomkostninger ved Bolværket i *Falmouth* udgjorde ca. 7 £ pr. Load à 50 Kubikfod. Der var budt paa den under Vejs, og højeste Bud var 10 £. Men fra *Liverpool* laa der ogsaa Tilbud i *Falmouth*, og i Tillid til Træets Kvalitet, som Køberne jo ikke kendte, sejlede *Andersen* Ladningen derhen og lossede den op. Og da der kunde bydes med Varen for Øje, erholdt han 13½ £ pr. Load, hvilket den Gang var en ualmindelig høj Pris. Avancen var altsaa næsten fordoblet, og der var gjort omkring 100 % paa Forretningen, som i de gode gamle Dage i de ostindiske Kompagniers glimrende Tid. Skibet bragte Kul tilbage til den siamesiske Regering, for hvilken han havde opsejlet en god Fragt, samtidig med at han havde gjort en god Forretning for Firmaet og efter 11 Maaneders Forløb uden Uheld og med Mandskabet i Behold stod i *Bangkok* med sin Andel af Forretningen i Lommen.

Denne Episode var saa at sige Ouverturen til det, der skulde komme. *Andersen* maatte skilles fra sit kære Skib, som i over fem Aar havde været hans Hjem, fordi Regeringen skulde bruge det til Skoleskib. Han havde oplevet og lært meget der om Bord, fortæller han. Han troede ikke længere paa, at man i Tropeskovene kan lokke Aber til at kaste Frugter ned til sig fra Træerne eller overhovedet erhverve noget uden at yde noget. Han havde lært at føle Glæde ved Arbejde og ved at opfylde sine Pligter, og at netop dette Grundlag er det eneste, paa hvilket man kan tilkæmpe sig og bevare Rettigheder. I Opdagelsen af denne Vekselvirkningens Lov og i sin Bevidsthed om at kunne gøre Fyldest for sin Indsats i den, fandt han Udspringet for den Tillid til Fremtiden, der prægede hans Stemning, da han efter at have afleveret tog Bolig paa »*Oriental Hotel*« i *Bangkok*. Her, hvor han skulde finde det nye Udgangspunkt for Virkeliggørelsen af Tanker, der havde udformet sig fastere og klarere, alt som Vandet gled under Kølen paa »*Thoon Kramom*«, medens han førte det mod dets Maal paa denne og hin Side af de store Oceaner.

»*Oriental Hotel*« var en blandet Forretning, netop som man finder den i Lande, hvor Arbejdsdelingen endnu langt fra har bragt alt paa sin Plads. Det var, som Navnet siger, Hotel. Da der ingen Klub fandtes paa den Tid i *Bangkok*, var det Rammen om de ikke just aftalte, men derfor lige regelmæssige Sammenkomster af en stor Del af den europæiske Koloni, som efter Kl. 5 mødtes her og diskuterede, hvad der kunde forefalde, kun ikke Politik, men desto mere Forretninger. Saaledes blev Hotellet en Slags Børs. Men desuden drev det en Sodavandsfabrik og et Bageri, ligesom det var et Centrum for lokalt Samfærdsels- og Transportvæsen, idet det ejede en Flaade af saakaldte »Husbaade« med et halv Hundrede Mands Besætning. Disse Baade udgjorde et af Byens Hovedbefordringsmidler. Den var nemlig gennemskaaren af talrige Kanaler — »Østens Venedig« — og med dens den Gang usle Brolægning, øde og ufarbare Strækninger, maatte man benytte Baadetransport. Nu

er alt dette jo anderledes. Foruden de nævnte Forretninger stod Hotellet i Forretningsforbindelse med en »Store«, d. v. s. en af disse Forretninger, som er velkendte af Enhver, der har færdedes paa saadanne Pladser, og som omfatter alt fra Knappe-naale til Skibsankere. Storen tilhørte Firmaet *Møller & Meisner*, der ligesom Indehaverne af Hotellet og flere andre Købmændshuse paa den samme Plads var forhenværende Skibskaptajner, som havde udviklet sig til Købmænd under den tidligere omtalte Handel fra *Siam* paa Nabo- og Genborigerne.

»Oriental Hotel«, de her antydede Forretninger og nogle andre, alle ved Floden, laa paa en stor Grund, der iøvrigt var ubebygget, mange Steder sumpet og bevokset med Jungle, men centralt beliggende i Forhold til det evropæiske Forretningskvarter, det franske og engelske Gesandtskab og de fremmede Konsulater. Dette store Grundstykke tiltrak sig *Andersens* Opmærksomhed. Han gik ud fra, at det afvandet, reguleret og bebygget maatte repræsentere en stor og stigende Værdi, og han ønskede selv at begynde den Forretning, han agtede at starte, der. Han søgte i den Anledning dets Ejer, en Mand, der for *Bangkok* spillede omtrent samme Rolle, som tillagdes den bekendte »Kannitverstan«, i den hollandske Fortælling, dog saaledes, at *Kromatah* virkelig ejede baade Grunden, Huse, mange Skibe og Firmaer, som han havde financieret. Hans Navn »*Kromatah*« var ved Siden af Herskerens vel det mest bekendte og mest betydende i *Bangkok*. *Kromatah* er egentlig intet Navn, men en Titel, som den siamesiske Udenrigsminister bærer. Denne Stilling havde *Kromatah* beklædt og uanset, at hans virkelige Navn var *Chow Phya Bhanuvongse*, kaldtes han aldrig andet end *Kromatah*. Han var af Kongeæt og fortjente for sine, man kan gerne sige ophøjede Egenskaber, en særlig Omtale, som vi imidlertid ikke tør hidsætte for ikke at bryde Fortællingen. Men ligesom den regerende Konge var han en Ven af de Fremmede, der, uden at glemme de Indfødte, beskyttede og støttede Evroperne i deres Foretagsomhed, i Forstaaelse af, at den ogsaa vilde komme Land og Folk tilgode. I sin Park og Have samlede han ofte Siameserne og den evropæiske Koloni til Havefest og

blev saaledes et Bindeled, ikke alene mellem de to saa forskellige Befolkningsselementer, men ogsaa mellem Evropæerne indbyrdes.

Til ham, som *Andersen* allerede den Gang havde haft Lejlighed til at tale med nogle Gange, og som han vidste interesserede sig for ham og hans Forhold, var hans første Gang efter, at han havde »lagt op«, og hans Ærinde var at foreslaa ham Pladsens Regulering og Bebyggelse. Han meldte sig til lige som Lejer af en af de projekterede Bygninger, hvor han vilde begynde Forretning med Skovkoncession og Savmølle-drift som Basis. *Kromatah* hørte paa ham og kaldte ham efter nogle Dages Forløb til sig, erklærede sig for Planen, men var ikke i Stand til at løsgøre betydelige Kapitaler, han havde forstrakt forskellige Firmaer med uden at skade disse, og kunde derfor ikke paa det Tidspunkt financiere den. Men han kom i den følgende Tid tilbage til den, fik mere detailleret Oplysning om den, opmuntrede *Andersen* til at søge den iværksat, tillod ham at bebygge hvilken Del af Grunden, han ønskede, og overdrog ham tilsidst Administrationen af hele Arealet med de Bygninger, der fandtes paa det, og Tilladelse til, saafremt han kunde opnaa Laan paa Grunden at udnytte Pengene, som han fandt det fordelagtigst. Men det er allerede sagt, at der endnu ikke fandtes nogen Bank i *Bangkok* paa dette Tidspunkt, og det var ikke let at skaffe Penge.

Imidlertid begyndte *Andersen* efter en Maanedes Forløb saa smaat at gøre Anstalter til at bygge ved Siden af Hotellet. Dettens Ejere meddelte han, at Grunden med Husene var sat under hans Administration, og nu begyndte Sagen at antage Form. Om ikke netop straks den Form, *Andersen* havde tænkt sig, saa dog en, der gav ham et fast Grundlag under Fødderne. Hotel *Oriental*s Ejere havde nemlig tænkt sig at realisere om nogle faa Aar og gaa til *Evropa* med Frugten af deres Arbejde. De tilbød nu *Andersen* at overtage Hotellet med de dertil knyttede Forretninger, hvilket han var tilbøjelig til, naar han samtidig kunde komme overens med Firmaet *Møller & Meisner* om Overtagelse af deres »Store«, hvorved han kunde undgaa selv at bygge. Den sidste Overtagelse stødte paa Vanskeligheder,

som dog overvandt saaledes, at *Møller & Meisner* skulde flytte nogen Tid efter Andersens Overtagelse af Hotellet m. v., og Meningen var da at nedlægge Hotellet og anvende hele Bygningskomplekset til Forretningslokaler. De tilsigtede Ændringer bragte imidlertid Liv i den Kreds, hvis Interesser paa forskellig Maade var knyttet til Grunden. »*Bangkok united club*« stiftedes i den Anledning og fik sit Hjem i et andet Hus paa Grunden. Det gamle Hotel skulde jo nedlægges og et nyt bygges, men det skete først i 1885, og 1. September 1884 havde *Andersen* overtaget Komplekset.

Paa den Dag stiftede han Firmaet *Andersen & Co.*, af hvilket det østasiatiske Kompagni er skudt op. I Firmaet optoges en Ven af Stifteren: Kaptajn *P. Andersen fra Flensborg*, der var Kompagnon til sin Død, 10 Aar senere.

Det fremgaar af *Etatsraad Andersens Optegnelser*, at det Maal, som han fra først af har stilet imod, var Træforretning i stor Stil, baseret paa Skovkoncession og Savmøllevirksomhed. Dette Maal har ikke staaet som det endelige for ham, som Begrænsningen overhovedet ikke ligger for ham eller i hans Natur i den Forstand, at han siger »hertil og ikke længere«. Tværtimod! Det ekspansive Moment er, som disse Blade noksom vil vidne om, i den Grad udviklet hos ham, at man skulde tro, det maatte bringe ham i Modsigelse med sig selv. Det staar først og fremmest i en tilsyneladende Modsigelse til den Jævnhed og det ægte danske Præg, der hviler over hele hans Personlighed, som den træder En i Møde, trods de mange Aars Ophold i Udlandet og trods de Mennesker og Forhold, han i mange Aar har bevæget sig imellem. Den synes dernæst at staa i Modsætning til den Virkelighedssans, vi sikkert med fuld Ret har fremhævet som liggende i hans Natur. Endelig skulde man synes, der maatte ligge et Modsætningsforhold imellem en saa udviklet Ekspansionstrang, som den, der fremgaar af *Etatsraad Andersens Virksomhed*, og den udtalte Ro og Harmoni, der præger hans Væsen. Men disse tilsyneladende psykologiske Modsigelser lader sig dog maaske løse. *Andersens* Ekspansionstrang er mindst af alt i Familie med den specifik danske Species, der *drømmer* og er tilfredsstillet, naar den *har drømt sig*

over Livets praktiske Hindringer og kan se sit Livs høje Maal virkeliggjort — i *Drømme. Andersen*, som han former sig for En gennem Læsningen af hans Optegnelser, ved lidt om, hvad Livet er. Men han kender ikke alene det af Livet, som alle snart lærer at kende, dets Brydsomhed og Ondskab, dets Skuffelser og Daarskab. Han kender ogsaa og har tidligt kendt dets Chancer. Dette som Hav, Jord og Luft er fuld af, og han ved, at er der noget, man ikke skal, saa er det at løbe efter dem, thi fange dem kan man ikke. Men man skal gøre sig mulig for dem, forberede sig til dem, i sig selv skabe de Betingelser, som de har Brug for, naar de melder sig hos En. Han ved, at Chancen i Livet er om just ikke lige saa hyppig saa dog lige saa naturlig som Uheldet. Naar det ene hos ham har udviklet sig af det andet, har han følt det som noget ganske naturligt og paa ingen Maade som noget, der brød Naturens evige Orden. Og lige saa lidt har han følt en indtrædende Nødvendighed for at maatte bøje af eller udsætte — som f. Eks., da *Kromatah* ikke straks kunde financiere hans Plan — som et Nederlag endsige et uopretteligt. Saadanne Perioder har han kun opfattet som Mellemstadier, og i dem er han da faldet tilbage paa det i hans Natur, der var dens en Gang for alle givne Urgrund; Virkelighedssansen, Pligtfølelsen, Arbejdsomheden. Hemmeligheden i hans Evner ligger maaske i, at han har kunnet forene *Bjørnsons*: »Hvad Du evner, kast af i det nærmeste Krav« med, hvad *Schopenhauer* kalder »*Villien til Livet*«, Livet helt ud og efter alle Kompassets Streger. Hvis denne Opfattelse er rigtig, saa løser den ogsaa de tilsyneladende Modsigelser. Modsigelsen imellem den fulde Hengivelse i et Detailarbejde, som den personlige Udtagen af hvert Stykke Tømmer, han skulde føre til *Evropa* med »*Thoon Kramom*« eller Arbejdet paa at gøre *Kromatahs* Grundstykke rentabelt og den aldrig svigtende Fastholden ved Planer, der pegede langt videre frem. Gennem Hengivelse i det, der laa for, beredte han sig til at holde Chancen fast, naar den en Dag efter Naturens Orden dalede ned paa ham. Og at denne Opfattelse er rigtig, fremgaar af talrige Udtalelser og meddelte Kendsgerninger i Forfatterens »Tilbageblik«. Lad os med Hensyn til det ekspan-

sive i *Andersens* Natur blot anføre: at det østasiatiske Kompagni, som Navnet siger, er stiftet med Handel etc. paa *Østasien* som Formaal. Men i Lovenes § 2 hedder det:

»Selskabet, der fortsætter den af *Andersen & Co.* her og i *Bangkok* drevne Virksomhed, og ved hvis Stiftelse man særlig har haft for Øje at fremme Forretningsforbindelsen mellem *Danmark* og oversøiske Pladser, navnlig *Østasien*, har det Formaal at drive Handel, Skibsrederi og industriel Virksomhed i Indland eller Udland indenfor de Grænser, Bestyrelsen finder rigtig¹⁾.

Her er ingen Grænse sat uden Bestyrelsens Skøn over, hvad den finder rigtig. Og i hvilken Grad det har været tilsigtet at sætte sig ud over enhver Grænse indenfor Jordens vide Ring, viser jo den Hurtighed, med hvilken Ekspansionen snart efter Selskabets Dannelse finder Sted, saaledes som det vil fremgaa af det følgende.

Andensteds hedder det med Hensyn til den Gennemsnitsdividende af $8\frac{1}{2}\%$, som Selskabet har indeholdt:

»Som andre Erhvervsselskaber kunde Kompagniet have ladet Dividenden fluktuere mere, end det har været Tilfældet. Men Ledelsen har været af den Opfattelse, at det for saa effektivt som muligt at kunne forfølge Opgaven: at bidrage til at udvide og udvikle *Danmarks* Erhverv²⁾, at erhverve udefra og samtidig skabe stabile Forhold for Fremtiden, er af væsentlig Betydning at konsolidere Kompagniet, ikke alene ved Henlæggelser og Afskrivninger, men særlig ved at udvikle bestaaende og oparbejde nye Erhvervs-kilder.«

Og med Hensyn til det andet Led i ovenstaaende Betragtninger: Kræfternes Anvendelse til Formaal, der tilsyneladende

¹⁾ *H. N. Andersen*: a. S. Side 46.

²⁾ *H. N. Andersen*: Side 45. Udhævelserne af A. F.

ligger udenfor det oprindelige, uden at dette paa nogen Maade opgives, kan vi blandt mange andre Steder anføre:

»Det er heller ikke den matematiske lige Linie, der har ført Kompagniet saa vidt frem mod Maalet, og der har ofte været ret trange Omveje at vandre; men — — — Udholdenhed har ofte vundet tilsyneladende tabte Slag. — — — Her gælder det gamle Ord, at alle Veje fører til *Rom*. Dette passer paa det østasiatiske Kompagni, som paa saa mange andre Forhold« ¹⁾.

Disse Bemærkninger gøres, fordi noget af det, der har slaaet mig ved Læsningen af Etatsraad Andersens »Tilbageblik« er den mærkelige Kontinuitet, der karakteriserer ham midt i alle Omskiftelserne. Det er en saa sjælden Egenskab i vort letlevende Folk og en saa nødvendig Egenskab for den, der skal udrette noget i Livet, at jeg nødig vilde, den skulde undgaa Læserens Opmærksomhed paa Vandringen gennem de Zigzagforbindelser, der fører Andersen fra Stilling til Stilling foran det centrale Maal, han har sat sig.

Det første Afsnit i *Andersens* Livsbane er en Forberedelsens, d. v. s. Dygtiggørelsens Fase. Den afsluttes ved Landstigningen efter Evropearejsen, hvor han har gjort sin første store Forretning. Utvivlsomt har han derefter ment at kunne gaa lige løs paa det foreløbige Maal: Skovkoncessionen m. v., og Løftestangen for dette skal være Forbindelsen med *Kromatah*, paa Basis af dennes Interesse i Grundstykket. Denne logiske Fortsættelse strander, fordi *Kromatah* ikke i Øjeblikket kan financiere Planen, og vi glider derfor ind i et nyt Mellemafsnit, der helliges Planer, som paa en snævrere Basis fører til Grundstykkets Udnyttning, og dermed frem til den, der indtil videre har maattet udsættes.

I 1884 er altsaa Firmaet *Andersen & Co.* stiftet, og nogen Tid efter lykkes det Chefen at rejse 40,000 \$ hos Handelshuset *Borneo Company i London*, og nu begynder man for Alvor at

¹⁾ *H. N. Andersen*: Side 55 f.

tage fat paa Grundstykket. Det ryddes og planeres, og i Vinkel paa Floden til en Afstand af ca. 1000 Fod anlægges en Vej, som fører ind paa Bydelens Hovedgade. Denne Vej, der døbes »Oriental Avenue«, øver ved sin Beliggenhed og gode Beskaffenhed den tilsigtede Tiltrækning, og i Løbet af de nærmeste Aar viser der sig paa begge Sider af den en Række grundmurede Villaer, der var de første af denne Art i *Bangkok*. Efterhaanden som Arbejdet skrider frem, kan der optages yderligere Laan, ogsaa *Kromatah* indskyder Kapital, efterhaanden som han kan frigøre den, og 14 Aar efter Stiftelsen af Firmaet *Andersen & Co.* har det i denne Gren af sin Virksomhed opnaaet følgende Resultat:

Et stort Areal er forvandlet fra Sump og Jungle til et bebygget Centrum i denne Del af Byen. Alle stipulerede Renter af de til Foretagendet anvendte Kapitaler er betalt, en god aarlig Lejeindtægt er indkasseret, og *Kromatah* kan sælge hele Arealet med en Avance af 500,000 Tikaler, der omtrent svarer til den samme Sum i Kroner. Men ved at føre Linien for dette Foretagende frem til Salget af Grundstykket, har vi langt foregrebet Udviklingen af *Andersen & Co.*, for hvem Omsorgen for Grunden, hvor betydningsfuld den ogsaa paa flere Maader var bl. a. ved at holde *Kromatahs* Interesse nøje knyttet til Firmaet, dog var en Biforretning. Hovedopmærksomheden maatte være rettet paa Driften af Hotellet og de dertil knyttede Forretninger og det, der efterhaanden udviklede sig paa dette Grundlag. I Slutningen af 1886 var det af *Møller & Meisner* beboede Bygningskompleks rømmet, ved Midten af det følgende Aar var det nye »Orient Hotel« aabnet og stillet under sagkyndig Ledelse, og de Bygninger, der havde huset disse Virksomheder, indrettedes nu til at modtage *Andersen & Co.* ogsaa med Henblik paa Udvidelser, som man allerede havde planlagt. Disse omfattede først og fremmest en Fortsættelse af den tidligere *Møller & Meisners Store*, der som »Oriental Provision Store« i 1887 genopstod som selvstændigt Led af *Andersen & Co.*, hurtigt udvidet til at omfatte Artikler til Forsyning af Skibe og Husholdninger. Dens Karakter af en betydelig og stadig voksende Importforretning var dermed given, og samti-

dig begyndte med at kaste sig over Eksport af Teaktræ, foreløbig uden selv at producere det. I 1889 var *Andersen* rejst til Hongkong og havde der skaffet sig Forbindelser for denne Handel. Det var forholdsvis betydelige Kvantiteter, der afsattes. De opkøbtes i *Bangkok* paa samme Maade som tidligere Træet, der sejlede til *Evropa i Thoon Kramom*. Men selvfølgelig laa Planerne om egen Produktion, d. v. s. Skovkoncession og Savmølle og om Eksport til *Evropa* stadig i Underbevidstheden.

Kromatah fulgte selvsagt med Deltagelse det voksende Liv, der rørte sig paa hans Grundstykke. *Andersen & Co.s* Planer drøftedes og fulgtes af ham med stigende Interesse. Hans Forhold til Firmaets Chef blev stadig fortroligere, og i 1892 og atter i 1893—94 var *Andersen i Evropa* i den siamesiske Rejserings Ærinder. I 1894 endelig blev Savmøllen til Virkelighed og omtrent samtidig Skovkoncessionen, som *Andersen* erholdt sammen med en dansk Kaptajn *Guldborg*.

Med denne Udvikling fulgte tillige Rhederivirksomhed. Jernbarken »Orient« anskaffedes først og senere tremastet Skonnert »Ragnhild« for at bringe Teaktræ til *Evropa* og Varer derfra tilbage til Importforretningen i *Bangkok*. I Storesforretningen ikke mindre end i Træeksporten var der groet en skarp Konkurrence op, siden det Tidspunkt, da *Thoon Kramom* under mere gammeldags Former første Gang tiltraadte Rejsen til *Evropa*. Kun med lysvaagne Hjerner og strengt Arbejde var man i Stand til at hævde sig i den, men *Andersen & Co.* raadede netop over disse Betingelser. Paa Rejserne i *Evropa* havde *Andersen* knyttet Bankforbindelse med Landmandsbanken, der i god Overensstemmelse med afdøde Etatsraad *Glückstadts* Praksis, naar han gik ind med nogen, viste Firmaet megen Tillid, og paa Rejsen i 1894 besluttedes det at oprette en Filial af *Bangkok* Firmaet i Frihavnen. Den aabnedes i Slutningen af Aaret og ydede sit ikke uvæsentlige Bidrag til Udvidelse af Omsætningen mellem *Siam* og *Evropa* ved *Andersen & Co.*

Af Forandringer indadtil i denne Tid kan nævnes, at to af Firmaets Prokurister, d'Hrr. *Fr. Kinch* og *Emanuel Kinch*

henholdsvis i Aarene 1890 og 1894 optoges i Firmaet som Kompagnoner. Førstnævnte havde været Prokurist i Storen i 3 Aar. Han indskød 3600 meksikanske Dollars — ca. 9500 Kr. — der for største Parten var laante Penge og gik ind som Partner for 25 % af Forretningen, der i 1894 forhøjedes til 35 %, samtidig med at Broderen, Hr. *Emanuel Kinch*, der i fem Aar havde været Prokurist, og som indskød en af sin Løn opsparat Kapital, stor Kr. 3300, der indestod i Forretningen, optoges som Partner for 15 %.

Som et Blik paa Kortet viser, ligger *Siam* omkring en dyb Havbugt — Bugten ved *Siam* — der skærer sig ind i *Bagindien* fra det sydkinesiske Hav, der atter er den Del af det indiske Ocean, som begrænses af *Filippinerne*, *Hollands ostindiske Øer* og *Bagindien*. *Bangkok* ligger lige i Bunden af den siamesiske Havbugt og den Del af *Siam*, der indtager den vestlige Side af Havbugten, forlænges i en langstrakt Halvø, hvis sydlige Del tilhører *England: Malakkahalvøen*, paa hvis Spids findes Byen *Singapore*.

Østsiden af *Malakkahalvøen* havde for halvtredie Hundrede Aar siden været inddraget i Samhandel med *Evropa*, alt-saa paa den Tid, der er skildret i tidligere Afsnit, da forskellige evropæiske Magter stredes om Herredømmet herude.

Denne Handel var sygnet hen, men allerede før Rejsen til *Evropa* med *Thoon Kramom* havde *Andersen* haft Opmærksomheden rettet mod denne Kyst med Tanken om at udnytte dens Betingelser for Handel, Skibsfart og Skovdrift. Da han i 1895 stod som Chef for en allerede stor Forretning, meldte disse Tanker sig atter og samme Aar købte Firmaet en Dampers paa 400 Tons — *Mahathai* — og indrettede den særlig med Besejling af *Malakkahalvøens Østkyst* for Øje. *Andersen* førte selv Skibet fra Plads til Plads paa Kysten for at indlede Fragt- og Handelsforbindelser for den paatænkte regelmæssige Linie: *Bangkok—Singapore*. Rejsen bekræftede i enhver Henseende den Opfattelse, som havde ledet til den, men ankommen til *Singapore* modtog *Andersen* et saa fristende Bud paa Skibet, at han, alt velovervejeth, ikke turde afslaa det. Opgaver og Arbejde havde Firmaet mere end nok af, Penge til Tider mindre.

Under disse Omstændigheder kunde Malakkahalvøen vente til bedre Tider.

De her berørte Forhold danner Hovedpunkterne i Udviklingslinien til 1896. Der er kun at tilføje, at *Oriental Hotel* i 1893 solgtes fra den samlede Forretning, hvis Hovedkonturer ellers er skitseret i de yderste Træk, og saaledes under energisk Arbejde og i rask Udvikling naaede *Andersen & Co.* Aaret 1896 eller maaske rettere 1897, der for Firmaet bliver paa en Gang Afslutning og Begyndelse. Som Personlighed forsvinder det nemlig i *Det østasiatiske Kompagni*, der i det nævnte Aar stiftes paa *Andersen & Co.s* materielle og intellektuelle Indhold.

Allerede under sit Besøg i *København* i 1892 havde Husets Chef til forskellige, deriblandt Etatsraad *Glückstadt*, omtalt *Danmarks* altfor tilbagetrukne Stilling i Verdens Handel og Skibsfart og udkastet en Plan for Deltagelse i saa Henseende paa *Østasien*. Tanken havde været Genstand for mange Drøftelser, deriblandt mellem *Andersen* og *Glückstadt* paa den ene Side og *Tietgen* paa den anden. Men man var ikke naaet til noget Resultat. Landmandsbanken var dog allerede saa vidt fremme i Overvejelserne, at den paa *Andersens* Forslag sendte en Repræsentant til Østen samme Aar. Ved *Andersens* Besøg hjemme i 1893 optoges Sagen atter, men den var, karakteristisk nok, ikke til at føre igennem med baade *Glückstadt* og *Tietgen* for Hammelen. *Andersen* var stillet overfor et Valg, og han holdt sig da til sin gamle Forbindelse Landmandsbanken, som dog heller ikke den Gang førte Sagen igennem. Men da *Andersen* igen var hjemme i 1896, endte Forhandlingerne med, at *Det østasiatiske Kompagni* stiftedes i Marts 1897. Landmandsbanken stillede som Betingelse, at *Andersen & Co.* skulde danne Grundlaget for Kompagniet, som derved traadte ud i Livet paa en i fuld Udvikling værende Forretning med fast og prøvet Basis i *Siam*. Det kan, netop som Forretningens Chef var, ikke have været let for ham at lade den flyde ind i en anden Forretning, men netop ogsaa som han var, maatte det blive afgørende, at Portene derved lodes op for Muligheder, der dog strakte sig langt videre end dem, et finansielt Grundlag, som en enkelt Mand, om nok saa dygtig, heldig og tillids-

vækkende i Løbet af sin Levetid vilde kunne tænke paa at sammenbringe.

Saaledes afsluttedes *Andersen & Co.*, og saaledes opstod *Det østasiatiske Kompagni*. Men inden vi nu fører Udviklingen videre med dette, vil vi belyse det gamle Firma ved nogle Tal, der giver en Forestilling om, hvad det har kunnet præstere rent finansielt set.

Hvor Forfatteren af »Tilbageblik« fremdrager disse Tal, har han ved Siden af det naturlige Motiv at bidrage til en Vurdering af Firmaet *Andersen & Co.* ved at give en Forestilling om, hvad dette Firma havde kunnet indtjene i sin korte Levetid, tillige det at vise, fra hvilken ringe Begyndelse et Verdensforetagende kan arbejde sig frem endogsaa i meget kort Tid, naar de nødvendige Betingelser er tilstede, og desuden betoner han, hvorledes den personlige Tillid, Mænds Evner og Handlemaade, vækker, virker som en Magnet paa Kapitalen. Alt dette er jo rigtigt og kan vise sig at være det ogsaa under Forhold, der forlængst har lagt sig tilrette, men selvfølgelig gælder det ganske særligt under Forhold, hvor slumrende produktive Kræfter lige er vækkede og venter paa at blive tagne i Brug. Disse Erfaringer har Bud mange Steder hen i vort Folk, men i Øjeblikket næppe nogetsteds mere indtrængende end til vor Godsejerstand, hvilket der maaske vil blive Lejlighed til at gaa nærmere ind paa andetsteds i dette Arbejde.

Som det vil erindres, stiftedes Firmaet *Andersen & Co.* d. 1. September 1884 paa det gamle »Oriental Hotel« med de dertil hørende Virksomheder, der overtoges for ialt 12,000 mexikanske Dollars, som efter den Tids Kurs udgjorde ca. 40,000 Kr. i danske Penge¹⁾. Denne Anlægs- og Driftskapital var for

¹⁾ Den mexikanske Dollar var dengang et Slags Møntfod i *Bagindien* og *Kina*. Efterhaanden som de evropæiske Lande gik over til Guldmonnfod, hvilket skete eller var sket netop omkring dette Tidspunkt, tabte Mønten i Lande, der legalt eller faktisk har Sølvmonnfod eller endog Papir, i Værdi. Dette medførte de største Kalamiteter, idet alle Værdier forskødes i Overensstemmelse med den Agio, Sølvmonnten maatte betale i Forhold til Guld. Dette Forhold er vanskeligt at forstaa for ikke Fagmænd, men Resultatet var f. Eks., at da *Andersen & Co.* overdrog sine Værdier til »Det

en Del laant. Da i 1887 »Oriental Provision Store« aabnede, optoges i denne en passiv Deltager med en Trediepart uden at være Kompagnon i *Andersen & Co.* Denne passive Deltagers Indskud pr. 1. Januar 1888 var godt 4000 meksikanske Dollars — ca. 11,000 Kr. — der væsentlig var laante Penge. Da Aaret efter »Oriental Provision Store« indlemmedes i *Andersen & Co.*, udkøbtes denne passive Deltager mod en Sum af 12,000 Dollars, der betaltes i Rater — den sidste i 1895 — og hvis ikke udbetalte Del stadig forrentedes. Hans Udtrædelse efter et Aars Forløb kostede saaledes godt og vel det tredobbelte af hans Indskud. I det hele viste *Andersen & Co.*, som foran antydet, stor Liberalitet med Hensyn til Optagelsen af Funktionærer i Firmaet.

I Januar 1894 afgik *H. N. Andersens* tidligere nævnte Kompagnon *P. Andersen*, ved Døden, og samme Aar erholdt *H. N. Andersen* sammen med Kaptajn *P. Guldberg* en Skovkoncession i *Siam*.

Det bestemtes, at Skovforretningen ligesom Storen indtil videre skulde udgøre et selvstændigt Led af Firmaet *Andersen & Co.* Ledelsen af Skovene overtoges af Kaptajn *Guldberg*, og under Forarbejderne var han optaget i *Andersen & Co.*, dog kun formelt, idet Husets Chef af sin egen Andel betalte hans Vederlag.

De af Partnerne i de forskellige Forretninger indskudte Penge var altsaa for en stor Del laant Kapital. Udover disse Indskud »byggedes *Andersen & Co.* op paa den Tillid, som avler Kredit«. Denne Kredit bestod dels i egentlige Laan og almindelig Kredit, dels i Varekredit. Men, som Enhver, der kender oversøiske Forhold, vil forstaa, maatte Firmaet samtidig yde en ret betydelig Kredit til dets Kunder. Bankrenten i *Bangkok* var paa den Tid 8 %, og inden Firmaet kunde regne med et

Østasiatiske Kompagni« paa et Tidspunkt, hvor den meksikanske Dollar var sunken fra Kr. 3,30 til Kr. 2,00, maatte Firmaet reducere sine efter den førstnævnte Kurs bogførte Værdier til den sidstnævnte. Det vanskeligt forstaaelige Forhold har Forfatteren søgt at opklare i en lille Piece, udgivet paa Dagbladet »Børsen«s Forlag i 1903. *A. Fraenkel*: Om Mønt- og Pengeforhold i Argentina, til hvilken kan henvises.

Overskud, maatte det forrente hele sin arbejdende Kapital, deriblandt ogsaa, hvad hver af Partnerne til enhver Tid havde indstaaende i Forretningen, med 8 %. Paa dette Grundlag arbejdede Firmaet sig frem i de første 10 Aar. Det var ret haarde Vilkaar, og endda maatte det som nævnt udbetale den tidligere anførte passive Deltager 12,000 Dollars foruden Renter, da han udkøbtes af Forretningen, og desuden til Kaptajn P. Andersens Dødsbo udrede mere end det dobbelte af dette Beløb.

Da *Andersen & Co.* gik op i *Det østasiatiske Kompagni*, omfattede det efter det fremstillede: almindelig Eksport- og Importforretning, Rederi, Skov- og Savmølle drift samt Storeforretning i *Bangkok* og Filialen i Københavns Frihavn. Til alle disse Virksomheder var knyttet et ret betydeligt Personale og Materiel, og tilsammen dannede de Grundlaget for en Forretning, der maatte sikre deres Indehavere en betydelig Fremtid. Dette Grundlag blev lagt ind under *Det østasiatiske Kompagni* uden noget direkte Vederlag. Kun for Skovkoncessionen betalt der 150,000 Kr., og Indehaverne af *Andersen & Co.* traadte ind i det østasiatiske Kompagni som administrerende Direktører, der i 25 Aar skulde have 25 % aarlig af Overskudet, efter at Aktionærerne havde erholdt 5 %, saaledes at Direktørernes Vederlag dog ikke kunde gaa under 40,000 Kr.

Denne Tantieme maatte dog senere, da Kapitaludvidelse fandt Sted, afløses af en fast Ydelse i Form af en Obligation paa 800,000 Kr. til forholdsvis Deling mellem *Andersen & Co.*s tidligere Indehavere. Afdrag og Renter skulde afholdes af Driften, indtil Summen i 1915 helt er afdraget.

Overdragelsen fandt Sted paa en Tid, da de i Noter under Teksten S. 124 f. antydede Ændringer i de europæiske Møntforhold bragte stor Forvirring i Handel og Produktion i det fjerne Østen, hvor man udmaalte Værdierne med det stadig ringere Sølvmaal. I de nærmest følgende Aar reguleredes dog den lokale Møntenhed saavel i Forindien som i de sydlige østasiatiske Lande og *Japan* paa Basis af Guld, hvilket atter indvirkede paa *Kina*, hvor Svingningerne paa Møntkursen vel blev mindre, men ikke helt kunde ophøre, fordi Landet ikke har noget ensartet nationalt Møntsystem.

Med disse Antydninger og det foran fremførte vil man i det væsentlige have Rede paa de Forhold, der dannede Grundlaget for *Det østasiatiske Kompagnis* Virksomhed, som man derefter kan gaa over til.

Det østasiatiske Kompagni's Stiftelsesdag maa vel ansættes til den 27. Marts 1897, da det anmeldtes til Handelsregistret. Det stod paa en Kapital af ialt $3\frac{1}{2}$ Million Kr., hvoraf 2 Millioner var Aktiekapital og $1\frac{1}{2}$ Million Obligationslaan. En anselig Kapital efter vore Forhold, en meget ringe, naar Hensyn tages til de Tanker, der laa bag Selskabets Stiftelse. Omtrent Halvdelen af hele Kapitalen vilde medgaa til Bygningen af et eneste Skib af den Klasse, som Selskabets store subventionerede Konkurrenter paa samme Rute anvendte. For den, der ser naivt paa Verdensforholdene i Produktion, Handel, Skibsfart og Pengevæsen, ser det jo ud, som om Markedet i alle Brancher er den frie Arena, i hvilken man sætter sin Ganger ind og lader den strække ud, saavidt den nu evner. Toldskranker o. l. er Hindringer, der ligger synlige tværs over Banen i Solens klare Lys, og som man altsaa er trænet op til at tage. Men Virkeligheden ser ganske anderledes ud. Det frie Hav er Pokker ikke frit, og lige saa lidt er Vejen det, mellem dem, som vil sælge, og dem, som vil købe. Den frie Konkurrence leder til sin Modsætning: Monopolet. De stærke slutter sig sammen for at holde de svage ude. Noget før det nævnte Tidspunkt, da *Det østasiatiske Kompagni* skulde ind i Arenaen, havde Konkurrencen mellem faste Rutelinier paa Østasien været særlig skarp, og den havde ført til Dannelsen af en Ring: »The China and Japan and Straits Conference«, hvis Formaal var at holde Fragterne oppe paa et dog ikke urimeligt Niveau og monopolisere al Stykgodsfragt, det vil sige saa godt som al Ladning fra Havne i *Evropa og Østasien*, som berørtes af »Conferencen«s Skibe. Conferencen var en Fordel ikke blot for Reederierne, men, hvad der maaske er mindre indlysende, ogsaa for Købmændene. Disse fik nemlig hyppige og regelmæssige Afskibninger og stabile Fragter at regne med. Da Fragterne,

som nævnt, ikke var overdrevne, opvejedes deres lidt højere Satser end før Sammenslutningen af den Sikkerhed, de tilførte Beregningerne. Overfor denne Stormagt stod nu Kompagniet i sin Start med sit planlagte Køb af tre mellemstore Dampere. Og man lod det ikke i Tvivl om, hvorledes man vilde modtage det. Hvis Kompagniet, hed det fra den Side, kom til de andre Liniers Hjemsteder, ja, bare til de fremmede Havne, som det anløb, »vilde det faa en meget kort Tilværelse«. I *London* henvendte *Andersen* sig til »Conferencen«. Den var vanskelig at faa i Tale, siger han, og det meddeltes ham, at man havde mere end nok af Skibe, at hans Kompagni intet Hjemsted havde, da *Danmark* ingen Ind- eller Udførsel havde af Betydning fra eller til disse Lande. Ingen af »Conferencen«s Linier vilde have Kompagniet med og Sammenslutningen som Helhed heller ikke. Og nu maa man jo erindre, at hele Hærskaren af Købmænd, Befragtere og Agenter i alle Grader, der paa Anløbshavnene er knyttede til saadanne en Gang indarbejdede Linier med deres Livsinteresser, er en fjendtlig Hær overfor en ny opdukkende Konkurrent. Der lægges Fodangler og Ulvegrave for ham, hvor han saa vender sig hen. Gennem deres Forbindelser, der kan strække sig fra Ministre og Generaldirektører gennem alle Grader af Embedsmænd ned til Havnekaptajner og Toldassistenter, kan disse Modstandere lægge Hindringer i Vejen for Ind- og Udlosning, Toldbehandling, Forhaling i Havnen, og Gud ved hvad! Skal man bruge Kul eller Proviant, er der enten lukket for En, eller man maa betale eksorbitante Priser. Skal man bruge Folk, kan man ingen faa eller kun Udskud. Ens Lossegrejer forsvinder paa en ubegribelig Maade eller beskadiges. Alle danner, endda uden særlig Aftale, en stor Sammensværgelse mod det nye Foretagende med det ene Formaal, at faa det til at give op. Herimod er der kun et Middel, hvad *Andersen* kalder »Styrke«, hvormed han formodentlig mener: »den almægtige Dollar« enten i mere rørlig Form eller liggende i saadanne Masser under det nye Foretagende, at man paa Forhaand er klar over, at det ikke lader sig slaa ned, hvorfor man beslutter sig til at aabne Ringen for det. Men »Styrke«, for at bruge *Andersens* Udtryk,

var jo, som vi har set, ikke Kompagniets stærke Side, altsaa — hvorledes skulde man komme frem? Her stirrer man i »Tilbageblikket« ind i det tomme Rum. Men da intet er uendeligt i denne Endelighedens Verden, maa der et eller andet Sted være Bund, og paa den utvivlsomt højst interessante Ting, der kan forklare, hvorfra Kompagniets Leder har faaet Trylleordet, der lukkede Ringen op. *Andersen* taler om Kredse i Udlandet, han kom i Forbindelse med, og hvor der erhvervedes »Sympati og Venskab for Kompagniet«. Men med Sympati og Venskab besejrer man ikke Stormagter, med mindre det er andre Stormagter, der viser En dem. Dog, herom ties der, og vi har, navnlig under de nuværende Forhold, ikke villet spørge. Følgelig maa man nøjes med at berette Resultatet, der viser, at det østasiatiske Kompagni optoges i Konferencen og fik fra Østasien Adgang til Østersøhavnene og Skandinavien samt *Antwerpen*, men kun for de den Gang bestilte tre Skibe. Flere maatte aldrig sættes i Gang paa Østasien. Men *Andersens* europæiske Sympati og Venskab knyttedes stadig fastere og stod sin Prøve. Skib efter Skib kom siden hen ind paa denne og andre Ruter, og Kompagniet kom efterhaanden til at staa med samme Rettigheder i Henseende til Skibsantal og Tonnage af egne Skibe som »Conferencen«s andre Medlemmer.

Kompagniets Hovedruter gaar nu gennem Suezkanalen til Forindien, Siam, Kina, Japan og Avstralien. Omkring Afrika til Sydafrika, Indien og Avstralien. Gennem Panama-Kanalen til saavel den sydlige som nordlige Del af Amerikas Vestkyst og over Stillehavet til *Japan* og *Kina* samt endelig til Vestindien. I Tilslutning til de egne Linier har det dernæst Forbindelse med fremmede Selskabers Linier, som helt eller delvis skylder det deres Tilblivelse.

De første tre Ruteskibe var færdige og satte i Gang paa Østasien i 1898, og imidlertid havde Kompagniets Leder haft en travl Tid med Rejser i *Europa* og Østen for at knytte Forbindelser til Opkøb og Afsætning og de mange andre Funktioner, som maatte knyttes til Virksomheden. Ogsaa her var naturligvis Besværligheder, beroende paa Interesses modsætninger. Undertiden maatte man benytte sig af sine egne Konkur-

renter, men den ledende Tanke ved Overvindelsen af disse Modsætninger var, saavidt den kan udledes af Materialet, at man søgte at underbygge en Magtstilling, dels inde fra Selskabets Basis gennem Kapitaludvidelser, dels ved produktive Anlæg — Skovkoncessioner, Plantager, Savmøller etc. — og egne Kontorer paa de fremmede Pladser, endelig og ikke mindst ved at knytte Interesser af højst forskellig Art i fremmede Lande til Selskabets Virksomhed. Dette sidste Træk, der er noget for Kompagniet ejendommeligt, maa senere hen have sin særlige Omtale. For at lykkes kræver det særlige personlige Betingelser. I sin Kim vil man allerede se det tilstede i Firmaet *Andersen & Co.* Vi minder om den Liberalitet, hvormed dette Firma optager fremmede Elementer i sig som Kompagnoner. Paa Verdensscenen udvides Princippet i Forhold til de Rumforhold, der her spilles i. Som vi skulle se, afsætter Firmaet overalt, hvor det lader sig gøre, Døtreselskaber paa nationalt Grundlag i de Lande, Kompagniet kommer i Berøring med. Populært udtrykt kan man sige, at det er Princippet »leben und leben lassen« i Modsætning til Princippet »først jeg, og saa atter jeg, og saa Du, hvis der bliver noget tilovers!« Den Snæversynede og Snusfornuftige, der tænker fra i Dag til i Morgen, vil mene, at man paa det første Princip skaber sig selv Konkurrence. Det gør man ogsaa, men en Konkurrence, man med en fornuftig Ordning til en vis Grad er Herre over, saavidt nemlig, at man *deler* og derved *bevarer*, medens man i modsat Fald vel for en kort Tid kan tage det Hele, men kan være sikker paa, at man ogsaa efter en vis Tids Forløb — *taber* det Hele. Idet Kompagniet overlader Døtreselskaber paa national Basis Videreførelsen af Linier eller Forretninger, det har taget Initiativet til, overvinder det den Modstand, som beror paa dets Stilling som fremmed. Samtidig sikrer det sig Fordele ved Samarbejde eventuelt ved Kapitalanbringelse i Døterselskabet. Det er det, *Andersen* kalder Tilvejebringelsen af »Vekselvirkningsfaktorer, som alle kommer ind under Industri, Skibsfart og Handel, og som skulle arbejde sammen til gensidig Styrkelse af det heles Vel«.

I 1899 udvider Kompagniet Aktiekapitalen og har i Efter-

aaret samme Aar tre ny Dampere af noget større Type end de tidligere færdige,, og allerede forinden er det første Datterselskab dannet med »*Det Russisk-Østasiatiske Dampskibsselskab*« paa en Aktiekapital af 3 Millioner Rubler.

Dette Selskab har en meget interessant Historie, fordi de Forudsætninger, paa hvilke det dannedes, fuldstændig brast ved Indvirkninger udefra, saaledes at dets Driftsplan ganske maatte omlægges. Menigen med det var et Fremstød i Retning af at give *København* mere Betydning for Handelen paa Østersøen. For denne Handel spillede et Verdensrige som *Rusland* selvsagt en Rolle af allerstørste Betydning. Dets evropæiske Omraade alene udgør i Flademaal jo den større Halvdel — ca. 5,5 Millioner Kvadratkilometer — af *Evropa* og tæller over 136 Millioner Indbyggere. Det er et Land i Vaagnen, hvis Fornødenheder er under stadig Udvikling. Dets Samkvem udadtil er derfor i stadig Stigen. Men det deltager selv kun forholdsvis lidt i sin Skibsfart og Handel, som det jo i Reglen er Tilfældet med overvejende Agrarlande. Vor store østlige Nabo maatte derfor naturligt blive et Objekt for Kompagniets Bestræbelser. Som Forholdene ligger i *Rusland* var det imidlertid nødvendigt at faa Landet til selv at optage Sagen, men efter Kompagniets Planer. Disse fandt Forstaaelse og Tilslutning i *Rusland*, og Kejseren sanktionerede den 15. Maj 1899 Statutterne for »*Det russisk-østasiatiske Dampskibsselskab*« og opmuntrede til at gaa frem ad de angivne Veje. De tre af vort østasiatiske Kompagnis seks Skibe overdroges til det russiske Selskab, og det optoges i »*The China and Japan and Straits Conference*«, og et frugtbringende Samarbejde begyndte. Udviklingen af *Ruslands* udstrakte Besiddelser paa Stillehavskysten krævede store Godstransporter, der kom baade det russiske og det danske Selskab tilgode, og desuden var det evropæiske *Rusland* en stor Konsument af Varer fra det fjerne Østen. I første Linie fragtedes store Mængder af Jernbanemateriel til Østen og under Bokseroprøret overførtes 15,500 Mand russiske Tropper til Kina foruden 70,000 Tons forskelligt Materiel.

Saa kom imidlertid den russisk-japanske Krig 1904—05, hvis Udfald tilintetgjorde de Forudsætninger, under

hvilke »*Det Russisk-Østasiatiske Dampskibsselskab*« var stiftet. *Ruslands* Virksomhed paa Stillehavskysten var lammet, og Selskabet maatte ovenikøbet under almindelig nedadgaaende Fragtkonjunkturer, se sig om efter nye Virkefelter. Moderselskabet bistod nu Datterselskabet i de onde Tider, som det havde delt de gode med det. Under store Vanskeligheder lykkedes det at finde nye Virkefelter for det, som dyrkedes med godt Resultat. Forfatteren af »*Tilbageblik*« udtaler i denne Forbindelse, at det russiske Selskab er et Eksempel paa, hvorledes man ofte maa slaa ind paa helt nye Veje for at naa sit Maal, ja, at man ofte paa Vejen til det tvinges af Omstændigheder, man ikke er Herre over, til helt at opgive det, men derefter kan rette Kraften mod et andet Maal, der ikke bliver mindre tilfredsstillende. Det er netop denne Tilpasningsevne, vi har omtalt foran, Forfatteren selv peger paa her, og som er saa nødvendig ved Foretagender, der efter deres Natur paavirkes ikke alene af store Verdensbegivenheder, som de, der her kommer i Betragtning, men af ganske fremmedartede Forhold og Stemninger, der træder dem i Møde ved Berøring med helt andre Kulturkredse end den, vi tilhører.

Det næste Selskab, Kompagniet afsatte, var et fransk, der ved Kompagniets Indflydelse fik Koncession paa Teakskove i det nordlige *Siam*, hvis Produktion det oparbejdede paa egen Savmølle i *Saigun*, en Virksomhed, der paa forskellig Maade ogsaa kommer vort østasiatiske Kompagni tilgode.

Den Linie, som det vil erindres, at allerede *Andersen & Co.* søgte at sætte i Gang mellem *Bangkok* og *Singapore* med Anløbssteder langs Malakkahalvøens østlige Kyst, optages af »*Det Østasiatiske Kompagni*«. Linien sejlede under siamesisk Flag og var subventioneret af den siamesiske Regering. Den omfattede baade Skibsfart og Handel paa Malakkakysten, og da den var godt indarbejdet, ansaa man det for praktisk at danne et selvstændigt siamesisk Aktieselskab paa Dampskibsfarten alene, delvis paa siamesisk Kapital. Dette skete ved Dannelsen af »*The Siam Steam Navigation Company*«, der altsaa direkte er udsprungen af »*Det Østasiatiske Kompagni*«s Kystfart paa Ma-

lakkahalvøen. Paa denne har Kompagniet store industrielle Interesser knyttet til dets Skove, Savmøller og Plantager, og den nye Linie blev Bindeleddet imellem dets Virksomheder i *Siam*, paa *Malakkakysten* og Handelsmetropolen *Singapore*. Med opkommende Konkurrenter naaede man efter store Genvordigheder Samarbejde, saaledes at Forholdene ogsaa her har lagt sig i Leje. »The Siam Steam Navigation Company«s Ledelse staar under det østasiatiske Kompagnis Kontrol.

Fra disse Foretagender i *Asien* og *Evropa* gaar vi til et, der bringer en ny Verdensdel — *Afrika* — ind under »Det Østasiatiske Kompagni«s Interessesphære samtidig med, at det danner Udgangspunktet for Samarbejde med et betydeligt nærmere liggende Land *Sverige*.

Allerede ved Aarhundredskiftet var »Det Østasiatiske Kompagni« begyndt at sende Skibe til Sydafrika med Eksportvarer fra Østersøen, navnlig Træ. Kompagniet oprettede et Agentur i *Durban*, som i 1903 gik over til et samme Aar for fælles svensk og dansk Regning stiftet selvstændigt Aktieselskab, hvis Dampere gik under svensk Flag og fik Samsejling med Kompagniets mest fragtede Skibe paa denne Rute. Aktieselskabets Navn blev »The South African Trading Company«, og dets Skibsfart og Handel ledes af »Det østasiatiske Kompagni«. Dets Held i Begyndelsen af dets Tilværelse afbrødes af Krigen i Sydafrika, der fulgtes af nogle Modgangsaar paa Grund af vigende Import. Men i de senere Aar har Forholdene atter bedret sig stærkt, og gennem Selskabets Agentur i *Durban* har Kompagniet en ret betydelig Import til Sydafrika af Træ fra Østersøen og Cement. Ruten til Sydafrika ligger fast, hvorimod Skibene paa Hjemturen efter Forholdene anløber *Australien*, *Indien* eller den persiske Havbugt.

Ved Oprettelsen af et femte Dampskibsselskab har det østasiatiske Kompagni været medvirkende, uden at det dog her er interesseret med Kapital eller har Del i dets Ledelse. Det er »Svenska Østasiatiska Kompagniet«, hvis Flaade har Samsejling med vort Kompagni mellem *Danmark-Sverrig* og *Østasien*, og som arbejder sammen med den danske Linie under en fælles Trafikoverenskomst med de svenske Statsbaner. Samarbej-

det muliggør hyppigere Afsejlinger, hvoraf begge Landes Handel har Fordel, og det fyldestgør derved Betingelserne for den Gensidighed, der er ledende Tanke i »*Det Østasiatiske Kompagni*«s Forhold til fremmede Selskaber, som det staar i fastere eller løsere Forbindelse med.

Ved Omtalen af Kompagniets Forhold til disse forskellige Dampskibsselskaber maa et Moment fremdrages, der har haft Betydning for os, bortset fra den Nytte paa Skibsfartens og Handelens Omraade, Kompagniet, og dermed vort Land, har haft af disse Forbindelser. Kompagniet har nemlig til Tider maattet overføre Skibe fra sin egen Flaade til de fremmede Selskaber, hvorved det er kommet til at bygge og anskaffe et betydeligt større Antal Skibe, end det selv ejer. Og da det har ladet saa mange af disse som overhovedet muligt bygge paa danske Værfter, er der ogsaa ad denne Vej tilført Landet Arbejde og Fortjeneste.

Som en Overgang til Omtalen af »*Det Østasiatiske Kompagni*«s landfaste Virksomheder skal endnu nævnes dets vestindiske Linies Fremkomst og Udvikling. Linien udgik oprindeligt ikke fra Ø. K., men fra det i 1902 stiftede vestindiske Kompagni, der var et Led i Bestræbelserne for at ophjælpe vore vestindiske Besiddelser. Det raadede over ialt tre Dampere, som imidlertid straks mødte en heftig Konkurrence, og halvandet Aar efter »*Det vestindiske Kompagni*«s Oprettelse overtog Ø. K. Linien. Denne har siden været opretholdt og haft god Fremgang. I Forbindelse med denne Linie opretholder Ø. K. en Filial paa St. Thomas, hvis Opgave er at forsyne Skibe med Kul, Vand etc. og derved drage Skibsfart til Øen, hvilket i betydelig Grad er lykkedes. Som bekendt er der sat Kræfter i Bevægelse for med Henblik paa *Panamakanalen* at udvide Havnen paa St. Thomas, der ved sin Beliggenhed lige i Sejllinien mellem Europa og Panamakanalens østlige Udløb i høj Grad er egnet som Etape. Det vil erindres, hvorledes et nyt vestindisk Kompagni i 1912 søgtes dannet paa Grundlag af en af Regeringsmyndighederne bevilget Koncession til Havneanlæg m. m. Man behøvede til dette Øjemed en Aktiekapital af 20 Millioner Kr., ønskede ikke fremmede Penge anlagt i det, men vilde ba-

sere det paa en Nationalsubskription, der gik langt ned i Folket, hvorfor man satte Aktiernes Paalydende til 20 Kr. Man pointerede Foretagendets nationale Karakter og tog ethvert Forbehold m. H. t. Aktieudbyttet. Dette bevirkede, at der kun tegnedes 5 Millioner Kr., og da man fremdeles ikke vilde anbringe fremmede Penge i Foretagendet af Frygt for politiske Komplikationer, gav man Koncessionen tilbage og dannede paa den tegnede Kapital et Aktieselskab, der foreløbig paatog sig Udførelsen af det første Afsnit af Havneanlægget med Henblik paa ved senere Udvidelse af Kapitalen at gaa videre med Udførelsen af den oprindelige Plan. Saaledes stiftedes det nye vestindiske Kompagni, der ledes af »Det Østasiatiske Kompagni«, som er pekuniært interesseret i det og har lagt sin Filial paa *St. Thomas* ind under det.

Vi gaar derefter over til at nævne den industrielle Virksomhed og Urproduktionen, der i Udlandet og her drives af »Det Østasiatiske Kompagni« eller er grundlagt ved dets Initiativ og Medvirkning.

Det første fremmede industrielle Foretagende, »Ø. K.« tog Del i var »A/S. Gøteborg Ris- og Valskvarn«. *Gøteborg* ansaas p. G. a. særlige Forhold for Stedet, hvor den ny Rismølle, Kompagniet ønskede at faa i Gang i de hjemlige Farvande, skulde ligge, og Valget har vist sig rigtigt. Raaproduktet opkøbtes for en Del Aar paa Produktionsstederne af »Ø. K.«, bragtes til *Gøteborg* i dets Skibe og solgtes fra Aktiebolaget i *Sverige* og Nabolandene. Driften har maattet udvides gentagne Gange.

I 1903 oprettedes »Københavns Oliefabrik« i *Glostrup* til Udvinning af en Handelsvare, som har faaet en Anvendelse, man ikke drømte om for 30 Aar siden. Denne Vare er Olie presset af Kokosnøddens sol- eller ovntørrede Kerne, den saakaldte Kopra. Kopraolien anvendes især i Margarinefabrikationen, og det var for at støtte Kompagniets Handel med Kopra, at Oliefabrikken anlagdes paa Kompagniets Initiativ og med dets økonomiske Støtte. Fabrikken overgik i 1909 til Aarhus Oliemølle, der er en af Verdens største Forretninger i denne Branche.

I 1907 overtog »Ø. K.« »Trækompagniet« med det Formaal

at opskære og forhandle det fra Kompagniets egne Skove i *Siam* og fra andre oversøiske Lande importerede Træ. Stilstanden i Byggeriet i de nærmest følgende Aar har i nogle Aar hæmmet denne Forretning.

Desto mere Udvikling har der været i et andet Anlæg, der ligesom Oliefabrikken baseredes paa en Vare, der hører vor Tid til. I 1908 begyndte en Import til *Europa*, navnlig til *England*, af en Vækst fra *Manchuriet*: Sojabønner, af hvilken der pressedes Olie, medens den tiloversblevne Masse pressedes til Kager, der anvendtes som Foderstof og i store Mængder indførtes til *Danmark*. Da netop Masseartikler tiltrækker Kompagniet, dels fordi det er baseret paa Masseomsætning, dels fordi saadanne Artikler kræver megen Tonnage til Overførsel, optog Kompagniet hurtigt denne Handel og oprettede allerede i 1909 »A/S. Dansk Sojakagefabrik», hvis store Anlæg findes paa Islands Brygge. Fabrikken var oprindelig beregnet til at presse 30,000 Tons Bønner aarlig. Den er udvidet gentagne Gange, senest med et Ekstraktionsanlæg, der fremstiller Sojamel, der er et anerkendt Foderstof ligesom Kagerne. Det hele Anlæg presser nu (1914) 90,000 Tons Bønner om Aaret ¹⁾. Den udpressede Olie finder forskellig industriel Anvendelse f. Eks. til Fremstilling af Glycerin og Sæbe, og den store Industri, som paa dette Grundlag har udviklet sig her i faa Aar, forsyner ikke alene Landet, men eksporterer ogsaa. Tilbagevirkningen paa »Det Østasiatiske Kompagni«s Søfarts og Handelsafdelinger af disse Anlæg i Forbindelse med Salget af Sojabønner og en anden Foderbønne: Hestebønnen, der anvendes i hel Tilstand, har gjort Kompagniet til Verdens største Opkøber og Importør af disse to Artikler; en enestaaende Stilling for et Land som *Danmark*, og en rigt rindende Kilde for dets Skibsfart, da Varerne, som avles i *Manchuriet* og det nordlige *Kina* naturligvis fremføres i Kompagniets egne Skibe.

Det er rent ud overvældende at se det Initiativ, der udfoldes af Kompagniet, og først ved at blive bekendt med dets industrielle Anlæg her og andetsteds og med dets Anlæg til Frem-

¹⁾ Det er senere opbragt til 130,000 Tons.

skaffelsen af Raastoffer, naar man til et Overblik og til Forstaaelse af det Begreb »*Vekselvirkningsfaktorer*«, som Forfatteren af »*Tilbageblik*« anvender hyppigt og paa højst forskellige Omraader, men *altid*, og dette bør mærkes, paa Baggrund af faktiske Livsytringer, som netop har deres Udspring i dette Begreb. Han taler om Vekselvirkningsfaktorer i rent etiske Forhold, hvor han har sikret sig Sympati og Venskab ved, uden direkte Udbytte, at give frugtbare Raad og Vejledning eller Støtte i Penge eller paa anden Maade. Han taler, og ikke mindst, om Vekselvirkningsfaktorer, hvor han ved opofrende Arbejde, Loyalitet, Trofasthed, Udholdenhed har skabt sig Tillid i Lande eller Byer, i Forretningskredse, hos Institutioner eller enkelte Mænd. Hans Udtalelser om *Tillidens* Betydning for Forretningslivet henimod Bogens Slutning er en læseværdig Afhandling, fuld af Menneskekundskab og Livserfaring, som vore Forretningsfolk og Politikere, navnlig de saakaldte »begavede« mellem dem, vilde kunne tilegne sig, hvis det var dem muligt, med stort Udbytte. Han taler endelig om Vekselvirkningsfaktorer, hvor han handler for at kunne fragte eller fragter for at kunne drive Handel eller laver Industri for at kunne handle og fragte, grundlægger Plantager og udbytter Skove for at kunne lave Industri, der atter befrugter Handel og Skibsfart. Hvis nogen Sinde i denne Verden en Forretningsgrundsætning har haft begge Ben paa Livets syndige Jord, saa er det denne, men for Forfatteren af »*Tilbageblik*« er denne Grundsætning langt mere end en Forretningsmaksime, den er et Livsprincip, der bunder i en Livsanskuelse, saaledes som den kan udforme sig hos en Personlighed, der er betydelig nok til at kunne se Tingene fra oven, hvor Skuffelserne forsvinder og kun de varige Resultater, der vokser sig højere og højere, kan ses.

Det næste Foretagende, vi kommer til, hører ogsaa til dem, der har Virkninger, som rækker langt ud. Det er Produktion og Handel med Gummi. I Forbindelse med Udviklingen af Motorindustrien er Paragummi i den sidste halve Snes Aar bleven en af Verdenshandelens større Artikler. Paragummien hører hjemme i *Brasilien*. For ca. 30 Aar siden lykkedes det at om-

plante Gummitræet til *Londons* botaniske Have, *Kew Garden*, hvorfra det kom til *Forindien*. Herfra bredte det sig atter til *Bagindien*, hvor der alene paa Malakkahalvøen findes Planter til en Værdi af en halv Milliard Kroner.

Allerede i 1905 tænkte man i Kompagniet paa at anlægge en mindre Gummiplantage i *Johore* i Nærheden af *Singapore*, men i 1906 lagde man et videregaaende Program. Nogle af Selskabets Bestyrelse og Direktion var med Damperen »*Birma*« i Østen, og det besluttedes at beplante større Arealer med Gummi. Arealet udvidedes i de følgende Aar, og det samlede Anlæg gik i 1910 over til et i *London* dannet Aktieselskab under Navn af: »Mount Austin-Johore-Rubber Estates, Ltd.«. Anlægget er ved senere foretagne Udvidelser kommet til at omfatte 11,000 acres Land — ca. 7700 Tdr. Land —, hvis Ydeevne anslaaes til i Løbet af nogle Aar at ville komme op til 5 Millioner Pund Gummi aarlig. Ledelsen af Plantagerne hører under »Det Østasiatiske Kompagni«s *Singapore* Filial. Produktionen af Gummi under Selskabets Ledelse strækker sig lige fra Rydningen af Urskoven, paa hvis Grund der plantes Gummitræer, og til Udvinning, Behandling og endelig Tørring af den færdige Gummi.

Af Eksportforetagender, der her i Landet har rejst sig paa Kompagniets Initiativ, kan nævnes »Nørresundby Portland Cementfabrik«, hvis Aktiekapital ejes af Kompagniet. Den startedes i 1906, og der har siden fundet gentagne Udvidelser Sted, saaledes at Fabrikken nu (1914) kan producere 650,000 Fade Cement aarlig¹⁾. Denne Produktion er beregnet til Eksport til fjerne Lande og afsættes overalt, hvor Kompagniets Skibe kommer frem. Det er dansk Ler og Kridt, der her kommer til Anvendelse og dansk Arbejde. Ved selve Produktionen paa Fabrikken indvindes for *Danmark* udefra 2 Millioner Kr. om Aaret, foruden hvad der vindes ved Fragt og Forhandling af Varen.

De her nævnte Selskaber staa jo som selvstændige Led af »Det Østasiatiske Kompagni« i nøjeste Vekselvirkning med Helheden og med hverandre indbyrdes, hvor dette efter deres Natur

¹⁾ Senere bragt op til 800,000 Fade.

er muligt. Deres Avancer tilfalder altsaa dem selv og føres kun tilbage til Kompagniet i det Forhold, hvori dette er direkte økonomisk interesseret i dem. Men foruden denne direkte Pengeinteresse er de jo netop kaldte til Live for at støtte Kompagniet som Handels- og Skibsfartselskab. De indtager en fremragende Plads mellem Selskabets »Vekselvirkningsfaktorer«, og det kunde jo tænkes, at Kompagniet som saadant drev Rovdrift paa dem. Dette vilde jo imidlertid staa i stærk Strid med Kompagniets foran drøftede Arbejdsmetode. Tværtimod er Grundreglen, der gaas ud fra overfor Forretninger, i hvilke paa et eller andet Trin et eller flere Døtreselskaber deltage, den, at Samarbejdet skal være frugtbringende for *alle* Deltagere, dersom Formaålet skal anses for fyldestgjort. »Selvfølgelig«, skriver Forfatteren, »er det ofte vanskeligt at bringe alle disse forgrenede Virksomheder ind under samme Synsvinkel; men som Aarene gaar, og det paa Grundlag af Erfaringerne gaar ind i Bevidstheden, at Særinteresserne er identiske med Fællesinteresserne, lettes Forstaaelsen.«

Hvad nu de Virksomheder angaar, der i snævrere Forstand er Kompagniets egne, saa nyder ogsaa de en vis Selvstændighed, hvor Bindemidlet ikke saa meget er Instruktioner og Reglementer eller Overvaagelse af Overordnede som det, at ogsaa de fyldes med den Vekselvirkningens Aand, der er den bærende Idé i hele det store og sammensatte Foretagende. Man kan godt sige, at Aanden i »Det Østasiatiske Kompagni«, saaledes som dets Leder ønsker i Stort og Smaat at fylde Foretagendet med den, er Typen paa det ene af de store Organisations- og Administrationsprinciper, Udviklingsprinciper, om hvilke Verdenskampen nu udkæmpes akkurat lige saa meget som om politiske og økonomiske Modsætninger. Paa den ene Side Militarismens Princip, der vil en Udvikling, maaske ogsaa mod de højeste etiske Maal, gennem Tvang ude fra til Undertrykkelse af Menneskenes daarlige Drifter; paa den anden Side et System, som skal oparbejde Diciplin *inde fra* Mennesket selv gennem Opdragelse i videre Forstand og Udvikling af Forstaaelsen af Vekselvirkningen mellem Individ og Samfund saaledes, at Individet selv begrænser sin egoistiske Trang, saavidt

som Helhedens Trivsel kræver det, i Erkendelsen af, at netop denne Trivsel ogsaa er Betingelsen for hans egen.

Af de Virksomheder, der, som sagt, i snævrere Forstand er underlagt Kompagniets Ledelse, skal først nævnes: *Bangkok* Filialen. Den er jo »Det Østasiatiske Kompagni«s Vugge og Midtpunktet for de forskellige forgrenede og flersidige Virksomheder i *Siam*. Der løber Traadene for Skovvirksomhederne sammen, saavel for Teakskovene i det nordlige *Siam* som for Skovene med forskellige andre Træsarter paa Malakkahalvøen. Ligeledes styres herfra Dampskibsfarten paa Malakkakysten med de forskellige Foretagender, der hænger sammen med den. I *Bangkok* findes, foruden den i nyere Tid betydeligt udvidede »Store«, Centralstedet for den almindelige store Import af alle Slags Varer, som forbruges i Landet, bl. a. Jernbanemateriel, og desuden administrerer denne Filial naturligvis Eksporten af Landets egne Produkter som Teaktræ baade af egen Produktion, opskaaren paa egen Savmølle og opkøbt i skaaren Tilstand hos andre Firmaer. Desuden betjener Filialen Kompagniets Ruteskibe paa dens Omraade og besørger Ladning til dem i *Bangkok*.

Naar der tales om Plantager, Skovkoncessioner, Savmøller o. s. v., saa gaar det naturligvis som ved Omtalen af et enkelt Dampskibsselskab eller Fabrikanlæg, at det Indtryk Læseren kommer under, kun i ringe Grad svarer til Omfanget af de Kræfter, der har skabt Foretagendet og holder det i Gang. Det uhyre Energiforbrug, som ligger under Summen af Idéer, Undersøgelser, Fremskaffelse af Kapital, Menneskevirksomhed fra den højeste til den laveste, naar ikke frem til Læserens Bevidsthed gennem disse blege Skitser. Noget vilde det hjælpe, om man kunde hidsætte den Samling smukke og oplysende Fotografier af Virksomheder, der ledsager Etatsraad *Andersens* »Tilbageblik«, men det tillader vore Forlæggerforhold ikke. Kan man faa et uundværligt Verdenskort med, maa man være glad. Man maa da nøjes med at løfte Beskrivelsen saa meget frem af Plannen, som en lidt mere indgaaende Omtale hist og her gør det muligt, og dette ville vi forsøge ved *Bangkok* Filialens Skovvirksomhed.

Det er her *Teakforretningen*, det i første Linie kommer an paa. Det vil erindres, at den hørte til de Forretninger, der overtoges med *Andersen & Co*, og som dette Firma viede en særlig Interesse. Den er betydelig udvidet under »Det Østasiatiske Kompagni« og maa betegnes som en Storindustri. Den hviler paa Kompagniets femogtyveaarige Koncessioner paa Skovdistrikter, der dækker et Areal af 4000 Kvadratkilometer eller omtrent saa meget som *Fyn* og *Bornholm* tilsammen. Koncessionerne giver Kompagniet Ret til, under Overholdelse af visse Regulativer, at fælde og udtage et vist Antal Teakstammer aarligt. Der betales en Afgift for hver udtaget Stamme og ligeledes en Afgift for hver Stamme, der passerer et bestemt Toldsted paa Vejen til *Bangkok*. Træets Produktionsomkostninger bestaar saaledes i disse Afgifter for en mindre Del og for en større i, hvad der løber paa i Drifts- og Arbejdsomkostninger. Arbejdet bestaar nu først og fremmest i at udsøge de Træer, man vil fælde og derefter »ringe« dem, d. v. s. udhugge en Rende paa nogle Tommers Dybde rundt om Stammen. Saaledes staar de et Par Aar paa Roden, hvorved de tørre saa vidt, at Barken falder af dem. Derefter fældes de og henligger saa nogen Tid, indtil de ved Hjælp af Elefanter slæbes til det nærmeste Flodleje, hvor de forbliver, indtil Flodsengen under en følgende Regttid fyldes saa meget med Vand, at de, atter ved Hjælp af Elefanter, kan føres ud i Hovedfloden. Her flyder Stammerne fra de forskellige Skovkoncessioner mellem hverandre, men hver Stamme er mærket med sit Hammermærke, og efter dette sorteres de og bindes sammen i Flaader paa ca. 150 Stykker, som en Besætning paa et Par Mand fører den flere Hundrede Mile lange Vej ned til *Bangkok*. Stammerne gaa ned med Strømmen, styres klar af Forhindringer og fortøjes ved Bredden, naar Strømmen eller andre Forhold kræver det. I *Bangkok* kommer Stammerne under Savmøllens Behandling og opskæres i Dimensioner, som passer for hver enkelt Stamme. Det, der egner sig for det evropæiske Mærked, omtrent en Fjerdedel, afskibes med Kompagniets Skibe til *Evropa*. Resten sælges i *Kina* og *Indien* eller lokalt, som det passer for de forskellige Markeder. I *Evropa* forhandles Træet af Kom-

pagniet enten ved Agenter eller direkte til de forskellige Regeringer, Skibsværfter, Vaggonfabrikker, til Snedkerarbejde o. s. v. Kompagniet anvender i sine Teakskove f. T. (1914) omtrent 300 Elefanter. Det er klart, at de Stammer, der stod nærmest Flodbreden, er tagne først, og at saaledes Arbejdsomkostningerne er bleven større, efterhaanden som man maatte fjerne sig fra Floden. Desuden har den almindelige Udvikling medført, at Arbejdslønnen ogsaa her er stegen, ligesom den vigtigste Arbejdskraft, Elefanten, ved stigende Efterspørgsel er steget stærkt i Pris. Den samlede Virkning af disse og andre Forhold er, at Raatræet nu koster fire Gange saa meget i *Bangkok* som den Gang »*Thoon Kramom*«s Ladning blev opkøbt.

Foruden Teaktrækoncessionen har »Det Østasiatiske Kompagni« Koncessioner paa store Skovstrækninger med andre Træsorter paa Malakkahalvøen. Det drejer sig her navnlig om Hovedtræet paa denne Halvø: *Yang*. Under noget ændrede Former gentager sig her det samme Arbejde som i Teaktræskovene. Træet staar her nærmere ved Floden, og Vejen fra Fældestederne til Byen *Bandon* er kortere end til *Bangkok*. Men der som her arbejdes Træet ud af Skoven med Elefanter og Bøfler og føres til Kompagniets store Savmøller i Byen, hvor det skæres op for de Markeder, hvortil det bedst egner sig. Det bedste og mest udsøgte Træ føres ligesom ved Teaktræproduktionen til *Evropa* i Kompagniets egne Skibe. Træet i disse Skove er ikke saa kostbart som Teaktræet, men dets Anvendelse til forskellige Formaal vinder dog stadig Udbredelse i *Evropa*.

Foruden de Dampskibe, som tilhører »The Siam Steam Navigation Co.«, har *Bangkok* Filialen en større Flaade af Lægtre, Slæbebaade og mindre Dampbaade, der benyttes til Losning og Ladning af en Del af Ladningen i de store Rutebaade, som ikke kan flyde over Flodbarren med det hele.

Singapore Filialen driver Storhandel. Eksporterer tropiske Varer og importerer europæiske, varetager Kompagniets Skibsfartsinteresser i *Singapore* og betjener dets der anløbende Ruteskibe. Under *Singapore* Filialerne sorterer den i *Johore* paa Sydspidsen af Malakkahalvøen liggende Gummiplantage:

»*Mount Austin*«. »Det Liv og de Forhold, der hersker paa en saadan Plantage,« siger Forfatteren, »skal opleves for at forstaas. For faa Aar siden stod paa denne Plantages Plads tusindaarig Tropeskov, beboet af vilde Dyr, som endnu fra de ikke ryddede Distrikter af og til besøger deres gamle Revierer. Vildsvin og Hjorte søger hid for at mætte sig paa de spirende Gummiplanter, og i deres Fodspor følger Tigeren, for at mætte sig paa dem, — et natlig Billede, som undertiden kan iagttages fra Plantagebestyrerens eller Assistentens Bungalow.« Men ogsaa denne Rest af Urtilstanden forstaar det moderne Menneske at drage Nytte af for sit Arbejde. Til Tider gør Tigeren frivillig Tjeneste som Pladshund ved at holde de nævnte for de unge Træer skadelige Gæster paa Afstand. Men slaar dette velvilligt ydede Arbejde ikke til, maa Plantagerne indhegnes med Staaltraadsnet. Paa anden Maade drages Tigerens Nærhed til Nytte, idet den bidrager til at holde Arbejderne indenfor Plantagens Enemærker efter Mørkets Frembrud. Det samme gælder Lederne af Plantagerne, naar disse da ikke faar Lyst til at konkurrere med den om Vildsvinemørbraden eller Dyrestegen.

Kretay Kokus og Gummiplantage ligeledes paa Malakka-halvøen ca. 300 engelske Mil fra *Singapore*, hører direkte under »Det Østasiatiske Kompagni«. Her er 3427 acres Land — ca. 2400 Td. Land — beplantet med Kokuspalmer og 1197 acres — ca. 840 Td. Land — med Gummitræer. Ogsaa denne Virksomhed kan betegnes som Storindustri, der om faa Aar vil kunne begynde at eksportere til *Evropa*. Den hører til de Foretagender, der skal konsolidere Fremtiden, og som Nutiden altsaa maa gøre Udlæg for, indtil den kan tage af sit eget. Direkte udgivne Penge til den staar bogført som Aktiver, derimod ikke nogen Del af Hovedledelsens Arbejde. Dens Fremtid grundlægges i et Vildnis, som ryddes med Staal og Ild for Urskov og Jungle, og deres Plads indtages efter faa Aars Forløb af en radplantet Palme- eller Gummiskov, hvor Græs og Ukrudt omhyggeligt holdes borte mellem Træernes regelmæssige Rader. Men denne Forvandling kræver Kamp. Urbbevoksningen maa vige, og de vilde Dyr maa drives tilbage til dens Rester. Værst er Kampen mod Sygdomme, som hærger Men-

neskene i disse Egne, og som stadig maa tages op paany. Derfor hører der til Anlæget her ogsaa Sygehus. Men til Trods for dette Forhold er den Bred af det sydkinesiske Hav, som Plantagen følger 7 engelske Mil, og hvor der for faa Aar siden kun fandtes en spredt og sparsom Befolkning af malajiske Fiskere, nu Hjemstedet for en lille Koloni, der er i stadig Vækst.

Vi hidsætter her en Bemærkning af Forfatteren med hans egne Ord, for at de kan falde med hele den Vægt, hans Autoritet giver dem: »*Shanghai* Filialen,« skriver Etatsraad Andersen, »blev aabnet i Aaret 1900, efter at Valkyrien med Hs. kongelige Højhed Prins Valdemar som Chef havde vist det danske Orlogsflag paa *Indiens* og *Østasiens* Kyster og derved underbygget allerede bestaaende Foretagender og banet Vejen for nye. Kun danske fjernt fra Hjemmet ved, hvilken stimulerende Magt det danske Enhedsmærke har, og hvilken Selvfølelse det vækker, naar det bæres frem som det beskyttende Statssymbol, særlig under de Former, som det her skete. *Danmark* bliver derved ligesom større i Bevidstheden og bliver det jo ogsaa i Virkeligheden, da et Stykke *Danmark* derved gaar frem og ud og forbinder Landet paa alle Nationers Eje, det salte Hav, med fjerne Dele af Jorden. Det er ret ofte, at de usynlige Baand i Livet ikke er de mindst stærke eller mindst betydningsfulde, og derfor vilde det for *Danmarks* udenrigske Erhverv være af Betydning, om dette med ikke altfor lange Mellemrum gentog sig.«

Fra disse sydasiatiske Egne gaar vi nu Nord paa, hvor Kompagniet ogsaa har sat sig fast. Det er klart, at Kompagniet i sin Søgen efter Pladser, hvor det saa at sige i egen Person vilde være til Stede for at varetage sine Interesser, først og fremmest lod sig lede af handelsgeografiske og Produktions-hensyn. Stedet maatte ved sin Beliggenhed være egnet for Skibsfart og Handel, og det maatte omkring sig have et produktivt Opland og, om muligt, et købedygtigt Marked. Disse Betingelser opfyldtes i fortrinlig Grad af *Shanghai*. Den er en By paa 650,000 Indvaanere og aabnedes som Traktathavn for evropæisk Handel i 1843. Den ligger tæt ved Munden af det vældige *Kinas* Hovedflod *Jangtze*, der med sit Udspring berører det nordøstlige Hjørne af det engelsk-indiske Kejserrige, til

hvis Interessesphære dens mægtige Floddal, der gaar gennem *Kinas* frugtbareste Landskaber, hører. Dens Opland bærer Masseartikler til Udførsel som The, Silke, Bomuld, Kul o. m. a., og Betydningen af dens Import fremgaar af dens Beliggenhed tæt ved Udløbet af *Kinas* produktiveste Flodsænkning. Her besluttede Kompagniet at lægge en Filial, der har sin egen ikke altid lige solbeskinnede Historie, men som nu er konsolideret. Under *Shanghai* Filialen oprettedes flere Underafdelinger, saaledes i Traktathavnen *Hankow*, ligeledes ved *Jangtze*, men ca. 600 engelske Mile længere inde i Landet. Dernæst i *Dalny*, *Port Arthur* og *Newchwang*, som alle den Gang hørte til de russiske Besiddelser i Nordkina. Forholdene forandrede imidlertid her, og det blev nødvendigt efter 4 Aars Forløb at reorganisere Filialen. Den gik med sine Underafdelinger i Likvidation og genopstod som et Agentur, der ikke kunde paatage sig Risiko udover Opkøb og Eksport af kinesiske Varer til Forhandling i *Evropa* og *Amerika*. Paa dette Grundlag har den nu arbejdet saa tilfredsstillende i en Del Aar, at Kompagniet i 1912—13 fra *Shanghai* og *Hankow* kunde afskibe 59,000 Tons Varer til en Værdi af ca. 15 Millioner Kr. paa egne og andre Skibe, der hørte under »Konferencen«. *Hankow* Filialen, der er genopstaaet som et Led i *Shanghai* Agenturet, har udviklet sig til et Midtpunkt for Opkøb i stor Stil af *Kinas* Eksportprodukter, og har givet Anledning til, at Kompagniet ogsaa her har etableret en Storindustri, idet mange af de Produkter, der leveres kontraktmæssigt af de omliggende Distrikters Landbrugere, maa behandles industrielt for at tilpasses det europæiske Marked. Dette sker i Kompagniets egne industrielle Anlæg, og en hel Fabrik er oprettet alene for Tilvirkning af Præparater af Æg, som den intensivt drevne kinesiske Fjerkræavl jo producerer i store Masser. Denne Fabrik leverer Æggeblomme i flydende og tørret Tilstand og Albumin. Under *Shanghai* Agenturet er nu ogsaa oprettet et Underagentur i Tientsin, som under den nye Udvikling i *Kina* tegner til at skulle faa Betydning som Handelsplads.

Som man let forstaar, var det Tabet af de russiske Besiddelser i det nordlige *Kina* — 1905 — som var den væsentligste

Aarsag til, at *Shanghai* Filialen maatte omorganiseres. Men Kompagniets Interesser er naturligvis blivende paa de enkelte Steder, uanset hvor disse politisk hører hen. Sammen med *Rusland* trak det sin Operationsbasis tilbage i nordlig og østlig Retning. Det forlagde sine Operationer til russisk Omraade i *Manchuriet* og *Sibirien* og oprettede i *Vladivostok* et Agentur paa lignende Basis som for Agenturet i *Shanghai* og med et Underagentur i *Harbin*. Det, der særlig har tiltrukket Kompagniet i disse Egne, er den før omtalte Produktion af Soya-bønner, der jo ogsaa har vist sig at føre til saa haandgribelige Resultater. Man er gennem disse Agenturer rykket Produktionsstederne af Soya-bønner saa nær som muligt paa Livet og har i de omliggende Distrikter selv taget Ledelsen af Produktionen i Haanden, saaledes at man kan lede Produktet mod de Udskebsningsteder, der passer bedst. *Amurfloden* om Sommeren og *Dalny* hele Aaret igennem, men særlig *Vladivostok*, hvor Bønnerne samles i store Pakhuse for at afskibes til *Evropa*. Siden Kompagniet for 6 Aar siden optog denne Forretning gennem sine egne Organisationer, har det opkøbt ca. 674,000 Tons Bønner til en samlet Værdi af ca. 98 Millioner Kr. Desuden er disse Distrikter skovrige og i Udnyttningen af Skovene har Kompagniet ogsaa engageret sig, saaledes at det modtager store Kvantiteter af Eg, Ceder og andet Træ til Afskibning, ligesom det har en betydelig Import af europæiske Varer til disse Egne.

Paa Vejen hjem fra denne Langfart vil det være passende at dvæle et Øjeblik i *London*, fordi det er selvsagt, at et Selskab, hvis Anlæg og Interesse spænder over hele Verden, maa have meget at varetage i den By, som endnu er Midtpunktet for Verdens økonomiske Liv. Det har det naturligvis ogsaa, og det skete paa den Maade, at Kompagniets forskellige Forretningsgrene havde forskellige Agenter i *London*. Her har imidlertid i den senere Tid fundet en Centralisation Sted, for saa vidt som *Hovedkontoret*, der jo findes her i *København*, har oprettet en Afdeling derovre. Det er altsaa nærmest en teknisk Udvikling, her har funden Sted, en Decentralisation af Hovedkontorets Korrespondance og Regnskabsvæsen og en Centralisation af Londoneragenturene, hvorimod der ikke dermed er

afsat noget nyt Organ, der kan udfolde selvstændig Livsvirk-somhed, hvorfor ogsaa Nærværelsen af Hovedledelsens Med-lemmer i *London* endnu hyppigt er nødvendig.

Vi har i det foregaaende selvfølgelig kun beskæftiget os med fremmede Selskaber, der var oprettede ved Selskabets Initiativ og stod i en vis organisk Forbindelse med det, eller med dets egne Filialer, Anlæg og Agenturer. Men foruden disse Forbin-delser, der nærmest maa betragtes som organiske Led af Kom-pagniets store Organisme, har det i næsten alle Lande i Ver-den Forbindelser, til hvilke det er knyttet mere eller mindre intimt, men som dog alle kunne betegnes som faste. En Liste over de Lande, i hvilke saadanne Forbindelser, der altsaa spiller Planetoidernes Rolle i »Det Østasiatiske Kompagni«s Solsystem har sin Interesse. De er: *Norge, Sverige, Finland, Rusland, Tysk-land, Frankrig, Storbritannien, Belgien, Holland, Spanien, Por-tugal, Italien, Tyrkiet, Alger, Ægypten, Arabien, Indien, Ceylon, Straits Settlements, Siam, Filipinerne, Sundaøerne, Kina, Japan, Manchuriet, Sibirien, Vestindien, De forenede Stater, Central-amerika, Sydamerika, Kanada, Sydafrika, Australien, Ny Zee-land.*

»Det Østasiatiske Kompagni«s Hjerne er i *København*. Hvor stor Selvstændighed, der ogsaa i Kraft af selve den Aand, som har skabt og opretholder det store Foretagende, gives alle dets enkelte Led Verden over, saa er det dog i den smukke Bygning paa Hjørnet af Niels Juelsgade og Holbergsgade, at alle Traade knyttes sammen, og de store Dispositioner træffes. Herfra er Overblikket, og her drøftes og sigtes Initiativer, Planer og For-slag. Her skiftes Sol og Vind lige, saa vidt gør ligt, mellem de mangfoldige Interesser, der ofte krydse hinanden, men som det gælder om at finde en Generalnævner for, der kan medvirke til at drive Foretagendet som Helhed fremad. Af hvert enkelt Led kræves der, at det *samtidig* skal være Led af en Enhed og indeholde saa vidtgaaende Muligheder for en selvstændig Til-værelse, at de, om nødvendigt eller ønskeligt, skulde kunne udskilles og arbejde videre hver for sig som en selvstændig Organisme. Dette kræves af Hovedledene: Industri, Skibsfart og Handel, og det samme kræves nedefter af hvert enkelt Fore-

tagende, Fabrik, Selskab, Linie, Plantage, Skovvirksomhed, Filial, Agentur o. s. v. For at gøre dette muligt, maa hver af dem ledes selvstændigt, men være opfyldt af den Aand, der kræver, at de handler *baade* under Hensyn til sig selv og under Hensyn til Helheden og de andre Led. Hvem der handler i Strid hermed, forsynder sig mod den Aand, der skal udfylde Foretagenet, og som af Ledelsen anses for dets Livskilde. Der lader sig sige meget om dette centrale Krav. Instinktivt eller reflekteret, gaar det efter vor Mening fuldkommen rigtigt ud fra Erkendelsen af det dobbeltsidige i den menneskelige Natur, hvor en midtpunktsøgende, samfundsbyggende Drift er i stadig Vekselvirkning med en midtpunktflýende, samfundsop-løsende Drift. Netop kun i disse to Drifters rationelle Afvejelse mod hinanden ligger Muligheden for Balance, og dermed for et saa godt Individ og saa godt et Samfund, som kan naas under menneskelige Forhold.

Kompagniets Aktiekapital, Obligationslaan og Henlæggelser udgør tilsammen mindst 50 Millioner Kr. — Udgang 1914 —. Andre 50 Millioner Kr. staar de Selskaber paa, med hvilke Kompagniet staar i organisk Forbindelse. Men naturligvis giver disse Tal ingen Forestilling om Kompagniets Omsætning, fordi det arbejder med en udstrakt Kredit, saa Omsætningen løber op i Hundreder af Millioner, hvoraf mange passere *Danmark*, og som nedfælder i dette Land en Sum til videre Udvikling af i 1914 f. Eks. 30 Millioner Kr. Kompagniets Flaade har en Lastetonnage af — Udgang 1914 — 200,000 Tons, og en tilsvarende Tonnage har de ovenfor omtalte Selskaber. I sine Kontorer, Skibe, Skove, Plantager, Fabrikker o. s. v. har Kompagniet 16,000 Mennesker fast beskæftigede Aaret rundt, foruden den Arbejdsstyrke, som finder periodisk Anvendelse.

Skulde man gøre Rede for de befrugtende Impulser, der fører til Arbejde og Udvikling, og som udgaa fra et Selskab som »Det Østasiatiske Kompagni«, maatte det være paa Grundlag af en nøje ført Dagbog. Da en saadan næppe eksisterer, ville vi udtage et enkelt Eksempel, hvis Betydning er tilstrækkelig fremragende til, at det virker til Eftertanke. Det er Kompagniets Forhold til Dieselmotorens Anvendelse som Drivkraft

i Skibe. Ved en Dampmaskine gaar omtrent $\frac{3}{4}$ af den Varme, der fremkaldes af Forbrændingsstoffet, tabt. Dieselmotoren løser den Opgave at faa Forbrændingen til at virke saa direkte som muligt paa Drivmekanismen, hvilket naturligvis i og for sig betyder en meget betydelig Besparelse, der bliver større endnu derved, at Forbrændingsstoffet her er Olie, der tager forholdsvis langt mindre Plads end Kul. Dieselmotoren var allerede i Virksomhed ved stationære Maskiner, og da den her havde bestaaet sin Prøve, begyndte man i Kompagniet ud fra de samme Betragtninger, som havde ledet til Dampmaskinens Overgang fra stationær Maskine til Drivkraft paa bevægeligt Underlag at overveje, om ikke den samme Udvikling kunde foregaa med Dieselmotoren. *Burmeister & Wains* Direktør *J. Knudsen* tog Sagen op, der Skridt for Skridt fulgtes med største Interesse af Kompagniet. Blandt Hindringer, der var at overvinde, var Vanskeligheden ved hurtigt at faa Maskinen til «at slaa bak» den største. Men den overvandt, og Kompagniet begyndte at forhandle med Firmaet om Bygning af et Dieselmotorskib paa 400 Tons. Men under Forhandlingerne rejste Spørgsmaalet sig fra Kompagniet: »Naar Principet tillader 400 Tons, hvorfor da ikke 1000 Tons?» — »Nej, selvfølgelig.« »Men naar det tillader 1000 Tons, hvorfor da ikke 3000 Tons?» Man blev betænkelig, men følte sig efter et Par Dages Forløb sikker paa ogsaa at kunne klare denne Opgave og blev saa igen spurgt: »Hvorfor saa ikke 6000 Tons med samme Fremdrivningshaastighed?» Og da man efter fornyet Betænkningstid atter mente sig sikker, bestiltes 3 Dieselmotorskibe à 7000 Tons, der var den for Farten bedst egnede Størrelse. Men inden denne Bestilling afgik, sikrede Kompagniet, der klart saa Konsekvenserne af denne Udvikling, sig fordelagtige Olickontrakter for en længere Aarrække.

Det, der nu skal beundres her, er ikke, at Kompagniet gaar ind med mekaniske Eksperimenter, thi det hører til et Foretagende af dette Omfang og af denne Naturs Funktioner i egen og i Samfundets Interesse at støtte enhver Mulighed for Udvikling efter enhver Linie, som blot har et Berøringspunkt med

Foretagendet, og ved den Aand, der behersker »Det Østasiatiske Kompagni«, maatte man vente, at det ikke forholdt sig køligt overfor en saa betydningsfuld teknisk Udvikling, som den, her er Tale om. Men det ægte, storslaaede Syn paa hele Spørgsmaalet kommer frem i en Bemærkning i det Aktstykke, der staar til vor Raadighed, hvori det hedder: »Kompagniet var meget vel vidende om, at Dieselmotoren som Drivkraft for Skibe paa dette Tidspunkt ikke var fuldkommen, men at vente, til andre Lande begyndte at perfektionere den, var ensbetydende med at blive tilbage.« Og naturligvis fører dette Skridt videre igen. Dels under Hensyn til egen Forsyning med Olie, dels for at støtte den danske Motorindustri, har Kompagniet derefter medvirket til Dannelsen af et stort Olieselskab i *London*. Og igen i en hel anden Retning virker dette Initiativ, idet Kompagniet nu lader bygge foreløbigt et stort femmastet Sejlskib paa 5000 Tons med Hjælpekrue, som drives af en Dieselmotor paa 600 Hk., der skal føre det frem over Bælter med Vindstille eller med variable Vinde. Man mener, at en saadan kombineret Drivkraft vil kunne have en Fremtid for sig, hvorhos der tilsigtes paa dette Skib at uddanne Lærlinge til Officerer i Koffardifart.

Og da vi dermed kommer ind paa Udviklingen af Landets Menneskemateriale, er det Stedet at nævne, at Kompagniet i Overbevisningen om, at *Danmark* har gode Betingelser for at skabe sig Erhvervskilder ude i Verden har oprettet et 6 Maaneders Kursus med Undervisning i Tropeskovbrug — derunder Plantagedrift — Land- og Træmaaling, Sprog, Bogholderi og Maskinlære, hvor et begrænset Antal faglærte unge Mænd under Statens Tilsyn faar Lejlighed til en særlig Udvikling, som Kompagniet venter ogsaa skal tilføre det egnede Kræfter. Undervisningen afsluttes med en af Staten anerkendt Prøve.

Etatsraad *Andersen* bemærker i sit »Tilbageblik« et Sted, at »Det Østasiatiske Kompagni« dannedes med Formaalet Handel, Skibsfart og Industri; men, siger han, disse Formaal virkeliggjortes nærmest i modsat Orden. Dette er en karakteristisk Bemærkning, som Forretningsfolk har godt af at lægge sig paa Sinde. Thi søger man at faa noget i Gang mellem *Danmark*

og en oversøisk Plads, saa er det aldrig let, men Folk er dog at faa i Tale, naar det kun drejer sig om et Handelsforetagende. En Dampskibslinie kan man til Nød ogsaa faa sat under Diskussion i det mindste, men Tanken om at grundlægge et Foretagende derovre betragtes paa Forhaand som et Eventyr, solide og ædruelige Forretningsfolk ikke indlader sig paa at diskutere. Og dog er der i 9 Tilfælde af 10 netop der, der bør begyndes. Og Grunden er ganske simpel. I Handel og Skibsfart vil det være meget vanskeligt at finde en Plads, hvor ikke forlængst Firmaer fra mange forskellige Lande, der raader over langt større Kapitaler, Forretningserfaring, og Forbindelser end vi, har fat, men et produktivt Anlæg, baseret paa Udnyttning af Landets Urprodukter, vil man endnu kunne grundlægge mange Steder, uden at have Konkurrencen altfor tæt op ad Ærmet. Den udebliver naturligvis ikke, men man har da et Forspring, som underbygget tilstrækkeligt med Dygtighed og Flid altid vil kunne bevares. Desuden sikres der En altid ved et saadant Anlæg noget, som er saare vigtigt, nemlig Interesse og Sympati paa Stedet selv, medens Interesserne, hvor det drejer sig om et Handelsforetagende eller en Dampskibslinie alene, jo altid er engagerede paa selve Stedet og derfor vender sig mod den nye, der kommer til. Det foran fremførte giver jo praktiske Eksempler nok paa det. Det har været en Lykke for »Det Østasiatiske Kompagni«, at det i *Andersen & Co.s* Virksomhed til at begynde med allerede havde et Foretagende, der stod paa produktiv Grund derude og sad inde med de nationale Forbindelser, hvis Interesser var knyttede til denne Produktion. Og det er et Vidnesbyrd sammen med saa mange andre om afdøde Etatsraad *Glückstadts* sunde Opfattelse af store Foretagender, at han som Betingelse for at gaa med til Dannelsen af »Det Østasiatiske Kompagni« forlangte, at *Andersen & Co.s* Forretning i sin Helhed skulde danne Grundlaget for den. Forfatteren mindes ved at tale om denne Mand, Samtaler om lignende Forhold, jeg har haft med ham i 1901. Jeg var hjemme fra *Argentina* og søgte en Række større Forretningsmænd, deriblandt Bankdirektører for at interessere dem for Forholdene derude. Jeg blev næsten overalt meget elskvær-

digt modtaget, men dog højst forskelligt, og jeg nægter ikke, at jeg paa sine Steder mere havde Fornemmelsen af at være i Chokoladeselskab end mellem Mænd, der var kommen sammen for at diskutere alvorlige økonomiske Forhold, der eventuelt kunde udnyttes til Fordel for Udviklingen her i Landet. En fremragende Undtagelse i saa Henseende dannede netop Etatsraad *Glückstadt*. Han var en Mand, der baade forstod at høre og at tale. Naar man talte i Vest, svarede han ikke i Øst, men satte sig ind i Ens Syn paa Sagen og udtalte sig i Continuation af det. Man lærte ved at tale med ham, og jeg benytter gerne Lejligheden til med Tak at minde ham.

Nu er jeg ikke blind for, at megen af den Tilbageholdenhed, man møder i vore Forretningskredse med Hensyn til Forslag med videre gaaende Formaal, beror paa vor forholdsvis ringe Kapitalstyrke, men dette maatte da hellere siges rent ud. Det vilde virke mindre nedslaaende end en Masse Argumenter, som hvis de tages alvorligt, kun kan bibringe En den Opfattelse, at man intet forstaar af Forhold, som Bankdirektører og større Forretningsmænd dog ikke skulde staa ganske uforstaaende overfor.

At der imidlertid i de seneste Aar begynder at udvikle sig nogen Forstaaelse af Forretning i det store, og af den Maade, den bringer virkelig Nytte for vort Land paa, nemlig ved her at fremkalde ny Produktion, viser den Iver, hvormed man under de nuværende Forhold i ret omfattende Kredse forbereder sig til at tage Arbejdet op efter Krigen. Dette er ogsaa absolut nødvendigt, og netop derfor har det været os saa meget om at gøre i Midtpunktet af dette Arbejde, at kunne stille det samtidige, haandgribelige Eksempel, som Enhver kan tage og føle paa. »Det Østasiatiske Kompagni« som Fortsættelse af *Andersen & Co.* er intet Eventyr, det er heller ikke udgravet fra fjerne Sagatider. Det staar lyslevende imellem os, men er bare altfor lidt kendt. Det er karakteristisk men næppe overdrevent, at naar dets Leder i Dag gaar ned ad Strøget, kender intet Menneske ham ud over hans Forretningskreds og Nærmeste. Det hører i vore Sensationstider til hans Ære, men jeg vil just ikke paastaa, at det hører til vor. Om saa Ø. K. ikke betød

andet end Sojakagefabrikken paa Islands Brygge, saa var det et efter vore Forhold meget stort Foretagende, men hvor langt videre det spænder, vil, haabe vi, ogsaa disse Blade bidrage til at bringe til mere almindelig Bevidsthed. Dets Betydning er i rammende Ord karakteriseret af Etatsraad *Andersen* selv, naar han i Slutningen af sit »Tilbageblik« udtaler:

»Det Østasiatiske Kompagni« har udover Aktionærinteresser Betydning som Led i *Danmarks* Erhvervsudvikling. Det knytter med stærke Interessebaand fjerne Egne af Jordkloden til *Danmark* og strækker sine Fangarme langt ud og tilfører det danske Samfund meget mere, end der kan maales ved Afskrivinger, Dividender og Henlæggelser. Før disse Overskud af Driften fremkommer, spredes der, som Følge af den forgrenede Vekselvirkning, gennem Kanaler, hvis Løb er vanskelige at efterspore, Millioner af Kroner ud over Landet, som i større og mindre Brøkdeler finder Vej til Steder i Samfundet, hvor det ikke anes, at de skyldes »Det Østasiatiske Kompagni«, og her til bidrager ikke alene dansk Kapital og Danskes Arbejde, men ogsaa fremmed Kapital og fremmedes Arbejde, Udnyttelse af fremmed Jord og af meget, som frembringes fjernt fra *Danmark*. Men Gensidighed er Livsnerven i alt Erhverv, og derfor tilflyder der ogsaa de udenlandske Omraader, hvorpaa »Det Østasiatiske Kompagni« erhverver, tilsvarende Fordele gennem Kompagniets Organisationer og ved dets Arbejde.«

»Penge — Guld — har længe været et internationalt Omsætningsmiddel, og Omsætningen har gennem Udviklingen antaget en international Karakter. Og i jo større Udstrækning danske Foretagender under normale Forhold og paa sundt økonomisk Grundlag kan udnytte international Kapital og hjemlige og fremmede Erhvervskilder, desto mere gavner det Samfundet og bidrager til Nationens Velstand.«

III.

8. DANSKE FORHOLD.

a. POLITIK OG BEFOLKNINGSFORHOLD.

Allerede i Indledningen er der gjort opmærksom paa, at vort Folk er noget for sig selv. Som Følge deraf maa ogsaa vor Politik være det, og det er den ogsaa. Netop det samme Træk: det stemningsfulde, virkelighedsfjerne, som er karakteristisk for Folket, genfinder vi i Politikken. Intet af vore Partier kan sige sig fri i saa Henseende. Der var en Tid under afdøde C. Bergs Førerskab, da Venstres Politik forsaa-vidt stod i god Overensstemmelse med Livet, som man krævede øget politisk Indflydelse for et i økonomisk Henseende bærende Lag af Befolkningen: Gaardmandsklassen og mindre politisk Indflydelse for et, hvis økonomiske Betydning svækkedes gennem Udviklingen: Godsejerklassen. Men Udviklingen er, netop paa virket udefra, skredet noget for hurtigt frem for vore Politikere. Den stigende Intencitet i Landbruget, som har været en Følge af Halvfjersernes store Landbrugskrise, rejste ret hurtigt en Husmandsklasse, som i Betydning for vor økonomiske Udvikling begyndte at nærme sig Gaardmandsklassen. Denne var ikke hurtig nok til at tage det nye under Armen, det maatte søge sit eget særlige Fodfæste, og hvor skulde det vel søge det andre Steder end i Abstraktionen. Det blev da, selvfølgelig kan man gerne sige, en *Teori*, i hvilken Husmændene tog deres politiske Udgangspunkt: *Georgeismen*. Om alt dette mere senere. Her vil vi kun gennem en nærmere Betragtning af Indholdet af et enkelt Partis Politik søge at belyse det sagte. Vi vælge Socialdemokratiet, fordi dettes Politik er mest

enkel og klar i Indhold, uanset at den i Form, Midler og Veje unægtelig er den mest brogede af alle. Vi vælge dernæst dette Parti, fordi dets Vælgermateriale ved sin Masse og sin Ensartethed maatte gøre det særlig let at stille dets Politik i Forhold til det virkelige Liv, og fordi den Carl Marx'ske Socialisme netop tydeligt og klart, uden at vige tilbage for den uhyre Opgave, der ligger i at stille et Samfund paa det stik modsatte Grundlag af det, det staar paa, tager sit Udgangspunkt i det *Positive*, i Produktionen og ikke i det *Negative*.

Men ser man paa det danske Socialdemokratis Politik, saa samler den sig om to Brændpunkter: Kravet om en stadig Udvildelse og Uddybelse af Understøttelsesvæsnet og Paastanden om, at Socialdemokratiet er det Sted i Samfundet, hvor alt godt og ædelt har nedfældet sig, medens alt, hvad der er slet og idéforladt, har tilhuse i Samfundet udenfor Socialisternes Kreds. At den sidste Sætning i nogen Grad modificeres i Forhold til en og anden øjeblikkelig Alliancenødvendighed, siger intet, da Enhver ved, at Sætningen atter straalere i sin fulde Glans, saasnart denne Nødvendighed falder bort.

Nu er det jo muligt, at to saa svigtende Udgangspunkter kan være nødvendige, hvor del gælder at rejse en i fuldkommen Sløvhed nedsunken Klasse, faa den til at blive sig sin Stilling i Samfundet bevidst, samle og organisere den, hvorved dog er at bemærke, at *Carl Marx*, der virkede under langt mere fortvivlede Forhold end de, den danske Socialisme begyndte med, aldrig selv har anvendt den. Men de Tilstande, i hvilke en Politik med de antydede Udgangspunkter maaske lod sig forsvare, er jo forlængst passeret. Forlængst er Arbejderen sig sin særlige Stilling i Samfundet bevidst, forlængst er ogsaa Staten og Samfundet udenom Arbejderne klare over, at han er ligestillet Borger, forlængst er han organiseret og udviklet til en Magtfaktor; men vort Socialdemokrati har ikke vist saa megen politisk Indsigt eller Talent, at det har kunnet se, at Politik kan der ikke drives ud fra disse to Udgangspunkter, fordi der i ingen af dem er Gran af Positivitet. I Understøttelseskravet ikke, fordi et enkelt Individ jo nok kan leve af Understøttelse,

men et Samfund eller en Samfundsklasse af det Omfang, her er Tale om, umuligt. Og hvad den anden Paastand angaar, hvor fører den saa hen politisk — selv om den var sand? Intetsteds. Den kan vække Had, der kan føre til Voldsomheder, og hvad saa, naar de er begaaede. Hvor er saa den politiske Linie, der skal gaas frem efter? Er den lært, forstaaet, forbedt? Har nogen givet Skemaet for Administrationen af Produktionsmidlerne ved Staten? Har nogen vist de uhyre Vanskeligheder, der, Statsmagten i socialistiske Hænder forudsat, vilde være at overvinde, har nogen paavist den uovervindelige psykologiske Svaghed i den socialistiske Stat, dersom den lod sig virkeliggøre: at den vilde sætte Bom for det individuelle Fremskridt? Jeg ved ikke af det. Det skal vel altsaa altsammen skabes i det Øjeblik, man, i Besiddelse af Statsmagten, flytter Samfundet fra sit nuværende Grundlag paa Privatejendomsret til Produktionsmidlerne over paa Fællesejet til dem.

Der er allerede spildt for mange Ord paa disse Utopier. Men vi har indenfor dansk Politik kun villet belyse det Sted, hvor det stærkest springer i Øjnene, at Virkeligheden ikke har saa meget at sige for den som Idéer, Stemninger, eller hvad man nu vil kalde al den megen Uvirkelighed, hvorefter den lader sig bestemme. Men Virkeligheden gaar os stærkt paa Livet for Tiden. Den optræder i saa kæmpemæssige Former, at man skulde synes, Øjeblikket maatte være der til at blive den var, selv for Politikere, og i den skal vi da altsaa tage vort Udgangspunkt i den følgende Udredning.

Det gælder da i denne Virkelighed at søge den mest konstante Faktor, den, som mindst af alle lader sig omdisputere, og at den ligger i *Befolkningstilvæksten*, er saa meget heldigere, som vi derved kommer til at staa netop Ansigt til Ansigt med det, der er Maalet for hele Udviklingen — *Mennesket*. Her er hverken Tale om Jord eller om Varer eller Penge eller Dyr eller Maskiner eller nogetsomhelst andet af det ganske underordnede, af det, der altsammen blot er *Midler*, men kun om *Mennesker*, der alene er *Maal*.

Af Mennesker havde vi da i den Del af Kongeriget *Danmark*,

som nu kaldes »det egentlige Danmark« ved en Række Tællinger følgende Antal ¹⁾:

1801:	929,000.
1840:	1,289,000.
1860:	1,608,000.
1880:	1,969,000.
1890:	2,172,000.
1901:	2,450,000.
1911:	2,757,000.

Vil man gennem Beregning føre denne Talrække videre til Midten af dette Aarhundrede, saa kan det ske, naar man kender Befolkningstilvæksten fra Periode til Periode og tager enten et Gennemsnit af den eller et Tal i Gennemsnittets Nærhed, om hvilket man tør forudsætte, at det under normale Forhold vil holde Beregningen paa den sikre Side, det vil her sige, ikke give et Resultat, der regner med, at Tilvæksten vil blive *større* end den faktisk bliver. Denne Grænse vil være indeholdt, naar Tilvækstprocenten pr. Aar sættes til 1, og med denne Procent vil man i Aaret 1950 være naaet nogle Tusind op over 4 *Millioner Mennesker*. Holder vi os til de 4 *Millioner* som det egentlige *Danmarks* Indbyggerantal i 1950, er vi paa den sikre Side.

Den fornemste indre politiske Opgave, som derefter foreligger for *Danmark* med Hensyn til de kommende 35 Aar, bliver da at indrette vort Erhvervsliv saaledes, at Landet i 1950 kan give Arbejde, der sikrer en passende Lefod for 4 *Millioner Mennesker*. Og herved er at bemærke, at denne Lefod for de daarligst stillede* maa hæves over det nuværende Jævnmaal, der er for lavt. Hvad Perioden angaar, for hvilket Sigtet tages, saa er 35 Aar, hvor Talen er om Erhvervspolitik, snarere for kort end for lang. Den er naturligvis valgt under det prakti-

¹⁾ Her og i det følgende er benyttet vor officielle Statistik enten direkte eller som Grundlag for Omregninger navnlig: *Statistisk Tabelværk* 5 R. Ltr. A. Nr. 5 og Ltr. C. Nr. 4, *Statistiske Sammendrag* 1913, *Statistisk Aarbog* 1915. Af praktiske Grunde er Tallene ofte afrundede.

ske Hensyn, at den netop slutter ved Midten af Aarhundredet, men saa langt maa man i alt Fald sigte, naar det drejer sig om at fastlægge Hovedlinierne i et Lands økonomiske Udvikling.

For nu at faa et Holdepunkt for Tanken om, i hvilken Retning man maa ønske Erhvervslivet udviklet for at naa det Maal, der stilles det, altsaa Ernæringen af de 4 Millioner Mennesker ved Aar 1950, vil det være rigtigst først at se, hvorledes Udviklingen har været i saa langt et Tidsrum som Statistiken tillader os med nogenlunde Sikkerhed at dømme om, og dernæst at søge Klarhed over Sammenhængen mellem de Forskydninger i Erhvervslivet, som Tallene ville vise os, søge at faa Rede paa deres økonomiske, sociale og politiske Virkninger, om hvorvidt de lader sig paavirke gennem Politikken og i bekræftende Fald endelig, om den Retning, det vil være heldigt at paavirke dem i til Løsningen af den foreliggende Opgave: Ernæringen af de 4 Millioner Mennesker ved Midten af Aarhundredet.

Vi gaa da ud fra Aaret 1840 og søge at komme paa det Rene med Befolkningens Fordeling mellem Hovederhvervene i de ovenfor angivne Aar. Den Befolkning, vi her regner med, er den egentlig *arbejdende* Befolkning, d. v. s.: vi fradrage Tabellernes Tal for dem, der leve af deres Midler og for dem, som forsørges af det offentlige¹⁾. Betragtes efter at disse og de under Linien angivne Korrektioner ere foretagne: immateriel Virksomhed, Trafik, Haandværk og Industri samt Handel som *Byerhverv* i Modsætning til Landbrug, faas følgende Fordeling af Landets Indvaanere imellem Landbrug, Byerhverv samt Fiskeri og Søfart:

Aar	Landbrug	Byerhverv	Fiskeri og Søfart	Tilsammen
1840:	720.000	440.000	35.000	1.195.000
1860:	853.000	610.000	44.000	1.507.000
1880:	1,006.000	795.000	54.000	1.855.000
1890:	997.000	979.000	59.000	2.035.000
1901:	1.015.000	1.192.000	73.000	2.280.000
1911:	1.083.000	1.402.000	79.000	2.564.000

¹⁾ Desuden maa der foretages en Fordeling af et Antal Daglejere,

I »Landbrug« er Mejeri medtaget i samtlige Tællinger, da det ikke lader sig udskille af de ældre. Der findes i hele Landet i 1911 kun ca. 14,000 Mennesker, der leve af Mejeridrift, saa Tallet faar ingen større Betydning, men tæller altsaa dog med paa Landbrugets Side.

Herefter bliver saaledes Procenttallet henholdsvis for Landbruget og for Byerhvervene af hele Landets arbejdende Befolkning i:

	Landbrug	Byerhverv
1840:	60,3 %	36,8 %
1860:	56,6 »	40,4 »
1880:	54,2 »	42,8 »
1890:	48,5 »	47,6 »
1901:	44,5 »	52,3 »
1911:	42,2 »	54,7 »

Af 1000 Mennesker i *Danmark*, der ernærede sig af deres Arbejde, levede altsaa:

1840: 603 af Landbg. 368 af Byerhv. 29 af Søfart og Fiskeri.
1911: 422 af Landbg. 547 af Byerhv. 31 af Søfart og Fiskeri.

I Forhold til det stigende Befolkningstal er de i Landbruget beskæftigede saaledes gaaet stærkt tilbage. Landbruget har afgivet sit Fødselsoverskud baade til Byerhvervene og til Søfart og Fiskeri. Havde Byerhvervene i det omhandlede Tidsrum ikke kunnet optage saa stor en Del af Fødselsoverskudet — sit eget og Landbrugets — som det har optaget, saa vilde vi have været meget ilde stedte. Vi havde da maattet nedsætte Fødselsprocenten eller udvandre i stor Stil eller rimeligvis begge Dele i Forening samtidig med, at Lefefoden havde været nedadgaaende, fordi den almindelige Mangel paa Arbejde vilde have holdt Lønningerne nede. Men mangel en Landmand, der læser dette, vil ræsonnere anderledes. Han vil sige: Nej, hvis

Tyende, Rengøringskoner og Personer med uangivne Erhverv mellem de forskellige Erhvervsklasser.

ikke de voksende Byer med deres mange Fornøjelser og deres tilsyneladende høje Lønninger trak vor Ungdom fra Landbruget, saa havde vi endnu drevet det paa en saadan Maade, at vi havde kunnet optage vort eget Fødselsoverskud i det mindste, som da havde ført en nøjsom men sund og arbejdsom Tilværelse, og vi havde staaet med en stor Befolkning i Landbruget og med en lille i Byerhvervene, hvad der socialt og politisk havde været det bedste for os.

Denne Opfattelse er imidlertid ikke rigtig, og den kunde kun være det, saafremt vort Land var saaledes beliggende, at det var stænget ude fra enhver Berøring med Omverdenen, var saa at sige en Klode for sig selv. Men da det ikke er det, men tværtimod gennem en lang Række Aarhundreder har været i Berøring med andre Lande, saa har det ikke ensidigt kunnet bestemme sin Udvikling ud fra sit eget Syn, det har maattet modificere dette i Forhold til sin Berøring med andre Lande, og det er da denne Berøring, der har indvirket saaledes paa vort Landbrug, at det har maattet gøre en Hovedvending i sin Driftsmaade, ved at gaa fra mere ekstensiv Drift til mere intensiv Drift, og det oven i Købet med Besparelse af Menneskekraft som et bevidst Formaal. Og netop gennem denne Udvikling har Landbruget selv skabt Byerhverv; dels ved at kaste visse Sider af sin Produktion, som det ikke længere betalte sig at holde gaaende, fra sig, hvilke Produktionsgrene saa maatte optages i Byerne som egentlige Byerhverv; dels ved at industrialisere andre Grene af sin Produktion saaledes, at de mere og mere fjernede sig fra Landbruget og trivedes videre, navnlig i Stationsbyer, hvor det var muligt; endelig ved gennem sin maskintekniske Udvikling at stille Krav til Industrien, som maatte tilføre denne nye Arbejdsfelter og altsaa udvide den og dermed Byerhvervene.

At det er gaaet saaledes til, skulle vi vise i et enkelt Eksempel, som enhver ældre Landmand vil kunne kontrollere af egen Erfaring, og maa han derefter indrømme Rigtigheden af det, vil han tænke nærmere over Sagen og muligvis indse, at der mellem Udviklingen af Landbrug paa den ene Side og af Byerhverv paa den anden er en vis *Vekselvirkning*, som man

ikke kan komme uden om. Men det vil da være ham en Trøst at vide, at er Byerne en Tid lang groet op paa Landbrugets Udvikling, saa har de ogsaa, først og fremmest gennem deres Købmandsstand, gjort denne Udvikling mulig. Og hvis han finder, at Byerne har givet Landbruget en daarlig Tak for dets Andel i deres Udvikling, ved først at tage sig Ulejligheden betalt af Landbrugernes Penge og derefter at suge hans Arbejds-kraft og Befolkningen i det hele bort fra Landbruget, saa bør han ogsaa vide, at det samme Landbrug meget vel ved yderligere Udvikling vil kunne beholde sit Fødselsoverskud under langt bedre Vilkaar end før, men at Betingelsen herfor netop er en kraftig Byudvikling.

Dette skulle vi søge at vise i det følgende Afsnit.

b. VEKSELVIRKNINGEN MELLEM ERHVERVENE.

Endnu op over Midten af forrige Aarhundrede klædte alt, hvad man den Gang kaldte Almuen, og langt op i Mellemstanden her i Landet sig forsaavidt ens, som de benyttede Tekstilvarer — Fiberstoffer —, der i faa Kvaliteter, Farver og Mønstre tilvirkedes af Landbruget. Det var Stoffer som Vadmel, groft Klæde, Hvergarn, Drejl, Lærred, og hvad de nu alle hed. Ikke alene Klædekisten og Klædeskabet fyldtes med dem, men ogsaa Linnedskabene. At en saadan Tilvirkning fandt Sted mindes endnu af gamle Folk, hvorimod det er gaaet af Minde, i hvilket Omfang den fandt Sted, og hvilken Betydning den havde baade for Produktion og Omsætning. Disse Varer tilvirkedes rundt om i Gaarde og Huse paa Landet. Hvor man havde egen Jord kan denne Produktion maaske betragtes under Synspunktet: *Husflid*, og bliver vel af de fleste Økonomer betragtet under dette Synspunkt. Naar vi i saa Henseende tage nogle Forbehold, ligger det dels i Omfanget af Tilvirkningen og dels i den Betydning, den havde for den samlede Bedrift, som den i flere Retninger prægede. Som Smørtilvirkningen nu er en Industri, der er grundlagt paa og knyttet til Landbruget, og som i væsentlig Grad præger dette gennem Folkehold, Be-

sætning og Afgrøder, saaledes var noget lignende Tilfældet den Gang med Tilvirkningen af Tekstilvarer. Det var langt fra, at man nøjedes med at fremstille, hvad man brugte paa Gaardene. Nej, det var tillige en virkelig Handelsvare, man tilvirkede. Den omsattes dels mod Naturalier, dels mod Penge, et Forhold, som ganske svarede til den Mellemstilling mellem Naturaløkonomi og Pengeøkonomi, vort Landbrug i det Hele indtog til op imod Halvfjerserne i forrige Aarhundrede, ja derud over. Forfatteren har for en halv Snes Aar siden talt med gamle Mænd, som i deres Drengaar havde været Lærlinge i Købmandsforretninger i Provinsbyer, og som godt erindrede, hvorledes Bønderne enten kom agende med hjemmegjorte Tekstilvarer til Købmanden eller kom med dem i store Dragter, som de bar paa Ryggen og afleverede til ham, hos hvem de saa fik Kolonialvarer, Jern, Tran, og hvad de ellers brugte, i Bytte. Paa *Sct. Knuds Marked i Odense*, paa Markederne i Provinsbyerne overhovedet, mødte Bønderne frem med deres Tekstilprodukter, som de afsatte til Befolkningen. Jeg selv har som Dreng, altsaa i Halvtredserne og første Halvdel af Tredserne af forrige Aarhundrede, mange Gange set denne Handel paa Markederne i *Helsingør*.

Hvor Tilvirkningen fandt Sted i Gaarde eller Huse med Tilliggende af nogen Betydning, maa den snarest opfattes som en væsentlig, nødvendig Del af Driften, som den prægede, ligesom Smørret eller Roerne nu præger den. Navnlig var det maa-ske Folkeholdet, der fik sit Præg af den, men ogsaa baade Besætningen og Avlen. Folkeholdet var forholdsvis stort den Gang, hvilket var nødvendigt ved den mere udbredte Kornavl, ved Mangelen af Maskiner og af Vandrearbejdere. Det gjaldt om Aaret igennem at kunne holde saa mange Folk paa Gaarden, at man i det væsentlige kunde klare sig selv. Under Sæsonarbejderne, der var Høst og Faareklipping, behøvedes i det højeste lidt udengaards Arbejdskraft, om udenlandsk kunde der med Datidens Samfærdselsmidler næppe være Tale. Dette forholdsvis store Folkehold muliggjordes netop ved Tilvirkningen af Tekstilvarer. Med den beskæftigedes Karle, Piger og Dreng om Vinteren. De tilberedte da Uld og Hør, rensede,

kartede, spandt, vævede og farvede. Den halvvejs Natural-økonomi, som ogsaa var raadende i Arbejdsforholdet, hjalp med her. Lønnen udbetaltes kun delvis i Penge, for en stor Del i Naturalier. Saakaldet Kornløn var almindelig, men ogsaa Løn i andre Varer. Endnu i 1880 havde Karle og Piger paa Fyn som Del af Lønnen et Stykke Hør, der saaedes af Bonden, men som de selv høstede og behandlede videre. Andre Steder fik de Ulden af et Par Faar, Træsko o. s. v.

Hvad Afgrøderne angaar, besaaedes endnu i sidste Halvdel af 1870erne 10,000 Tdr. Land i *Danmark* med Hør mod nu næsten intet, og i Besætningen indtog Faarebestanden en ganske anden Plads end nu. Ved Kreaturtællingerne i 1866 og 1871 har vi næsten 2 Millioner Faar —henholdsvis 1,875,052 og 1,842,481 — i 1876 endnu over 1,7 Millioner, men i 1914 kun ca. $\frac{1}{2}$ Million — 514,918 —, og Datidens Faar var væsentlig Uldfaar, navnlig det jyske Hedefaar, magert, højbenet, men med kort fin Uld, der var særlig anvendelig til Vævning, — medens de nu er Kødfaar.

Driften var saaledes delvis Naturaldrift, Bruget ekstensivt, Landbruget Sædet for Tilvirkningen af Tekstilvarer, der i væsentlig Grad forsynede det hjemlige Marked med en Række Halvfabrikater.

Hvor Tilliggendet ikke var stort nok til at beskæftige hele Familien, modtog man ofte det mere eller mindre forberedte Raastof til Færdiggørelse fra Gaarde, der havde mere end de selv kunde overkomme, og det samme var ofte Tilfældet, hvor der slet intet Tilliggende var; saaledes at man paa disse Steder i mere eller mindre udpræget Form kunde tale om en egentlig Husindustri ¹⁾.

Hele denne Landbrugsdrift med sine økonomiske, sociale

¹⁾ Ved Husflid forstaar man en huslig Bibeskæftigelse, ved Husindustri en Tilvirkning, der, oftest med fremmed Raamateriale og for fremmed Regning, finder Sted i Hjemmet. Nu f. Eks. Skræderen, der i Hjemmet syr for et Magasin for færdige Klæder. Som man ser, flyder de to Driftsformer efter ovenstaaende Fremstilling saa stærkt sammen, at det er vanskeligt at skille dem ad, hvilket ogsaa, som længere hen skal blive vist, giver sig Udtryk i Datidens Statistik.

og politiske Fortrin og Mangler fik nu imidlertid en temmelig brat Ende, og Stødet til Omvæltningen, som man gerne kan kalde Landbrugets hurtige Overgang fra ekstensivere til intensivere Drift og fra delvis Naturaløkonomi til gennemført Pengeøkonomi, gaves ikke i mindste Maade af nogle Teoretikere eller af politiske Apostle for et eller andet Doctrin, Princip eller undergørende Lære. Det gaves af selve Livet, og det udgik oven i Købet fra et Sted, som den Gang laa os langt fjernere end nu, og til hvis Forhold den almindelige Befolkning havde langt mindre Kendskab end nu og sikkert ikke drømte om, at det kunde have Betydning endsige en saa indgribende Betydning for os. Dette Sted var *Nordamerikas forenede Stater*, og hvad der skete der, og hvad der forplantede sine Virkninger til os, var følgende ¹⁾:

Som man ved, skyldes den enorme Befolkningstilvækst i U. S. A. i første Linie Indvandring fra *Evropa*. Naar *Evropas* Befolkning i forrige Aarhundrede for første Gang er fordoblet, saa er U. S. Befolkning fra 1800 til 1850 øget med 460 %, nemlig fra ca. 5 Millioner til ca. 23 Millioner.

Indvanderne gik først til Staterne ved Atlanterhavskysten, hvorfra de trængte mod Vest ind i Landet og begyndte at rydde det brede Skovbælte, hvis vestlige Grænse gaar fra Winipegsøen i en Bue over *Sct. Poul* til Michigansøens Sydspids og derfra i lige Linie over *Sct. Louis* til den meksikanske Havbugt. Denne Skovregionens vestlige Grænse var omtrent ved Aaret 1850 naaet af Nybyggerstrømmen, som efter at have passeret en Overgangsformation med Buskvækst naaede ud paa den egentlige Prærie med sin let bølgeformige, af frugtbar Muld dækkede Overflade. Prærien angives at dække et Areal paa ca. 3 Millioner Kvadratkilometer, altsaa mellem 5 og 6 Gange saa stort som *Frankrig*, og fra det Øjeblik, den var naaet, slog Staternes Regering ind paa en Kolonisationspolitik, der var anlagt i største Maalestok. Der dannedes store Jernbaneselskaber med det

¹⁾ A. Fraenkel: Landbrugskrisen. København 1896. .v d. *Legen*: Nordamerikas Eisenbahnen i Krolls Encl. d. ges. Eisenbahnw. M. Sering: Die landwirtschaftliche Konkurrenz Nordamerikas. Leipzig 1887.

Formaal at gennemkrydse Prærien med Jernbanelinier. Medens der i Staterne fra 1830 til 1850 var bygget ialt 13,799 Km. Bane, byggedes der fra 1851 til 1870 65,361 Km., fra 1871 til 1880 yderligere 71,131 Km. og fra 1881 til 1888 endnu 100,868 Km. Bane ¹⁾, hvormed Bygningen saa havde kulmineret for denne Gang. Langs de Linier, der gik over nyt Land, afgaves der af Staten Jordstrimler af 80—100 engelske Miles Bredde til Jernbaneselskaberne som Gave. Mellem disse Strimler skar Statslandet sig ind som Felterne paa et Skakbrædt, hvorved man tilsigtede dels at opmuntre til Jernbanebygning, dels at lade Statslandet deltage i den Jordværdistigning, som maatte blive Følgen af Landets Kolonisation. Denne fandt allerede Sted i et meget hurtigt Tempo, men for yderligere at stimulere den, udstedtes i 1862 den første »Homestead«-Lov, som tilsikrede enhver Kolonist 160 acres Land — ca. 120 Tdr. Land — blot mod Forpligtelse til at bringe det i Kultur. Desuden forsyndes Stationerne med Kreaturstalde og Kornelevatorer; de bekendte »Siloer« begyndte at komme op, d. v. s. Kornpakhuse, hvor Landbrugerne kunde aflevere deres Korn mod en Tilstaaelse, hvori angaves Kornets Mængde, Art og Kvalitet, og som de let kunde omsætte i Penge i Banker og større Forretningshuse. Transport og Omsætning af Landbrugsprodukter lettedes i det hele paa enhver Maade, og en vældig Strøm af Indvandrere gik fra det gamle *Europa* mod Vest og satte Kursen mod det nye Kolonisationsfelt. Fra 1850 til 1889 koloniseredes i U. S. 242 Millioner acres Land, d. v. s. mere end det dobbelte af hele *Tysklands* Landbrugs- og Skovareal, og den større Halvdel af dette Land, et Areal større end *Tysklands* Landbrugsareal toges i Kultur fra 1870 til 1880.

Var nu Strømmen af Mennesker i denne Kolonisationsperiode gaaet fra Øst til Vest, er det selvsagt, at Strømmen af Landbrugsprodukter derefter maatte gaa fra Vest til Øst. I Unionens østlige Havne modtoges de af en Dampskibsflaade, som efterhaanden kom paa Højden af moderne Teknik i Retning af Ski-

¹⁾ Til Sammenligning anføres, at *Danmarks* samtlige Jernbaner — Statsbaner og Privatbaner — ved Udgangen af 1914 beløb sig til 3950,7 km.

benes Størrelse og Indretning, og en stigende Flod af amerikanske Landbrugsprodukter væltede i Halvfjerserne og Firserne af forrige Aarhundrede ind over *Evropa*. Her forenede den sig med andre Strømme, der udgik fra *Rusland*, *Sydamerika*, *Australien* og *Indien*, og som i deres samlede Virkning fremkaldte den store europæiske Landbrugskrise, som tvang de Lande i *Evropa*, hvis Hovednæringsvej var Landbruget, til i hurtigste Tempo at slaa ind paa intensivere Drift. Blandt disse Lande var *Danmark*. Vi lagde som bekendt resolut Driften om fra Korndrift til Mælkeridrift og baserede os paa Afsætning i Verdensmarkedet af forædlede Landbrugsprodukter.

Paa flere Maader virkede denne omfattende og hurtigt gennemførte Ændring tilbage paa vort Landbrug. I Verdensmarkedet kender man ikke til Naturalomsætning, og med vort Landbrugs Indfletning i det, bortfaldt ogsaa hjemme de sidste Rester af Naturaløkonomi, og den rene Pengeøkonomi gennemførtes. Dermed fulgte, at ogsaa Lønningerne nu maatte betales i rede Penge. Og da de desuden ved stigende Konjunktur og Levelfod var stigende fra Aarti til Aarti, saa maatte allerede af den Grund Spørgsmaalet om Folkeholdet blive brændende. Dermed var en Chance for Maskindriften i Landbruget given, som benyttedes kraftigt først af udenlandsk Industri, dernæst af denne i Forbindelse med vor egen. Man gik fra Plejlen til Tærskværket, fra Skummeskeen til Centrifugen. Man gik ogsaa fra Strømpeskaffet til Banken og fra denne til Kreditinstitutionen, fordi den intensive Drift krævede store Udlæg til Bygninger, Besætning, Gødning o. s. v., og ved de stadigt opadgaaende Lønninger er det da selvsagt, at man ikke holdt en Karl, Pige eller Dreng mere paa Gaarden end nødvendigt til den daglige Drift. Under Sæsonarbejderne hjalp man sig med Udengaardsfolk, senere med udenlands Folk, og dermed bortfaldt altsaa Hovedbetingelsen for Tilvirkningen af Tekstilvarer paa Gaardene: det store Folkehold om Vinteren. Denne Tilvirkning maatte vandre ud. Det begyndte med Udkanten, med Farvningen, derefter fulgte Vævningen, saa Spindingen o. s. v., og i samme Maal, som disse Arbejder udvandrede fra Gaardene, optoges de af de fremmeligste af hine Husindustrielle med liden eller ingen Jord, der

allerede sad i Landsbyen med deres Farvekar eller Haandvæv. De kunde nu udvide Bedrifterne, de fik to, tre, fire Væve, lejede Medhjælp, flyttede til Stationsbyen, hvor der var en Smule mekanisk Drivkraft at faa, gik videre til Byen og blev Fabrikanter, kom paa Aktier og blev Storindustrielle. Saaledes er den danske Klædeindustri opstaaet. Udskudt af Landbruget paa Grund af dets Overgang til intensiv Drift og den Dag i Dag tydeligt bærende Præget af det selvgroede. Thi overser man den, finder man den formeret i en langstrakt Trinfølge fra ganske smaa haandværksmæssigt drevne Bedrifter til store Fabrikker, der arbejde med et moderne udviklet Maskineri og paa Grundlag af Kapitaler paa Hundredetusinder. Ganske i Modsætning til de senere opstaaede Bomuldsvæverier og navnlig Spinderierne, hvis maskinelle Indretning med Nødvendighed kræver en stor Produktion, og som altsaa har maattet vente, indtil Markedet havde lagt sig til Rette for en saadan, hvorefter de saa straks optræder i store Former.

Det tager Tid, inden et Marked lægger sig til Rette. Der er m. H. t. den her omhandlede Produktion gjort Modstand baade fra Producentens Side og fra Kundernes. Paa Gaardene sad mange gamle Mænd og Kvinder, der var øvede i det Arbejde, denne Del af Driften krævede, og som vanskelig lod sig anvende paa anden Maade; og hvad Markedet angaar, saa ved enhver ældre, at tusinde Ting, som en Husmoder nu køber i Butikken, det maatte hun den Gang helt eller delvis lave hjemme, hvis hun da vilde gaa og gælde for en ordentlig Husmoder, der passede sine Ting. Denne Modstand mod Udviklingen af en Klædefabrikation kan vi, betragtet fra en anden Side, aflæse i Skrifter, som det om Kjærs Mølle¹⁾, der viser, under hvilke Vanskeligheder Klædefabrikationen har maattet arbejde sig frem.

Endelig skal vi nævne, som et Træk ved en saadan Udvikling af en Industri fra Landbruget, det har Interesse at lægge Mærke til, at saa længe Landbruget tilvirkede disse Tekstilarer, var der kun Tale om ganske faa Kvaliteter, Farver og

¹⁾ R. Sørensen: »Kjærs Mølle. 1851—1901.« Aalborg 1901.

Mønstre, men saa snart Landbrugerne forvandlede fra Producenter til Konsumenter sammen med den øvrige Befolkning, steg Kravene, indtil hele den Mangfoldighed i Kvaliteter, Farver og Mønstre, der nu er karakteristisk for disse Varer, med betydelig Kapitalanvendelse og teknisk Udvikling, var naaet.

Men med Udløsningen af en national Tekstilindustri fra Landbruget og dens Overførelse til Byerne er vi langt fra naaet til Afslutning af den Udvikling, som sættes i Gang ved Landbrugets Overgang fra ekstensivere Drift til intensivere; thi omkring denne Tekstilindustri har der atter dannet sig en Maskinindustri, der leverer Maskiner til den, ganske som der har dannet sig en Maskinindustri paa Grundlag af Smørproduktionen — Centrifuger, Beholdere, Kølere o. s. v. — og det intensive Landbrugs Anvendelse af Maskiner i det hele, — Lokomobiler, Saa-, Slaa- og Tærskemaskiner med mangfoldige andre. —

Hvad lærer nu dette Eksempel, taget som det er lige ud af Livet, og kontrolbart for enhver, der af personlig Erfaring eller ved Læsning kender noget til disse Forhold?

For det første dette, at en Bevægelse, hvis Virkninger paa det dybeste har berørt hele Landets Økonomi og ændret dets sociale og politiske Fysiognomi, intet som helst har haft med Doktriner, Principper eller sociale Recepter at gøre, men er udsprunget af Livet paa et fjernt liggende Kontinent, hvis Kolonisation virkede paa Lande, med hvilke vi allerede den Gang havde en vis Forbindelse, som drog os med ind i Bevægelsen. Havde vi kunnet gaa efter egne Følelser og egne Stemninger, var vi sikkert blevne staaende ved vort kornproducerende Landbrug, men heldigvis kom vi nogenlunde hurtigt til Klarhed over, at der ingen Sandsynlighed var for, at Verden vilde rette sig efter os, hvorfor vi var saa fornuftige at rette os efter den. Men dernæst viser Eksemplet den uløselige Sammenhæng, der i Nutidens Økonomi findes baade imellem de store Erhvervsgrupper som Landbrug og Byerhverv og indenfor dem atter imellem Undergrupperne. Den i Amerika begyndte Udvikling fører gennem de Lande, der er Aftagere af vort Korn eller vore Fedekreaturer, til en fuldkommen Omdannelse af vort Landbrug; dette fører

igen til Udvikling af betydelige Industrier i vort Land, som atter giver Livskraft til andre Industrier. I hvilken Grad Handel og Samfærdsel paavirkes af den samme Ændring i Landbruget, hvorledes den skaber helt nye Omsætningsformer (Andelsselskaber f. Eks.), som atter virker baade socialt og politisk, behøver blot at antydes, og senere skulle vi se, hvorledes hele denne Byudvikling i moderne Forstand, til hvilken Landbruget i saa væsentlig Grad har medvirket, atter vil virke tilbage paa Landbruget, idet den kan blive Betingelsen for dettes Fremskridt til yderligere Intensitet, uden hvilken en hurtig Øgelse af en selvejende Husmandsstand næppe vil lade sig gennemføre.

Inden vi skrider hertil, vil vi dog underkaste Spørgsmaalet om den sociale og politiske Betydning af det talmæssige Forhold mellem Landbrugere og Bybefolkning en Drøftelse.

c. LANDBRUGSTANDENS SAMFUNDSMÆSSIGE BETYDNING.

Hvad det gælder om her, er at give Landbrugerne en Opfattelse af deres samfundsmæssige Betydning, der hviler paa et andet Grundlag end Lyrik. Det var ikke godt, om nogen Klasse manglede Syn for sin samfundsmæssige Betydning, og det er kun naturligt, at denne ved festlige Lejligheder, maaske endog med nogen Overdrivelse, finder oratoriske og poetiske Udtryk. Ogsaa Landbruget har sin Lyrik, og det er der intet at sige til, saa længe den holder sig til Festlokalerne. Men ved Vælgermøder og alvorlige politiske Diskutioner skulde den helst være udelukket. Den hører nemlig til de Elementer i det politiske Liv, som giver Stemning mere end Klarhed, og dem har vi mere end nok af i Forvejen. Paa Stemningspolitik lader sig nu en Gang intet opbygge, der skal have Bærekraft. Vi maa derfor forsøge at underbygge vor Mening om Nødvendigheden af at vedligeholde Landbrugsstanden i en talmæssig Styrke, som altid vil gøre den til en betydelig Faktor i vor økonomiske, sociale og politiske Udvikling, rationellere end gennem Stemningen. Vi opholder os derved ikke ved de Sider af Landbrugerens Liv,

som lige straks springer i Øjnene, og som er erkendte af Enhver. Under nogenlunde tidssvarende Livsforhold er Livet og Arbejdet paa Landet sundere end i Byen; det giver en kraftigere, sundere Slægt med enklere Livsvaner, et bedre afbalanceret Nervesystem og en friskere, hverken i enkelte Dele eller som Helhed udslidt Hjernevirksomhed. Under sin godt optrænede fysiske Kraft og stærkt udviklede praktiske Sans bevarer Landbrugeren Folkets intellektuelle Reservefond. Hjernen har i en Landmandsfamilie, der gennem Slægtled har levet som saadan, til en vis Grad ligget brak. Derfor kan man sige, at *Fornyselsen* paa saa mange af Samfundslivets Omraader naturligt udgaar fra Landbrugerne, hvad det sidste Slægtleds Rekruttering baade i Videnskab, Kunst, Administration og Erhvervsliv nok som bekræfter. Men med sit Fornysesfond skal man omgaas forsigtigt, fremfor alt sørge for, at det selv altid fornyes og øges i passende Forhold til den hele Forretnings stigende Omfang.

Alt dette er jo gammelt kendt, men vi staar for Tiden med en Forretning af en ganske ejendommelig Art, og mange mener, og vi har jo foran paavist i hvilken Grad f. Eks. for *Englands* Vedkommende, at Landbruget naturligt har sit Sæde i Lande, der ligger Naturlilstanden nærmere end vort. Vi har ogsaa, under Omtalen af de engelske Forhold, paavist, hvor haardt *England* maa bøde for denne Fejltagelse, og hvor vanskeligt, maaske umuligt, det er at rette den. Vi maa da søge at begrunde den afgørende Betydning for et Samfunds og en Stats Trivsel, Landbruget og Landbrugerne efter vor Mening har, netop under moderne Forhold, og for at naa hertil maa vi klare os Væsensforskellen mellem Byerhvervenes og Landbrugets Udvikling. Denne ligger i, at Byerhvervenes tekniske Natur er *samlende*, Landbrugets *spredende*.

Jo intensivere der arbejdes i Haandværk, Industri og Handel, desto mere koncentreret maa disse efter deres tekniske Ejendommeligheder blive. Ser vi tilbage over hele Rækken af Driftsformer, Industrien f. Eks. har gannemløbet, saa ses det jo klart. Man begynder med Familieproduktionen, hvor Familien ogsaa paa Industrifrembringelsernes Omraade selv tilvirker, hvad den har Brug for. Om en Omsætning, selv kun en Byttehandel

med disse Ting, er der paa dette tidligste Trin næppe Tale. Gennem en Række Overgangsformer naar man til Haandværket, der ved sin Arbejdsdeling og Kapitalanvendelse betyder en langt intensivere Driftsform end Familieproduktion. Atter gennem Overgange naas frem til Husindustrien, som ved yderligere gennemført Arbejdsdeling, Anvendelsen af Vind- og Vandkraft og endnu ufuldkomne Arbejdsmaskiner dog løfter sig over Haandværket og danner Overgangen til Fabrikdriften. Denne koncentrerer mere og mere og ender i Trusten, den sidste moderne Driftsform, der paa et Kapitalgrundlag af Hundreder af Millioner ikke alene koncentrerer selve Produktionen i uhyre Anlæg, men som i selve sit Væsen rummer Tendensen til stedse videregaaende Samling, baade paa Trinene før den egentlige industrielle Produktion (Raastoffer, Halvfabrikater) og efter denne, ved at inddrage Transportvæsen (Jernbaner, Rhe-derier, Skibsværfter) og selve Fordelingen, Handelen, lige fra mægtige førstehaands Grossistforretninger og ned til Sidegadens mindste Smaahandlende. Et fortræffeligt Billede af denne Driftsform og dens Tilblivelse henlede vi Opmærksomheden paa i *Ussings Arbejde over Petroleum* ¹⁾.

Hvorfor sker nu dette; hvori ligger Nødvendigheden for denne Koncentration, der netop er saa modsat Følelser og Stemninger hos Menneskenes store Flertal, som jo dog hellere vilde blive staaende ved Udsigten til at være Ejer af en mindre selvstændig Bedrift, end at indgaa som Led i en større? Nødvendigheden ligger i den Opgave, som selve Naturen én Gang for alle har sat Menneskene, og som derfor ikke er til at komme uden om, og denne Opgave lyder som anført: *der skal stadig frembringes mere til stigende Folketal paa stigende Lævefod*. Naar vi foran har angivet Formaalet for dansk Erhvervspolitik som at sikre Arbejde og Fortjeneste paa en kulturmæssig Lævefod for de mere end fire Millioner Mennesker, der vil staa her i Landet ved Midten af vort Aarhundrede, saa har vi jo kun taget et ganske vilkaarligt Udsnit af den Opgave, der fra

¹⁾ Alf. Ussing: »Petroleumspriser og Petroleumsforbrug«. G. E. C. Gad. København 1915.

Aarhundrede til Aarhundrede, saa længe der har været Mennesker, er stillet disse ved selve de i vor Natur nedlagte Drifter, og som vil blive staaende, saa længe der findes Mennesker paa Jorden; og det er for at løse denne Opgave, at Byerhvervene og blandt dem igen i ganske særlig Grad Industrien maa koncentrere sig. Det er denne Lov, der staar bag Udviklingslinien fra Familieproduktionen til Trust. — Men nu Landbruget; har ikke det den samme Opgave? Skal ikke ogsaa det skaffe stadig mere til stigende Folketal paa stigende Levelfod? Til visse: Jo, men ifølge dette Erhvervs Natur løser det denne Opgave netop gennem en teknisk Udvikling, der er modsat den, Industrien maa gennemløbe. Det frembringer ikke mere og ikke mangfoldigere gennem *koncentreret* Drift, men tværtimod igennem — *Udstykning*. Det var *James Cairds* foran Side 88 paaviste store Misforstaaelse, at han kunde mene, at Landbruget skred frem efter samme Princip som Industrien, i Kraft af hvilket Dampvæven havde fortrængt Haandvæven.

Vi maa nu nærmere betragte de sociale og politiske Konsekvenser, som følge paa den ene Side af Byerhvervenes stigende Koncentration og paa den anden Side af Landbrugets modsatte Tendens; men forinden vil det være rigtigt at notere, at denne fortsatte økonomiske og tekniske Koncentration af Industrien i det Land, hvor den er kommet stærkest til Udvikling, og af selve de Mænd, der staar midt i Udviklingen, ingenlunde er erkendt som beroende paa en Udviklingslov, men tværtimod *enten* som noget ganske vilkaarligt *eller* som noget, man vilkaarligt kunde begrænse. Medens man i *Nordamerikas forenede Stater* ser hele Befolkningen opskræmmet ved den hurtige og voldsomme Udvikling af Trustvæsenet, og medens man ser denne Befolkning rent instinktmæssig reagere mod de Farer for den personlige og politiske Frihed, Trustudviklingen utvivlsomt indeholder, saa træffer man blandt selve Bevægelsens Foregangsmænd og mellem Statens øverste politiske Førere højst en stigende Erkendelse af disse Farers Tilstedeværelse, men ingen Forstaaelse af den Udviklings Væsen, hvorpaa Trustdannelsen beror, og derfor heller ingen rationel Politik til Imødegaaelse af Farerne, der klæbe ved den.

Der foreligger tre ganske afgørende, til Dels høje officielle Udtalelser fra Amerikanere, der enten i Forretningslivet eller i det politiske Liv indtage Stillinger i første Række, som vise dette. Det er *Carnegie*, *Roosevelt* og den nuværende Præsident *Woodrow Wilson*.

Carnegie indleder Afsnittet om Truster i sin ikke mere end 11 Aar gamle Bog ¹⁾ saaledes:

»Vi maa alle have vort Legetøj, Barnet har sin Rangle, den Voksne sin Kæphest, Levemanden sin Mode, Kunstneren sin Mester, og Menneskeheden i al sin Mangfoldighed forlanger med korte Mellemrum nyt Legetøj. Samme Regel gælder i Forretningsverdenen. Vi har haft vor Kosolideringens og de udvandede Aktiers Tid. Det er ikke længe siden, at alt skulde syndiceres, men Ordet er allerede forældet, og Moden er nu for Trust.«

Denne fuldstændige barnlige Opfattelse af en Foreteelse, som har groet sig frem fra Aarhundrede til Aarhundrede, Opfattelsen af den som en »*Modesag*«, noget der gælder i Dag, hvis det passer En, og som man kasserer i Morgen, var vel kun mulig i et Folk, hvor alt er skabt fra nyt, og som ingen Historie har i evropæisk Forstand.

Ikke stort bedre er det fat med den næste Udtalelse, vi skulle anføre. Den stammer fra en af de mange Taler, *Roosevelt* som Republikkens Præsident har holdt over Emnet. »Vor Indvending,« siger han, »mod de store Sammenslutninger maa ikke begrundes i deres Størrelse, men i deres eventuelle Skadelighed« — that it behaves badly.« ²⁾ Men da den Skade ligesom den Gavn, Trusterne kan gøre, netop beror paa deres Størrelse, saa viser *Roosevelts* Udtalelse, at heller ikke han har opfattet den Tings Væsen, han taler om. Ogsaa han synes at tro, at man efter Forgodtbefindende kan afskaffe Trustdannelsen,

¹⁾ *Carnegie*: The empire of business. S. 153. London 1904.

²⁾ *J. L. Leerbech*: Trustformer og Trustlovgivning. København 1904. S. 78.

uagtet Virkningsløsheden af den Lovgivning, man indtil da havde sat i Scene mod den i U. S. A., maatte have belært ham om det modsatte. Og dog valgtes *Roosevelt* ligesom hans Efterfølger, den nuværende Præsident, til sin høje Stilling netop paa Trustspørgsmaalet.

Den sidste Udtalelse, vi skulle anføre, tager vi fra den nuværende Præsidents Programtale, der holdtes paa Kapitoliet i *Washington*, den 4. Marts 1913 straks efter, at Præsidenten havde aflagt Ed paa Forfatningen. Er Præsidenten efter denne Udtalelse end ikke naaet til at gøre sig Trustens Væsen klart, saa fremgaar det paa den anden Side tydeligt af hans Ord, baade at han er paa det Rene med de Farer, den indeholder overfor Folkets Velfærd og Frihed, og at han endnu forholder sig søgende, anmoder om Hjælp til Forstaaelse og Løsningen af en Opgave, hvis Betydning og Vanskelighed han er naaet til fuld Klarhed over. Han udtaler:

»Vi har et Industrisystem, der finansielt og administrativt fastholder Kapitalen i de Ledendes Rækker, indskrænker Friheden og udnytter Landets naturlige Hjælpekilder uden at tage Hensyn til deres Fornylse og Bevarelse. Vi har som maaske ingen anden Nation studeret de bedste Produktionsmidler, men vi har ikke studeret hverken Omkostningerne ved dem eller deres Anvendelse saaledes, som vi burde have studeret dem som industrielle Organisatorer, som Statsmænd eller som Personer.«

»Lige saa lidt har vi studeret Midlerne til at fremme Nationens Vel, dens Mænds, Kvinders og Børns Vel og de Rettigheder, der tilkommer dem, i Kampen for Tilværelsen. Dette er ikke Sentimentaliteter. Det faste Grundlag for en Regering er Retfærdighed, ikke Medlidenhed. — Ligeberettigelse kan ikke eksistere, naar Mænd, Kvinder og Børn ikke er beskyttede mod Følgerne af de store industrielle og sociale Processer. Samfundet bør ikke kunne svække eller skade sine egne Medlemmer. Lovens første Opgave er at vedligeholde Samfundets Sundhed. — — — Det drejer sig

ikke om en ren politisk Opgave, men Spørgsmaalet er, om vi er i Stand til at forstaa vor Tid og vort Folks Nød.«

Og han slutter:

»Dette er ingen Triumfens Dag, men en Hengivelsens Dag. Her paakaldes ikke et Partis Kræfter, men Menneskehedens Kræfter. Meneskehjerter venter paa os. Menneskeliv staar paa Spil. Menneskeforhaabninger vil vide, hvad vi agter at udrette. Hvem vil kunne retfærdiggøre denne store Tillid, hvem vil have Mod til at skuffe den? Jeg opfordrer alle hæderlige Mænd, alle Patrioter, alle fremadskuende Mænd til at stille sig ved min Side. Saa sandt hjælpe mig Gud, vil jeg ikke lade dem i Stikken, om de vil raade mig og staa mig bi« ¹⁾.

Disse tre Udtalelser er, navnlig set i Sammenhæng og paa Baggrund af den mægtige Bevægelse, som Trustudviklingen har rejst i Staterne, af største Interesse. Ingen af dem erkender, som nævnt, Foreteelsens Væsen, men den sidste taler aabent om dens Virkninger, der, saafremt Staten holder sig passiv overfor dem, financielt og administrativt vil fastholde Kapitalen i nogle faas Hænder, indskrænke Friheden og udnytte Landets naturlige Hjælpekilder uden at tage Hensyn til deres Fornylse og Bevarelse. »Ligeberettigelse kan ikke eksistere,« siger Wilson, »naar Mænd, Kvinder og Børn ikke er beskyttede imod Følgerne af de store industrielle og sociale Processer. Samfundet bør ikke kunne svække eller skade sine egne Medlemmer.«

De forenede Staters Præsident ser fuldkommen klart paa Virkningerne af den Bevægelse, han er sat til at bekæmpe eller for at bruge et rigtigere Udtryk, der ogsaa ligger bag hans Ord: til at *regulere*. Thi bekæmpe Trustdannelsen i Forstand af at slaa den ned, kan man ikke, og skal man ikke. Den er ikke *alene* en Trusel mod Samfundet, den er ogsaa et Hjælpemiddel

¹⁾ Congressional Record. Vol. 50 Nr. 1. Side 3. Washington 1913.

for det. Den har som ethvert kraftigt virkende Værktøj to Sider, der kommer frem, eftersom det bruges eller misbruges. Det kan hæve Levefoden og gøre *Tilværelsen sikrere og lettere for Millioner*, og det kan nedsænke dem i Fattigdom og Trældom.

Wilson kunde have karakteriseret Virkningerne af den amerikanske Industris Fortrustning i meget faa Ord, han kunde have sagt: »*Vi er ved at glide ind i industriel Feudalisme.*« Dermed havde han tillige afsløret Tingens Væsen i alle Retninger. Men maaske var denne Udtryksmaade ikke rigtig egnet for et nyt Samfund som det amerikanske, der netop ikke som det evropæiske har set Feudalismen, som den fra det 6. til det 12. Aarhundrede udviklede sig, fødes, i Aarhundreder har sukket under den og endelig i Slutningen af det 18. Aarhundrede set sig udløst af den.

Hvad var da denne gamle Feudalisme, hvis økonomiske og sociale Virkninger betød Armod og Trældom for Millioner og atter Millioner, Slægtled efter Slægtled, Aarhundreder igennem? Ja, den var i sin Oprindelse og Udvikling en ganske naturlig Ting. En teknisk Udvikling, hvis Udgangspunkt laa i Nødvendigheden for at skaffe Føde til det stigende Mennesketal, en foreløbig Løsning altsaa af den samme Opgave, som til Menneskehedens sidste Stund vil ligge foran den. Naar i gamle Dage Stammerne besatte Land, deltes dette i 2 Omraader: *Sædemarken* og *Almindingen*. Begge tilhørte Stammen som Fælleseje, men den enkeltes Brugsret til dem var forskellig. Sædemarken var bestemt til at skaffe Stammen det nødvendige Brødkorn. Den inddeltes i større Arealer efter Vandskellene, lad os kalde dem Aase, og i hver Aas fik hver Frimandsfamilie en Stribe Jord, hvis samlede Areal udgjorde hans »Bol«, 5: saa megen Jord, at han kunde ernære Familien dermed og opfylde sine offentligretlige Pligter. Disse, der her i Landet kaldtes »Stud«, »Inne« og »Leding« eller Gæsteripligten, Arbejdspligten til Vedligeholdelse af Veje, Vandløb, Broer, Befæstninger og endelig den almindelige Værnepligt, var andetsteds lignende. Alle var af offentligretlig Natur, ingen af privatretlig. Jordstriberne fordeltes aarligt ved Lodtrækning, saale-

des at Ingen havde Brugsret til samme Stykke i længere Perioder. Striberne laa mellem hverandre, maatte altsaa bearbejdes efter en i Fællesskab lagt Plan, hvilket i Forbindelse med den stadige Omflytning ved Lodtrækningen medførte, at den enkeltes større Duelighed eller Flid ikke kunde komme ham alene tilgode. Forholdet var som endnu mange Steder, hvor den russiske Sogneforfatning, der kaldes »Mir«, gælder. Hvad »Almindingen« angaar, saa bestod den af udstrakte Arealer uryddet Land, bedækket med Skov eller hvad andet Naturen havde hensat paa det. Den udgjorde Stammens *Reservefond*, der ligesom Sædemarken var i Helhedens Fælleseje, men saaledes, at Brugsretten til den var kommunistisk, d. v. s. enhver kunde benytte sig af den efter sit Behov. Her drev man Svin paa Olden og lod Kreaturer græsse, man jagede, fiskede og skovede naar, hvor og hvormeget man vilde, og hver enkelt Frimand havde Ret til at rydde i Almindingen, og hvad han ryddede, kunde han hegne, det gik straks over i hans Privateje. Samme Ret til at rydde i Almindingen kunde erhverves gennem kongeligt Fribrev.

Nu sker der det, at Stammen, eller hvad man nu vil kalde den Enhed, Markfællerne tilhører, udvides ved FødselsoverSkud. Da hvert nyt tilkommende Familieoverhoved skal have lige Del i Sædemarken, maa naturligvis de enkelte Striber gøres mindre. Tilsidst bliver de saa smaa, at Frimandens »Bol« bliver for lille til at ernære ham og Familien. Man hjælper sig i forskellige Ryk foreløbig ud af Situationen ved i Almindingen at danne *Døtrebyer*, idet man der lader kolonisere med yngre Familier i samlet Trop. De kolonisere der efter det gamle Mønster med Sædemark og Alminding, men det gør jo *Reservefonden*, den gamle Alminding mindre. Yderligere beskæres denne ved *Rydninger*, som foretages enkeltvis af Frimændene, og altsaa som Jord i Privateje udsondres af Fællesskabet. Men hvem kunde rydde? Kun de Store blandt Frimændene, dem, der havde mange Trælle, hvis Arbejde de kunde benytte, uden at Hjemloddens Pasning led derunder. Og vi kan altsaa nu fra tidlig Tid spore en Dobbeltbevægelse, der gaar i to modsatte Retninger, den ene med Udgangspunkt i Sædemarken, hvor

Frimandens Bol stadig formindskes paa Grund af Befolknings-tilvæksten, og som derhos yderligere formindsker hans Reservelod: Almindingen; den anden med Udgangspunkt i Almindingen, hvor der gennem Rydninger af Enkeltmand begynder at danne sig større samlede Ejendomme i Privateje og udenfor Fællesdriften.

Udviklingen fortsættes i begge Bevægelsesretninger. Forleningerne begynder. Kongerne begynder tidligt og fuldkomment legitimt at belønne Enkeltmands Fortjenester ved at tildele ham store Landstrækninger som Len. Lad være, at disse kun er tænkt som stillede til Lensmandens Raadighed paa Livstid. Den naturlige Udvikling medfører, at de efterhaanden bliver arvelige. Hvem kan nu sige, om *Absalons* paa et langt senere Tidspunkt *stedfundne* Forlening med Byen *Havn* og store Arealer kun var tænkt som et personligt Len eller som et arveligt. Dermed begynder de egentlige Storgodsets Tid, *Koncentrationen* i Jordegodset, at sætte ind. Ved Udvidelse af Landgrænser, Indførelse af Rostjeneste, Forsøg paa Udvikling af det økonomiske Liv ved Udvikling af Samfærdselsvejene, *Karl den Stores* Tid f. Eks. (768—814) og ved den med den stigende Befolkning øgede Retstjeneste, bliver den menige Frimands offentligretlige Byrder stadig øgede samtidig med, at hans Bol og Reservefonden mindskes. Hans Stilling bliver trykket baade absolut og relativt i Forhold til dem, Udviklingen bærer fremad. I haarde og trykkede Tider tiltager Fromheden. Kirker og Klostre er der allerede grundlagt mange af med store Tilliggender. De øges ved, at Folk, der ejer Jord, giver den til dem og modtager den af dem igen som Fæstejord. Det gøres af mangfoldige Grunde, betydningsfulde for vor Opfattelse og betydningsløse mellem hinanden. En Gang som Soning for Forbrydelser til Sjælens Frelse, en anden Gang blot for at opnaa en Begravelsesplads indenfor Kirkemuren. Men stadig øges Afstanden mellem de faa og de mange. De store Ejendomme tiltager i Størrelse, den menige Frimands Lod bliver stadig mindre, indtil Snebolden paa sin Vej nedad Bjerget er bleven til en Lavine, d. v. s. at det Trin i Udviklingen er naaet, der indtræder med *Commendationen* eller *Reommendationen*, som det kaldtes. Dette Punkt er naaet,

naar Frimandens Levefod er nedsat saa langt, og hans Byrder stegne saaledes, at han ikke mere kan klare sig. Han tyer da til en Høvding, en verdslig eller en gejstlig, og giver sig i hans Tjeneste, bliver hans »Mand«, forretter for ham, hvad han sætter ham til og modtager Underhold af ham, og hvad Løn han vil give ham. En Recommendationsformel, som den i Datiden var i Brug, kunde lyde:

»Da det er vel bekendt, at jeg ikke har, hvad jeg kan ernære eller klæde mig af, har jeg besluttet at henvende mig til Eders Fromhed for at recommendere mig til Eder og stille mig under Eders mundoburdium. Dette har jeg gjort saaledes, at I skal yde mig Klæder og Underhold, eftersom jeg fortjener, og saa længe jeg lever, skal jeg være pligtig at hædre Eder og tjene Eder, som det bør sig paa Frimandsvis« ¹⁾.

Man bemærke — paa *Frimandsvis*. Faderen recommanderede sig paa Frimandsvis, Sønnen vidste maaske, at hans Fader en Gang havde været fri, Sønnesønnen var en horig Godsundersaat, der ingen Anelse havde om, at hans Slægt var af Frimandsæt.

Ganske tidligt viser denne frygtelige Foreteelse sig, der jo for øvrigt kun er en Gentagelse af et Forfaldsfænomen, som vi ogsaa kender fra Romerrigets Forfaldstid. Allerede i Slutningen af det 5. og Begyndelsen af det 6. Aarhundrede træffe vi det, og under *Carolingerne* (751—987) bliver det saa almindeligt, at den menige Frimandsstand ved Aar 1000 næsten helt er forsvunden.

Grundene til Recommendationen er i de enkelte Tilfælde mangfoldige. Almindelig Fattigdom, som det fremgaar af ovenstaaende Formel, en Drabsbøde, som ikke kan betales, ødelagt Jord, der skal bringes i Drift, mange Gange de offentligretslige Byrder, som bliver uudholdelige. Ofte er der gaaet frem imod

¹⁾ Kr. Erslev: Oversigt over Middelalderens Historie I. S. 37. Note. København 1891.

Frimanden med Vold eller List for at faa ham til at recommendere sig, ofte er det sket frivilligt. Ofte er der paa den anden Side ydet Modstand indtil Kamp paa Liv og Død, til andre Tider er man paa den naturligste Maade gledet ind i Forholdet, som noget, der fulgte af sig selv. Saa eller saa, Enden paa det bliver, at Frimanden synker ned til en hørig Godsundersaats Stilling. Men dermed er endnu ikke alle Hovedtraade spundne sammen, der gennemkrydse disse fem Hundrede Aars Drama; tilbage staar at erindre om, hvorledes Kongemagten, Centralstyrelsen udsuges samtidig med, at det brede Folkelag underkastes. Det sker derved, at de Feudale under Udviklingen tilegner sig de kongelige Højhedsrettigheder, som Gave, ved List, Trusel eller Vold. Disse Højhedsrettigheder kan sammenfattes i tre: *Undersaatseden*, der tilhørte Kongen, men som senere aflægges til Godsejeren, *Jurisdiktionen*, som bliver en Patrimonialjurisdiktion — Godsdomstol — under Godsejeren som født Formand, og *Senoriatet*, der forudsætter, at Godsejeren med sit væbnede Følge yder Hærtjeneste for de Smaa. Allerede paa et Tidspunkt, hvor Kongen ikke kan se Konsekvensen af at afgive sine Prærogativer, gør han det navnlig til Kirken gennem det saakaldte Immunitetsprivilegium. Et saadant udstedes f. Eks. af Merovingerkongen *Dagobert* i det 7. Aarhundrede til Klosteret *Sct. Denis* ved *Paris*. Det lyder:

— — »Hverken vi eller vore Efterkommere, hverken Erkebisper, Bisper eller Grever skal have nogen Myndighed over denne hellige Basilika, dens Abbeder, Munke eller nogen af Abbediets Tjenere. Ingen maa trænge sig ind i Abbediet eller dets Besiddelser, ingen maa give Befaling til Klosteret eller dets Tjenere, inddrive Bøder, paalægge Gæsteri eller kræve nogen Ydelse. Alt, hvad vor Fiscus kan vente sig derfra, skænke vi Klosteret ved dette Immunitetsprivilegium.« ¹⁾

Dermed er Statens indre Sammenhæng brudt. Set indefra er Staten nu kun en Sum af sidestillede suveræne Myndigheder uden anden Fællesinteresse end den forbigaaende, der faar dem til at slutte sig sammen i stadig skiftende Sammenstillinger,

¹⁾ *Kr. Erslev*: a. S. S. 36 f. Note.

uden organisk Forbindelse indbyrdes. Det er Individualismens Tid, Manchesteridealet udformet paa Grundlag af Jordbesiddelsen — *Feudaltiden*.

Ikke overalt er Linien ført lige langt ud, heller ikke alle vegne er alle de ovenfor angivne Veje vandret samtidig eller udtraadt lige stærkt, men i det hele og store er Skemaet for Udviklingen i det største sociale Drama, *Evropas Historie* kender, givet i ovenstaaende Træk.

Men spørges der, om denne Udvikling, der er rullet hen over Slægterne, og som har behersket dem i saa mange Aarhundreder, kun har trampet ned og traadt i Støvet og intet frembragt, som havde Værdi for en kommende Udvikling, maa der svares. Jo, det har den. Under den er store Landomraader bragt i Kultur, og Landbrugets Teknik løftet gennem Dannelsen af store Godser i Privateje, ude af Fællesskabets stagnerende Drift. Dette betyder en vældig Øgelse af Produktionen, men den er købt ved Millioners økonomiske, sociale og politiske Undergang.

Vil man nu spørge, hvad alt dette har med Trustdannelsen, eller, som vi hellere ville kalde det, Dannelsen af Nutidens *koncentrerede* Bedrifter, at gøre, saa er Svaret ikke vanskeligt. Dengang var Magtgrundlaget: *Jordegodset*, nu er det: *den rørlige Kapital*, eller lad os med et populært Udtryk sige: *Pengene*. Sæt saa dette Udtryk i Stedet for Jordegods, og betragt Udviklingen. Vi har da nu ganske den samme Koncentration af Magtgrundlaget i vor Tids koncentrerede Bedrift, som dengang i den koncentrerede Jordejendom. Paa dette Grundlag løfter sig større og mindre Pengefyrster, Finansbaroner, som Folkesproget jo netop kalder dem, ligesom i hin Tid Hertuger, Grever og Godsejere i alle Magtafskygninger. De kæmpe indbyrdes i stadig skiftende Grupper, de underlægger sig mindre og større Frimænd, de udsuge Centralmyndighederne gennem Parlamentarismen og den almindelige Valgret, idet de beherske Valgene — Amerika —, de udfylde en Samfundsfunction, idet de udvikle Tekniken, saa der kan produceres bedre og billigere, men, saa vidt Udviklingen uhæmmet skrider frem, bestemme de selv den Andel af de højnede Livsvilkaar, som skal tilfalde den Meneige, og han er allerede saa vidt greben af Bedriften som hin

af Jorden, at det *kan* ende med Ufrihed. — Men eet er anderledes denne Gang. Bevægelsen fuldbyrdes nu i et andet *Samfund* end for tusind Aar siden.

Den aandelige og materielle Isolerthed, som var karakteristisk for Datidens Samfund, finder sin fuldkomne Modsætning i Nutidens, hvor ikke blot Samfærdselsmidlerne men endnu mere maaske Meddelelsesmidlernes Udvikling umuliggør baade Oversigt og Indsigt i et Forhold, som den Gang var utænkeligt. Hvad vi i vore Dage kalder »Offentlighed«, skulde kunne gøre en Udvikling som den i hin Tid umulig. Og dog sniger den sig ind paa os, hvilket dels ligger i manglende Erkendelse, dels i den Langsomhed, der karakteriserer al Udvikling, saa man fra Slægt til Slægt ikke føler, hvorledes man indspindes; dels endelig i den netop herpaa beroende Kendsgerning, at selve de Organer, hvormed Samfundet skal beskytte sig, lidt efter lidt drages med ind i Bevægelsen og udfyldes af den, saa de er magtstjaalne, naar de skal bruges, og netop kun lader sig anvende for Formaal, der staa i Modsætning til dem, de skulde værne.

I hvilken Grad Erkendelsen mangler, har vi jo vist ved uimodsigelige Vidnesbyrd, hentede netop fra det Land, der har mere Anledning end noget andet til at studere Foreteelsens Væsen, fordi den er naaet til sin højeste Udfoldelse netop dér. Men hvor vidt er man naaet? Enten behandler man dette Spørgsmaal, der, som en Forfatter, der staar saa køligt overfor sit Emne som Leerbech, meget rigtig bemærker, er »et af de mest fundamentale Samfundsspørgsmaal«, — — — »den indre Tap«, om hvilken alle andre Samfundsspørgsmaal grupperer og drejer sig« i *Amerika*¹⁾, ganske barnagtigt, eller man noterer vel dets Virkninger, men gør sig ikke Rede for dets Væsen. Dette er: *Koncentration af Magten lige til Statsdannelsen indenfor selve Staten paa Grundlag af Koncentration af Produktionsmidlerne.*

Naar man har erkendt dette, saa bliver Spørgsmaalet, om denne Koncentration er ønskelig eller endog nødvendig. Fø-

¹⁾ I. E. Leerbech: a. S. S. 77.

lelsespolitikeren, Stemningspolitikeren, den naive Politiker
 overhovedet vil, dersom han naar til Erkendelse af den kon-
 centrerede Bedrifts Væsen paa et Tidspunkt, hvor Statsmagten
 endnu ikke er den underlegne, svare: »nødvendig eller ikke nød-
 vendig, slaa den ned«. Han vil bære sig ad, som man i sin Tid
 vilde bære sig ad overfor Maskindriften, ødelægge den. Men
 saa let løses de store Opgaver, Udviklingen stiller Menneskene,
 ikke. Maskinerne overlevede Attentaterne paa dem, som de
 amerikanske Truster til Dato har overlevet Trustlovgivningen.
 Løsningerne er af ganske anderledes sammensat Natur. Hvor-
 for skulde Samfundet ikke nyde godt af de uhyre Fordele, den
 koncentrerede Bedrift kan yde det gennem Billiggørelse og en
 langt mangfoldigere Tilfredsstillelse af Fornødenhederne? Hvad
 der skal til, er, at Samfundet gennem Staten gør sin Højheds-
 ret gældende overfor selv den største Magtkoncentration inden-
 for dens Ramme, saaledes at den vel faar fuld Frihed til at
 yde, ogsaa til at tage sin Fortjeneste derved, men *ikke* til at
 spille *Stat* for Samfundet. Den koncentrerede Bedrift stiler og
 maa efter sin Natur stile mod Monopolet. Naar dette er naaet,
 maaske endog paa Vejen mod det, maa Samfundet tage Stil-
 ling til den, fordi Tilfredsstillelsen af dets Fornødenheder og
 mangfoldige andre Spørgsmaal, der berører dets Livsinteres-
 ser, ikke kan gøres afhængige af en snæver Kreds' større eller
 mindre Indsigt eller gode Villie. At en enkelt Mand eller en
 snever Bestyrelseskreds f. Eks. kan afgøre, hvad et Land skal
 betale for sin Petroleum, er fra et moderne Synspunkt me-
 ningsløst. Den koncentrerede Bedrift er uanset dens Stilling
 fra Ejendomsrettens Synspunkt til en vis Grad en offentlig In-
 stitution ligesom f. Eks. en Privatbane er det, og Problemets
 praktiske Vanskelighed bestaar netop i at bestemme til *hvilken*
 Grad. Men dens Forhold maa i alle Tilfælde være gennemsig-
 tige. Dens Kapital, dens Regnskaber, Udbytte o. s. v. maa være
 tilgængelig for Offentligheden. Den maa indadtil være i Or-
 dets strengeste Forstand *organiseret* gennem Samarbejde mel-
 lem Udvalg af Direktion, Funktionær- og Arbejderorganisa-
 tioner, der fastsætte Arbejdsbetingelser og afgøre Tvivls- og
 Tvistemaal under Regres til særlige eller almindelige Domstole.

Og i de vigtige Spørgsmaal om Priser og Udbytte maa Staten have et vist Indseende dels direkte, dels gennem sin Beskatning. Thi den koncentrerede Bedrift er vel egentlig det Objekt, den progressive Beskatning venter paa for at blive virkelig meningsfuld. Progressiv Beskatning af Privatindtægter, naar de da ikke naa meget højt op, er mere et Udtryk for Misundelse end for Finanskløgt. Men den koncentrerede Bedrift er som skabt for den progressive Beskatning, fordi den anvendt paa den udfylder vigtige Samfundsfunktioner ud over den at tilføre Statskassen betydelige Indtægter. Ved en rigtig Afvejelse af Progressionen vil man uden at fjerne den Spore, der ligger i Privatinitiativet og dets Løn: Udbyttet, kunne regulere dens Tryk saaledes, at Fristelsen til at øge Udbyttet til dets yderste Grænse bliver svagere, jo større Dividenden bliver. Jo højere Udbyttet kommer op, desto højere ogsaa Skatteprocenten, og ved Dividender, der maa anses for urimelige, gaar saa meget i Statens Lomme, at Fristelsen til at stræbe efter dem bliver minimal. — Men alt dette er kun Antydninger og skal ikke være andet end Antydninger, fordi Stedet ikke er her til at angive Skemaet for Industriens Organisation, der er et Spørgsmaal af tilstrækkeligt Omfang for sig selv. Men Stedet er her til at gøre Rede for den Koncentration, der foregaar i Byerhvervene, og til at pege paa Nødvendigheden af at afbalancere den gennem hensigtsmæssig Organisation og Fastlæggelse af den koncentrerede Bedrifts Stilling i Forhold til Samfund og Stat. Og Stedet er her til yderligere at minde om, at al saadan Organisation og Lovgivning dog til Syvende og Sidst er Menneskeværk og kan være ormædt fra Fødselen, magtstjaalen, som vi før sagde, ud fra selve det Magtgrundlag, Udviklingen skaber, og hvis Misbrug de netop skulde hindre — saafremt ikke denne samme Udvikling *selv* sørger for at tilvejebringe den nødvendige Modvægt overfor Magtkoncentrationen.

Men det gør den netop, og her er det, at Landbruget med fuld Ret, *netop* i sin Stilling som Landbrug, kan pukke paa at udføre en Samfundsfunktion, som intet Samfund, der har sit Liv kært, vil undlade at støtte, endsige vil lægge Hindringer i Vejen for. At det er saaledes, beror paa, at den Opgave:

Fremskaffelsen af stadig mere til stigende Folketal paa stigende Levelfod, som fra Tidernes Morgen har været lagt foran alle Folk i Vækst, kun lader sig løse ad én Vej, nemlig ved at gaa fra ekstensivere Driftsformer til intensivere. Men at dette i Byerhvervene og særlig i Industrien, atter særlig i Masseforbrugets Industri fører til *Koncentration*, medens det i Landbruget fører til *Udstykning*. Men betyder Udstykning i Landbruget teknisk: Øgelse og Mangfoldiggørelse af Produktionen; saa betyder den tillige *socialt*: Uafhængighed; *økonomisk*: Sikring ved en jævn Levelfod og *politisk*: Hævdelsen af det demokratiske Krav overfor den koncentrerede Kapitals *aristokratiske*.

Med Erkendelsen heraf faar Landbruget, Gaardmænd saavel som Husmænd, Udviklingens faste Grund under Fødderne, baade i deres økonomiske, sociale og politiske Krav, en Grund, der bærer dedre end al Lyrik; og vi vil med et Par Eksempler belyse, hvad Udstykning vil sige økonomisk og socialt, inden vi gaa over til at behandle Spørgsmaalet om, hvorvidt der kan udstykkes i det Ubegrænsede, eller om der ogsaa paa dette Omraade staar Forhold overfor hinanden, som maa tages i Betragtning, fordi de danner gensidige Betingelser for Udviklingen henholdsvis af Byerhverv og Landbrug.

Forstanderen for Kærehave Husmandsskole: *Nielsen Klodskov* skriver saaledes: ¹⁾

»Fra min Mark ser jeg en Snes nye Smaasteder, en lille Koloni af Husmandshjem. — — — Jeg kender Marken, hvor de ligger, fra den Tid, man knap saa lige saa mange polske Arbejdere paa den, som man nu ser danske Husmandshjem. — — Siden Polakkerne blev fortrængt af Husmandsfolkene, har jeg Sommer efter Sommer set, hvorledes Tidsler, Følfod og andet Ukrudt paa Marken maatte vige Pladsen for værdifulde Kulturplanter, og jeg har set, hvorledes Husdyrenes Antal øgedes fra Aar til Aar. Ja, kører man gennem Kolonien en Sommerdag, faar man rigtig Ind-

¹⁾ *Nielsen Klodskov*: Danmark som Husmands- og Industriland. Kærehave Elevforenings Medlemsblad. 1914. S. 9. f.

tryk af, at her er der ved at gro noget nyt frem. Nye Hjem med gode Betingelser for dem, der nu har Hjemmene, og for Slægten, som vokser op i dem.

Se en Gang paa disse Tal, som Udstykningsforeningen har offentliggjort for Kolonien; de taler bedre end fagre Ord:

Til Gaarden, *Ditlevshøj* ved *Ringsted*, hørte der, da den blev købt til Udstykning: 198 Tdr. Land. Før Udstykningen bar den ét Hjem, nu findes der paa dens Jord 23 Husmandshjem og 10 Huse med Haver,

Før Udstykn. var der 8 Heste,				efter Udstykn. 39 Heste			
”	”	”	”	70 Kreaturer,	”	”	114 Kreaturer
”	”	”	”	0 Svin ¹⁾	”	”	127 Svin
”	”	”	”	0 Høns ¹⁾	”	”	598 Høns

Før Udstykningen	var	Ejendomsskylden	Kr.	112.000
Efter	"	"	"	238.500
Før	"	Brandassurancen	"	24.000
Efter	"	"	"	181.767

Fra *Sjællands* og *Fyens* Stifts Udstykningsforening foreligger Oplysninger om 49 af de i Foreningens Levetid indkøbte Ejendomme, paa hvilke de til selvstændigt Brug udlagte Parceller nu — 31. December 1914 — udgør fuldt færdige Ejendomme med Bygninger, Besætning m. m.

Disse 49 Ejendomme har et samlet Tilliggende af 3741 Tdr. Land med ca. 380 Tdr. Hartkorn, og er udstykket i 393 Parceller, hvoraf:

15 Parceller m. ca.	27 Tdr. L.	er henl. til jordløse Huse, Veje m. m.
117 " " "	857 " " "	" " " " " andre mindre Brug
261 " " "	2857 " " "	" " " " " udlagt til selvstændigt Brug

¹⁾ At der slet ingen Svin og Høns fandtes paa Gaarden før Udstykningen laa i, at denne fandt Sted efter en Ildsvaade, ved hvilken de var brændt, men Forskellen mellem før og efter m. H. t. disse Husdyr vises i de følgende Eksempler.

Paa de 261 selvstændige Brug udgjorde:

Besætningerne:

	Før Udstykningen	Efter Udstykningen
Antal Heste	222	413
» Køer og Ungkvæg	952	1574
» Svin	849	2735
» Faar og Geder	82	40
» Høns og Ænder	1580	7158

Bygningsassurance:

Før Udstykning Kr. 699,197, efter Udstykning Kr. 1,722,901

Løsøreassurance:

Før Udstykning Kr. 671,000, efter Udstykning ca. 1,500,000

Ejendomsskyld:

Før Udstykning ca. Kr. 1,945,800, eft. Udstkn. ca. 2,653,300

Prioritetsgælden var efter Udstykningen paa:

102 Statshusmandsbrug — iflg. Loven: 9 Ti-
endedele af Vurderingen — ca. Kr. 650,000
159 andre selvstændige Brug — ca. Kr. 1,650,000

261 selvstændige Brug ialt ca. Kr. 2,300,000

Af de 261 selvstændige Brug er 24 udlagt som Hoved-
parceller, hver med et Tilliggende paa mindst 20 Tdr.
Land, ialt med et Areal af 907 Tdr. Land.

For de resterende 237 selvstændige Husmandsbrug med
et samlet Tilliggende af 1950 Tdr. Land udgør:

Gennemsnits-Jordprisen pr. Brug ca. Kr. 4978
» » pr. Tønde Land ca. .. Kr. 605
» -Størrelsen pr. Brug 8,22 Tdr. Land
» -Hartkornet pr. Brug 6 Skpr. 2 Fdkr. 1½ Alb.
» -Bygningsassurance pr. Brug ca. .. Kr. 5475
» Løsøreassurance pr. Brug ca. » 4933
» -Ejendomsskyld pr. Brug ca. » 8350

Endelig kan anføres, at der før Udstykningen levede paa de 49 nu udstykkede Ejendomme 49 Familier med ca. 300 Personer og efter Udstykningen alene paa de selvstændige Brug: 261 Familier med ca. 1200 Personer^{. 1)}

Dette Billede er jo lyst, for ikke at sige straalende, og det kan ikke undre, at Enthusiaster løber til og mener, at her ligger Løsningen af det sociale Spørgsmaal, en Løsning, hundredefold skønnere end den, der tænkes grundlagt paa Overtagelsen af alle Produktionsmidler ved Staten. Det vil imidlertid være rigtigt at belyse dette Billede ogsaa fra anden Side, der maaske kan vise Skygger i det, som netop Husmandsbevægelsen selv er bedst tjent med at blive gjort opmærksom paa. Vi vil da søge Klarhed med Hensyn til *Salgsbevægelsen* i Husmandslodderne og dernæst søge at komme paa det Rene med, hvor langt ud Udstykningsbevægelsen lader sig føre. Om det er saaledes, at man vilkaarligt kan udstykke et Land saa langt, Jorden rækker, eller om der muligvis er sat en Grænse for Udstykningen enten en Gang for alle eller i samme Forhold, som det lykkes at tilvejebringe visse Betingelser for den.

Søger vi Salgsbevægelsen belyst gennem *Statshusmandsbrugene*, maa vi være klar over, at vi her griber den for Husmandsbevægelsen allergunstigste Ende af Udstykningen, dels fordi Statshusmændene selv i nogen Grad skulde være udvalgte Folk, dels fordi de er særlig gunstigt stillede med Hensyn til deres Laane- og Prioritetsforhold; videre fordi Brugene fra første Færd kan stilles paa en ny rationel Basis uden at slæbe paa gamle Skavanker af økonomisk eller teknisk Art; endelig fordi hele Statistikken ikke kan omfatte mere end en halv Snes Aar, da den første Lov om Oprettelse af Husmandsbrug udkom i 1899 og den sidste Salgsstatistik, der er udgivet, da dette skrives, ikke rækker længere end til 1911.

Vi har altsaa med et *begrænset* Antal Brug af særegen Karakter at gøre, der er oprettede paa Grundlag af Kapital, som

¹⁾ Beretning om Sjællands og Fyens Stifts Udstykningsforenings Virksomhed i 1914.

for Størsteparten er laant af Staten til 3 % p. A., og den Tidsperiode, Statistikken omfatter, er meget kort — 1900—1911 — og, hvad der er værre, fordi den ensidigt begunstiger Resultatet for Husmandsbruget, spænder over en *ensartet* og *høj* Landbrugskonjunktur.

Det bør maaske forudskikkes, at Statshusmandsinstitutionen hviler paa Love af 1899, 1904 og 1909, der forsaavidt ligger i én Udviklingslinie, som Husenes Tilliggender og de Summer, som Staten kan anvende paa Institutionen, stiger fra Lov til Lov, og at Staten kan laane indtil ni Tiendedele af Ejendommens samlede Værdi som Prioritet i Bruget til en Rente af 3 %, der dog nu er forhøjet til 4 %.

Efter disse Love oprettedes der her i Landet: ¹⁾

1900/01	209	Brug med Statsprioritet til Beløb Kr.	713.770
1901/02	247	" " " " " "	860.504
1902/03	367	" " " " " "	1.278.629
1903/04	551	" " " " " "	1.945.126
1904/05	485	" " " " " "	1.732.204
1905/06	669	" " " " " "	2.861.262
1906/07	647	" " " " " "	2.856.379
1907/08	645	" " " " " "	2.924.760
1908/09	662	" " " " " "	3.133.834
1909/10	610	" " " " " "	3.042.221
1910/11	685	" " " " " "	4.061.459

Ialt 5777 Brug med Statsprioritet til Beløb Kr. 25.410.148

Af disse 5777 Brug er, som Tabellen viser, kun 1859 oprettede i de første fem Aar, Resten — 3918 — i de sidste 6 Aar af Perioden. Salgsstatistikken omfatter dog kun 5441 Brug, idet nogle Brug paa Grund af udbetalte Prioriteter eller af andre Grunde udgaa.

I denne 11 Aars Periode har der i de 5441 Ejendomme fundet 761 frie Salg Sted, hvorved 651 Ejendomme har skiftet Ejer, saaledes at 110 Brug maa have skiftet Ejer mere en én Gang.

¹⁾ Statistiske Meddelelser: IV. R. 39 Bd. 6. Hefte. København 1912.

Stilles Antallet af stedfundne Salg i Forhold til Antallet af Ejendomme, hvorom der her er Tale, saa har den gennemsnitlige Salgsprocent i hele Tidsrummet været 2,6 % *aarlig*. Foruden de 761 frie Salg har der fundet 16 Tvangssalg Sted, hvorved Statskassen har tabt ialt Kr. 9120, der sammen med et Rentetab i Perioden paa 1876 Kr. udgør et samlet Tab for Statskassen af Kr. 10,996.

Vi ser bort fra Statskassens Tab, der jo kun betyder, at man nogle faa Gange har været uheldig i Valget af Personligheden, som man har betroet et Husmandsbrug. Stiller man den *aarlige* Salgsprocent af *frie* Salg: 2,6 % overfor Salgsprocenten for almindelige Huse, der for Perioden 1905—09 i Gennemsnit var 8 % p. A., saa staar jo Statshusene langt bedre. Men denne Sammenstilling siger ikke meget. Man kan ikke sammenstille Salgshyppigheden for gamle Husmandsbrug med disse splinterne. Der burde slet intet Ejerskifte være i denne korte Periode, bortset fra rent tilfældige paa Grund af Dødsfald o. l., og det saa meget mindre, som de 11 Aar spænder over en Periode med stigende Landbrugskonjunktur. Denne almindelige Baggrund for Statistiken maa ikke glemmes og heller ikke, at der paa en opgaaende Konjunktur følger en nedgaaende. Og mindst maa det glemmes af dem, der mener Husmandsbevægelsen det godt, thi et Nederlag for den i det praktiske Liv vil ikke kunne opvejes af Alverdens Teorier og vil være til maaske ubodelig Skade ikke blot for Husmandsklassen selv, men for Samfund og Stat.

Det er disse Overvejelser, der maa faa En til at stille sig det næste Spørgsmaal, det mere almindelige, om der overhovedet til en given Tid ingen Grænse er for det Maal af selvstændige Husmandsbrug, et Lands Jord kan udstykket i og i bekræftende Fald, hvorledes denne Grænse kan bestemmes.

For at faa Svar paa dette Spørgsmaal maa vi atter vende os til det praktiske Liv, saaledes som det former sig dér, hvor Udstykningen er dreven saa vidt, som vore Husmandspolitikere gerne vilde have den her, og spørge om, hvorvidt Forholdene dér ligger anderledes eller ligesom her, saavidt de kan faa Betydning for Spørgsmaalet.

Et saadant Land er *Belgien* eller rettere var det før den Krig, der nu har ødelagt baade smaa og store Ejendomme.

Belgiens Landbrug var før Krigen det stærkest udstykkede i *Evropa*.

Med runde Tal er Landets Omraade 29,500 Kvadratkilometer, altsaa en Fjerdedel mindre end *Danmarks*, der er ca. 39,000 Kvadratkilometer.

Men Landejendomsfordelingen i de to Lande er følgende, hvor de ensartede Ejendomsstørrelser er stillet sammen, saa godt det lader sig gøre ved den forskellige Inddeling i Statistiken:

Danmark:

Ejendomme paa	0,55	Hektar og derunder	68.380
"	0,55	" til 5 Hektar	65.222
"	5,00	" " 15 "	46.615
"	15,00	" " 60 "	60.872
"	60,00	" " 240 "	8.072
"	240,00	" og derover	822
			Ialt 249.983

Belgien:

Ejendomme paa	0,50	Hektar og derunder	458.120
"	0,51	" til 5 Hektar	277.754
"	5,00	" " 10 "	49.065
"	10,00	" " 20 "	28.151
"	20,00	" " 50 "	12.951
"	50,00	" " 100 "	2.661
		over 100	923
			Ialt 829.625

Hovedsummen viser mere end 3 Gange — 3,3 — flere Ejendomme i det mindre *Belgien* end hos os, og betragter man Ejendomme indtil 5 Hektar — ca. 9 Tdr. Land — altsaa det egentlige Husmands- og Parcelbrug, saa har *Danmark* 133,602 mod 735,874 i *Belgien*, altsaa sidstnævnte Land omtrent $5\frac{1}{2}$ Gang saa mange Smaabrug som vi.

Grunden hertil maa vi søge i Befolkningsforholdene. *Belgien* har en langt større *Befolkningstæthed* end vi, og Befolkningen er fordelt imellem Landbrug og andre Erhverv i et ganske andet Forhold end her.

Belgien har en Befolkningstæthed af 259 Mennesker pr. Kvadratkilometer og er dermed det tættest befolkede Land i *Europa*; *Danmark* med sine 71 Mennesker pr. Kvadratkilometer kommer først som det tiende i Rækken af europæiske Lande. I *Belgien* lever 19 % af Befolkningen af Landbrug og altsaa 81 % udenfor Landbruget, i *Danmark* er de tilsvarende Tal: ca. 34 og 66 ¹⁾. Omsat i Ord betyder disse Tal, at den lille belgiske Parcel er omgivet af et *tæt og købedygtigt* Marked, og dermed har Livet selv angivet Betingelsen for saa stærk en Udstykning som *Belgiens*. Men nu er der intet Erhverv uden netop Industrien, som kan frembringe et saa tæt og købedygtigt Marked, som den stærke Udstykning kræver. Vil man den stærke Udstykning, saa bliver man nødt til ogsaa at ville dens Betingelse, der er industriel Udvikling. Og som det foran er vist ad beskrivende Vej, hjælper Landbruget jo selv til med at skabe denne Betingelse, naar det gaar fra ekstensivere Drift til intensivere, medens Industrien saa igen, naar den er naaet saa vidt, at den kan staa paa egne Ben, yder sit Bidrag til, at Landbruget kan gaa videre i Intentitet, til egentlig Udstykning i større Stil med hele den Mangfoldighed af specielle Opgaver i Retning af Frøavl, Frugtavl, Havesager, Ost, Fjerkræ, Pileavl og mange andre Ting, som man ikke engang tænker paa nu, men som skal gøre, at Husmandslodden betaler sig forholdsvis bedre end det større Areal.

Man indvende ikke herimod, at *England*, der jo ogsaa er tæt befolket, om ikke saa tæt som *Belgien* saa dog langt tættere end *Danmark*, idet det egentlige *England* med *Wales* har 238

¹⁾ Naar disse Tal ikke stemme med de Side 159 opgivne Procenttal — 42,2 og 54,7 — er det begrundet i, at man ovenfor har mattet holde sig til den samme Delingslinie, som er anvendt ved de belgiske Tal, og som ogsaa passer bedst her: Landbrugsbefolkningen paa den ene Side og hele den øvrige Befolkning paa den anden, medens man Side 159 først havde udskilt de ikke arbejdende og dernæst Fiskeri og Søfart.

Indvaanere pr. Kvadratkilometer, efter hvad vi selv har vist foran ikke engang har en selvstændig Gaardmandsstand end-sige Husmandsstand; thi vi har ikke hævdet, at enhver tæt Be-folkning maatte føre til en talrig Husmandsstand, men kun, at en saadan ikke var mulig uden paa Baggrund af en tæt Be-folkning. Vi har jo netop foran vist, hvorledes man i *England* saa at sige med Vold og Magt har ødelagt Bondestanden, idet man har savnet Blik for dens økonomiske, sociale og politiske Betydning. De Veje, som derved er betraadte, lader sig heldig-vis ikke vandre her, men det er desto værre højst sandsynligt, at det danske Landbrug af andre Grunde vil være alvorligt truet efter denne Krig, og man maa da kun haabe, at Byer-hvervene samtidig maa evne at udnytte den Chance, som vil ligge for dem, saaledes at Hjemmemarkedet i nogen Grad idet-mindste vil kunne yde Erstatning. Ingen kan mere end Forfat-teren ønske, at Landbruget under denne Krig har tjent noget og — forstaaet at holde paa det —; thi vi frygte, som sagt, for, at det vil faa strenge Tider efter Krigen.

Dette Spørgsmaal fremstiller sig til Behandling i Forbin-delse med en anden Indvending mod det foran hævdede For-hold mellem Udstykningen og Befolkningstætheden. Man vil indrømme, antager vi, at dette Gensidighedsforhold er til-stede, men man vil for vort Lands Vedkommende hævde, at vi ikke behøver at begrænse Udstykningen i Forhold til vor egen Befolkningstæthed. Vi kan ligesaa godt eller næsten lige-saa godt afsætte vor Husmandsproduktion i et eller andet nær-liggende Marked som f. Eks. *England*.

Men vi tror ikke, at det engelske Marked vil ligge os aabent paa samme Betingelser efter Krigen som før den. For det før-ste vil *England*, hvis Statsmænd i denne Tid hver Dag fortæller hele Befolkningen, at det kæmper for Livet i denne Krig, lære af den saaledes netop, som man lærer, naar man har tilkæm-pet sig sine Erfaringer paa Afgrundens Rand. Heraf vil følge, at det europæiske *England* endelig vil faa en Interesse for sit eget Landbrug, der efter det i tidligere Afsnit udviklede vil lade Landbrugsspørgsmaalets økonomiske Side i snevreste For-stand træde i Baggrunden og drage dets politiske og sociale

frem i Forgrunden. *England* vil gøre alt for at bringe Underskudet i sin Selvforsyning med Landbrugsprodukter ned til det mindst mulige. Her kan man vistnok mindre gøre Regning paa, at der vil kunne udrettes noget væsentligt i det egentlige *England*. Befolkningen synes i for lang Tid at være gjort fremmed for Landbruget dér. Men anderledes med *Irland*. Det er et Land omtrent dobbelt saa stort som *Danmark* — ca. 84,000 Kv. Km. — Befolkningen — 4,3 Millioner — er paa Grund af de Lidelser, Landet har gennemgaaet, betydelig tyndere end her. Men endnu i 1841 talte den dobbelt saa mange Mennesker — ca. 8,2 Millioner — som nu, og det er en Befolkning, der saa langt fra er vendt fra Landbruget, at den tværtimod kun ønsker at tage fat. Det vil den utvivlsomt faa Lov til efter Krigen, fordi *England* vil øge sin Selvforsyning det mest mulige, og den irske Konkurrence, vi nu føler mindre paa Grund af *Englands* uhyre Forbrug, vil vi da, selv om alt blev som det var før Krigen, føle mere. Men alt bliver ikke, som det var. Rigets uhyre oversøiske Besiddelser maa drages nærmere til Moderlandet, dersom det hele skal holde sammen, og hvor skal den midtpunktsamlende Kraft findes — om ikke i Handelspolitikken. Et Toldforbund mellem *England* og dets Udlande er jo en naturlig Ting først og fremmest fra Moderlandets Synspunkt, saa naturlig, at man fristes til at sige, det er det eneste naturlige i hele den vældige Statskonstruktion. Som politisk Tanke er den mere end en Menneskealder gammel, og det bliver ikke længer Moderlandets Skyld, dersom den ikke realiseres. Selv om *England* trækker sig ubesejret ud af Kampen, vil dette Spørgsmaal blive det næste »Livsspørgsmaal«, det straks vil staa overfor.

Men ogsaa overfor denne Kalamitet vil dansk Optimisme an vise en Udvej. Den vil være: helt eller delvis at erstatte det engelske Marked med det tyske. Her ses naturligvis bort fra de Muligheder, der kunde tænkes i Forbindelse med en Begrænsning af vort Lands politiske Selvstændighed fra en eller anden Side. Forudsættes vor politiske Uafhængighed opretholdt uforandret, saa tror jeg ikke, det tyske Marked efter Krigen

vil blive lettere tilgængeligt for vort Landbrug, end det er nu, ja, jeg anser det for sandsynligt, at der ogsaa vil møde det endnu større Hindringer end før Krigen. Ogsaa for *Tyskland* vil nemlig Selvforsyningens Opgave komme til at foreligge. Langt fra med samme Vægt som for *England*, naar den skal maales med Underskudets Størrelse, men med saa meget større Vægt, hvis den maales med Landets indeklemte Beliggenhed og Muligheden for at afskære det fra Havet. Her vil i første Linie Spørgsmaalet om at bringe de udstrakte østelbiske Arealer i intensivere Drift trænge sig paa, et Spørgsmaal, som længe har været brændende i *Tyskland* og i væsenlig Grad har paa-virket den tyske Landbrugsbeskyttelsespolitik. De Landsdele, det her drejer sig om, er *Østprøjsen*, begge *Mecklenburgerne*, *Pommern*, *Vestprøjsen*, *Posen*, Regeringsdistriktet *Frankfurt a. d. Oder* og *Schlesien*. De har gennem Aarhundreder været stærkt mishandlede, et Forhold, der fik Udtryk gennem en sand Landflugt fra dem, saa snart de gennemfuredes med Jernbaner. Fra 1885 til 1895 udvandrede til oversøiske Pladser fra disse Landsdele gennemsnitlig 75,04 % af hele Fødselsoverskudet, og ingen Indvandring erstattede Udvandringen ¹⁾. Samtlige Landsdele, bortset fra Distriktet *Frankfurt a. d. Oder*, omfatter ialt ca. 178,000 Kv.-Km. væsenlig daarlig, sandet Jord med en uheldig Ejendomsfordeling. De her overvejende »Riddergodser» med deres store, ekstensivt dyrkede Arealer er Sædet for den prøjsiske Junkertype. Ejerne kunde eksistere, saa længe de raadede over en billig Arbejdskraft i retlig eller faktisk horige og stavnsbundne Bønder. Men da denne Mulighed helt eller delvis faldt bort, var de ilde stedte, og fra da af er det, at denne store Klasse som Kærnen i et indflydelsesrigt politisk Parti baade i den prøjsiske Landdag og i den tyske Rigsdag pukker paa de Tjenester, Forfædrene har gjort Staten i dens Krige og Administration og kræver dem gengældt ved særlige Hensyn. Bortset fra Klassen som saadan, vil det af dette Areal fremgaaede Agrarspørgsmaal efter Krigen kræve sin Løsning af

¹⁾ Se om Udviklingen i disse Landsdele: A. Fraenkel: Landbrugskrisen. S. 82. f. f.

Hensyn til *Tysklands* Selvforsyning; og uden at ville spaa noget med Hensyn til Maaden, hvorpaa man vil gribe det vanskelige Spørgsmaal an, tør der dog vist gaas ud fra, at nogen Lettelse for det danske Landbrugs Eksport til *Tyskland* vil det ikke bringe. Men sammen med dette Spørgsmaal vil et andet virke tilbage paa vort Landbrug. Ogsaa det har sin Historie, det er antydet foran Side 24. Det er et Toldforbund mellem *Tyskland* og *Østrig-Ungarn*. Vi erindre her særlig om den tidligere nævnte *v. Bruckske* Plan, der ved Midten af forrige Aarhundrede gik ud paa at forene *Tyskland*, *Østrig-Ungarn* og *Norditalien* — ialt ca. 70 Millioner Mennesker — i et Toldforbund. Det var kun *Prøjsens* Frygt for gennem et saadant Forbund at styrke Modstanderens politiske Stilling i *Tyskland*, der fik det til at strande. Denne Frygt har den senere Udvikling ganske fjernet. Den nuværende Krig har saa at sige identificeret Centralmagternes politiske Interesser. Vaabenbroderskabet har nærmet Folkene til hinanden, hele den økonomiske Udvikling saa godt som den politiske bærer hen imod de evropæiske Staters Sammenslutning i større Forbund, der først og fremmest maa søge fast Underlag i handelspolitiske Forbund, og vi vover at forudsige, at et saadant mellem *Tyskland*, *Østrig-Ungarn* og videre saa langt mod Sydøst som Krigens endelige Resultat muliggør, vil blive en af Følgerne af denne Krig.

Men heller ikke dette Perspektiv kan stemme os optimistisk med Hensyn til Udvidelsen af vor Landbrugseksport mod Syd, forudsat stadig, at vi bevarer vor Uafhængighed.

Tilbage staar da den Mulighed, der kunde ligge i gennem Traktatafslutninger at ofre vor Industri for at lette vor Landbrugseksport sydpaa. Vi advarer mod den. Den vilde betyde et Valg mellem den rene Landbrugsstat i økonomisk og snart efter i afgjort politisk Afhængighed mod Syd, hvis videre Udvikling Enhver kan forudse. Vi er i 1913 naaet til en Industrieksport af ca. 75 Mill. Kr., d. v. s. det Beløb, for hvilket vort Landbrug eksporterede i 1870. Vi har derigennem godtgjort vor Industris selvstændige Levedygtighed, og fæste vi Blikket paa Udviklingsmulighederne for en Række Industrier i vort Land, kan ingen, der har Indsigt i disse Forhold, tvivle om, at disse

Muligheder ogsaa muliggør os Forsørgelsen af vor Befolkningstilvækst. Dermed staar vi paa egne Ben og kunne selv bestemme over vor Skæbne, — saa vidt som smaa Stater overhovedet kunne det —, der i sit videre Forløb vil være afhængig af Samarbejdet med vore nordlige Frænder og vor Genbo mod Øst. Med denne staa vi ikke i landfast Forbindelse, og den Frygt for Tilbagevirkning paa os fra dens Stats- og Administrationsformer, som i visse Kredse her med saa megen Overdrivelse gøres gældende, vil tabe sig, altsom disse Former efter Naturens Orden overvindes ogsaa dér, og der behøves ikke Spaadoms-gave for at se, at dette vil finde Sted i hurtigere Tempo efter Krigen end før. Desuden vil denne Magt efter Krigen, som et eneste Blik paa Kortet siger én, have sin naturlige Opgave som Stødpude mellem Øst og Vest, et Læ, som vil faa større Betydning for os, end de fleste maaske nu kan indse.

Holder de her anførte Betragtninger Stik, vil man sande vor Bemærkning, at det danske Landbrug, inden det naar at tilpasse sig, efter Krigen vil gaa strenge Tider i Møde. Og hertil er det i Øjeblikket daarligt forberedt, fordi dets optimistiske Syn paa Udviklingen har hævet Ejendomspriserne til et Niveau, som i den seneste Tid simpelthen har ladet haant ikke alene om rimelig Forsigtighed, men om sund Menneskeforstand.

I Gennemsnit for hele Landet og for Femaaret 1895—99 solgtes en Tønde Gaardhartkorn uden Besætning og Inventar for 5230 Kr., medens den i 1909 kostede 6588 Kr., under stadig Stigen i den mellemliggende Tid ¹⁾ og saaledes, at Stigningen forholdsvis netop er større for det mindre Hartkorn end for det større, hvilket beror dels paa Bygningernes forholdsvis større Værdi, dels paa det større Marked for Smaaejendomme, der er den naturlige Følge af, at man med en ringere Pengeanbringelse kan sikre sig selvstændigt Arbejde paa dem. Prisen i 1909 er tæt oppe ved Kulminationspunktet under den forrige Stigningsperiode, der kulminerede ved Midten af 1880erne. Den Gang naaede den 6635 Kr. pr. Td. Gaardhartkorn uden Besætning og Inventar, men man husker, hvad der fulgte

¹⁾ St. Medd. IV. R. 36. B. 1. H.

efter. Gennemsnittet af 1895—99 var som nævnt 5230 Kr. Denne Stigning i Hartkornsprisen vilde under de nuværende Forhold allerede indeholde en Fare, dersom den simpelthen stod i Forhold til Stigningen i Prisen paa Landbrugsprodukterne, men den gør mere end det, den kapitaliserer *Forventningen* om, at de høje Priser skal holde sig. Og hvis de ikke gør det, hvad saa? Hvor skal Forrentningen af Prioriteterne komme fra, og hvoraf skal de Skatter betales, som ville være uundgaelige i den nærmeste Fremtid? Og saa er her dog kun Tale om Ejendomspriser, der, sat ud fra et optimistisk — altfor optimistisk — Syn paa Udviklingen dog ikke har tabt al fornuftig Forbindelse med Virkeligheden. Men føre vi Linien igennem op til Nutiden, viser den umiddelbare Betragtning allerede, at dette er Tilfældet nu.

1 Td. Hartkorn uden Besætning og Inventar kostede:

I Midten af 1880erne	c. Kr.	6.635 ¹⁾
1895—99 Gennemsnit	c. „	5.230 ¹⁾
1909 Gennemsnit	c. „	6.588 ¹⁾
1914 Gennemsnit	c. „	8.800 ²⁾
1915 er der betalt Kr. 10.100 og	„	10.714 ³⁾

Husmandsspørgsmaalet maa naturligvis først betragtes paa Baggrund af Landbrugets Stilling i det hele. Spørgsmaalet bliver ikke her, om man ser noget for lyst eller noget for mørkt paa Udviklingen, men om den Retning, man peger i, overhovedet er den rigtige. Med andre Ord, om det vil være fornuftigt at vente en opadgaaende eller nedadgaaende Konjunktur for vort Landbrug. Vi frygte det sidste, og faa vi Ret, bliver det et Spørgsmaal, om man har gjort Husmandsbevægelsen en Tjeneste ved at gøre det muligt for Statshusmandsbrugene at prioritere op til ni Tiendedele af Ejendommens Værdi. Af de Grunde, som fremgaar af nærværende Afsnit, anse vi denne

¹⁾ St. Medd. IV. R. 36. B. 1. H.

²⁾ St. Efttr. 7. Aarg. Nr. 22.

³⁾ »Ugeskrift for Landmænd« 1915.

Bevægelse for at være af saa stor Betydning for Landets Økonomi, for dets sociale og politiske Liv, at vi kunde være med til meget store Ofre for den. Men det maa være Ofre, som giver den Bund under Fødderne, altsaa ikke betyder *Muligheder* under Forudsætning af stadig stigende Konjunktur men Sikkerhed under Henblik paa længere Perioder med vekslende Konjunktur, i en nærmere Fremtid med nedadgaaende.

Og dermed melder sig igen et Spørgsmaal, som efter vor Mening stiller sig forskelligt for Husmandsbrug og Gaardmandsbrug, det er Andelsbevægelsens Betydning for Landbruget.

Som Landbruget drives her, er det baseret paa Eksport. Betingelsen for Eksport af Masseartikler er: at de kan produceres i *store, ensartede* Kvantiteter. Netop dette er naaet igennem Andelsforetagenderne, der fra de enkelte mindre Brug indsamler, sammenarbejder og udstyrer Varen, saa den i Eksportmarkedet fremtræder i ensartede, store Kvantiteter.

Er dette rigtigt, saa maa Forholdet udtrykke sig statistisk derigennem, at først og fremmest de meget store Ejendomme i forholdsvis mindre Grad deltage i de Andelsforetagender, som kommer i Betragtning som Redskaber til at koncentrere Produktionen til Udbud i Eksportmarkedet, thi de er enten store nok hver for sig eller nogle faa Stykker sammen til selv at fremføre deres Produktion i den for Eksportmarkedet nødvendige Form. Dette er ogsaa saa vidt Tilfældet, som disse største Ejendommers Deltagelse i saadanne Andelsforetagender indtage en klart udtalt Særstilling i den herom offentliggjorte Statistik. I 1909 deltog af Ejendomme paa over 432 Tdr. Land — Landet over — kun 49 % i Andelsmejeri, medens Gennemsnittet for alle Ejendomme for hele Landet var: 87,1 %. Af Køerne paa de nævnte store Ejendomme deltog 38,8 %, medens Gennemsnittet for alle Ejendomme i hele Landet var 84,3 % ¹⁾. Omvendt var, som man kunde vente det, de nævnte store Gaardes Deltagelse i *Fællesmejerier* større end Gennemsnittet for hele Landet, nemlig 25,6 % for de store Ejendomme og 28,4 % for deres *Køer* mod henholdsvis kun 6,9 og 8,8 %

¹⁾ St. Medd. IV. R. 36. B. 4 H.

i Gennemsnit for hele Landet ¹⁾). Men ogsaa for Husmands-lodderne maatte der kunne ses en Forskel, dels fordi alle tekniske Manipulationer, der knytter sig til denne Del af Andelsforetagenderne — Indsamling eller Modtagelse af Mælken, Afregning o. m. a. — bliver besværligere ved de mange smaa uensartede Brug, der tilsammen danner Husmandsbruget, dels p. G. a. særlige Forhold, som vi straks skulle omtale. En saadan Forskel finder ogsaa Udtryk i Statistikken, om end hidtil videre kun i lidet udpræget Grad. Her er en Sammenstilling imellem Husmandsbrugene og Gennemsnittet af samtlige Ejendomme ikke vejledende, fordi Forskellen ikke er større, end at den forsvinder under Paavirkning af andre Ejendomsstørrelser; men sammenstiller man Husmandsbrugene med de nærmest liggende Ejendomsstørrelser opefter, kommer Forskellen frem, om end, som sagt, kun lidet udpræget. Husmandsbrug fra 1 til 9 Tdr. Land deltog i 1909 i Andelsmejerier med 84,9 %, deres Køer med 86,3 %. Ejendomme paa fra 9 til 27 Tdr. Land med henholdsvis 88,1 og 88,9 %. Ejendomme med fra 27 til 54 Tdr. Land med henholdsvis 90,3 og 90,8 %, Ejendomme med fra 54 til 108 Tdr. Land med henholdsvis 88,9 og 88,0 %, og derefter viser den Ejendomsklasse med fra 108 til 432 Tdr. Land, der danner Overgangen til de egentlige store Gaarde, som foran er nævnt, en Nedgang i Deltagelsen i Andelsmejerier, der tydeligt præger den som Overgangsform opefter, idet den deltager med 82,8 % af Ejendommene og kun 73,9 % af Køerne i Andelsmejerier ²⁾).

Gaa vi til Andelsslagterierne, er Forskellen saa udpræget, at den bliver synlig ogsaa ved Sammenstilling af Svinebesætningerne for Husmandsbrug paa fra 1 til 9 Tdr. Land med Gennemsnittet af alle andre Besætninger. De første deltog med 39,3 % i Andelsslagterier mod et Gennemsnit for alle Ejendomme i hele Landet af 49,6 % ³⁾).

Forholdet mellem samtlige Ejendomsgruppers Deltagelse (1909) i Andelsslagterier var følgende:

¹⁾ St. Medd. IV. R. 36. Bd. 4. H. Side 17.

²⁾ St. Medd. a. St.

³⁾ St. Medd. a. St.

Hele Landet:

Ejendomme paa indtil 1 Td. Land	6,6 p. Ct.
fra 1—9 " "	39,3 "
" " 9—27 " "	52,6 "
" " 27—54 " "	62,2 "
" " 54—108 " "	64,9 "
" " 108—432 " "	56,7 "
" paa over 432 " "	38,3 "

Gennemsnit: 49,6 p. Ct. ¹⁾

Her se vi det samme: Andelsbevægelsen er i ret egentlig Forstand Gaardbrugets Bevægelse. Naar Husmandsbruget i nogen Grad kommer med, beror det dels paa, at Bevægelsen her i Landet er meget elastisk, hvortil Grunden først maa søges i dens demokratiske Præg — Stemmeret f. Eks. i de fleste Andelsmejerier efter Andelshavere og ikke efter Antal Køer —, der atter bliver muligt p. G. a. Landets ringe Udstrækning, alt-saa med forholdsvis kort Afstand mellem de enkelte Brug, og desuden i, at Udstykningen først lige er begyndt. Jo mere den breder sig, jo større Konkurrencen bliver indenfor selve Husmandsbruget eller jo mere en tilbagegaaende Konjunktur indvirker paa Landbruget i det Hele — desto mere vil Husmandsbruget tvinges til at søge ned paa den tekniske Basis, der giver det dets virkelige økonomiske Overstilling i Forhold til andre Ejendomsstørrelser: *Specialiteten*; Specialiseringen ikke alene i Henseende til Produktion men ogsaa i Henseende til Arbejdsmidler. Det særlige Anlæg, den særlige Indsigt, Arbejdsenergien, Anvendelsen af Familiemedlemmerne, den elektriske Kontakt som Formidler af Kraft til husindustriel Bibeskæftigelse, Forfærdigelse og Reparation af Arbejdsredskaber og hundrede andre Ting af psykisk, intellektuel og materiel Natur er det, der gør, at Husmandslodden kan fremskaffe en vis Produktion ved ringere Omkostninger og i bedre Kvaliteter og afsætte den til højere Priser end Landbrugets andre Driftsformer, en Over-

¹⁾ St. Medd. a. St.

stilling, der endelig en Gang beror paa et Naturforhold, som Maskinen hverken kan overvinde eller optage i sig, fordi den dog ikke kan blive Menneske. Og hvad andet er det da til syvende og sidst end et nyt og lykkeligt Udtryk for en Erfaring, der er saa gammel som Maskinen selv: hvor det gælder en uniform Masseproduktion er — teknisk set — Maskinen Herre, hvor det gælder en individuel Tilpasning — Mennesket. Et lykkeligt Udtryk, sige vi, fordi dets Anvendelse her i Landbruget værner en stor Mængde Individuers økonomiske, sociale og politiske Uafhængighed — ikke kunstigt men i fuld Overensstemmelse med Udviklingen.

Med det foranstaaende skal ingenlunde være sagt, at Andelsbevægelsen ingen Betydning vil faa for Husmandsbruget, det vilde være ganske modsat vor Opfattelse; men det vil for en Del blive en Andelsbevægelse med særlig Tilpasning til denne Driftsform. Ved stigende Antal Husmandsbrug eller ved tilbagegaaende Konjunktur vil denne Driftsform blive henvist til sin naturlige økonomiske Basis, der er Specialiteten. Og jo mere Bevægelsen dermed slaar ind paa den Bane, Naturen har anvist den, desto klarere vil dens Forhold til Befolkningstætheden træde frem. Det vil blive tydeligere end nu, at Husmandsbrugets Rentabilitet beror paa, at Udstykningen ikke drives udover den Grænse, hvor Forholdet mellem Smaadriften og Befolkningstætheden er hensigtsmæssigt afpasset. Hvor denne Grænse ligger, er det umuligt at bestemme teoretisk. Kunde man det, var Sagen let nok. Men ulykkeligvis aabenbares dens Tilværelse først, i det praktiske Liv gennem Bruggenes Fallit, d. v. s., naar det er for sent. For vort Vedkommende tror vi ikke, at denne Grænse for Tiden er naaet her i *Danmark*. Men der er Anledning til at advare ved at minde om dens Eksistens, fordi Massen af Udstykningsentusiaster tror og lærer, at Udstykning kan finde Sted i det ubegrænsede. Der er endvidere Anledning til at minde om den, fordi man derved kommer til at gøre Rede for den Vekselvirkning, der er mellem de store Erhvervsgrupper: Landbruget paa den ene Side og Byerhvervene paa den anden. De betinger hinanden under deres Vækst, og vi gaa efter vor Mening netop en Tid i Møde, hvor

et kraftigt Byerhvervsliv vil kunne bidrage mægtigt til at lette Landbruget over de vanskelige Tider, der forestaar det. Kunde det lykkes at faa Landbruget til at forstaa dette, saa vilde det i væsentlig Grad lette Gnidningsmodstanden mellem Land og By. Landbruget trænger til denne Forstaaelse, saa vist som Byerne trænger til at forstaa, hvilken mægtig Garanti for Udviklingen der ligger i et økonomisk velstillet Landbrug med en heldig Ejendomsfordeling, hvortil hører et selvstændigt Smaa-brug, saa talrigt som Befolkningstætheden og Købeevnen til-lader det.

Det paavistes foran, at Byerhvervene efter deres Natur be-tød økonomisk og teknisk Koncentration og dermed Koncen-tration af Magt. Deres Spidser er Bærerne af det moderne Ari-stokrati, og forlængst har Sproget jo ogsaa givet denne Op-fattelse Udtryk, idet der tales om et Pengearistokrati Side om Side med Landaristokratiet. Men Byerhvervenes Grundflade hviler paa et andet Element, som ikke er aristokratisk. I Han-delen og lignende Erhverv paa et Mellemstandselement i forskel-lige Afskygninger, i Industrien paa Byarbejderne. Deres Stil-ling er en særlig, og en mere indgaaende Drøftelse af den fal-der ikke indenfor Rammen af dette Arbejde. At den er bleven socialistisk er forstaaeligt, naar man mindes Udviklingen af Forholdene i Halvfjersernes første Halvdel, der var truende for Klassen i dens Helhed. Nogen Forstaaelse af Arbejderorgani-sationens Berettigelse, ja Nødvendighed under Nutidens For-hold var der ikke fra Arbejdsgivernes Side. Nu er det ander-ledest. For et Par Aar siden er denne Nødvendighed offentlig vedgaaet af selve Arbejdsgiverforeningens Formand. Med Dan-nelsen af Fagforeningerne har Socialismen gjort Samfundet den eneste Tjeneste, den kan gøre det, men ogsaa en meget væsentlig Tjeneste. Jo mere Socialdemokratiets Politik vender sig fra Un-derstøttelsesvæsnet og den blotte og bare Negation af alt, hvad der ligger udenfor Socialismen, og jo mere den tager Sigte paa det Positive i Erhvervspolitikken: Spørgsmaalet om Produktio-nen, desto mere vil den kunne arbejde i Overensstemmelse med

de andre Klasser, thi ogsaa deres Liv faar Vækst netop af den selv samme Produktion. Desto mere vil Arbejderne ganske vist ogsaa fjerne sig fra den egentlige socialistiske Teori og blive til et Arbejderparti indenfor Rammen af et borgerligt Samfund, der hviler paa Privatejendomsretten ogsaa til Produktionsmidlerne. Men ogsaa i denne Form vil der være økonomisk, socialt og politisk Arbejde nok for et Arbejderparti, og det frugtbarere end Kampen for den socialistiske Stat.

Imidlertid, hele dette Spørgsmaal skulde vi ikke komme ind paa her. Det maa have sin særlige Behandling og er kun lige nævnt for at undgaa Beskyldningen for ved Omtalen af Industrien som Bærer af det aristokratiske Element i Politikken at have overset denne betydningsfulde Del af Befolkningen. Naar vi vender tilbage til Spørgsmaalet om Landbrug og Industri i deres forskellige Betydninger for Socialpolitikken er det kun for med et Par Ord at imødegaa en Indvending, som maaske kunde rettes ud fra socialpolitisk Synspunkt, og som, hvis den var holdbar ud fra dette, kunde nærme én og anden til Tanken om helt at afskaffe Driftslederne i den koncentrerede Bedrift, altsaa det, vi har kaldt det aristokratiske Element. Vi tror hverken, at dette lod sig gøre, eller at det vilde være gavnligt, om det lod sig gøre. Thi al Udvikling viser, at kun det ganske primitive Trin i Udviklingen har Brug for det ensartede. Jo højere man kommer op ad Udviklingsstigen, jo mere man naar frem til selve det sammensatte Vekselspil mellem Evner og Kræfter, der kaldes Kultur, desto mere er et Samfund uensartet og mangfoldigt i alle Retninger; i sine Ydelser som i de Kræfter, det har Brug for. Livet er aldrig et Enten — Eller. Var det det, saa var det let at leve i Forhold til, hvad det er. Den uhyre Vanskelighed, Livet rummer, beror netop paa, at det altid kræver et Baade — Og af os, at alt er forholdsmæssigt, og at det er saa vanskeligt at bestemme det rette Forhold for Udviklingen af de mange og modsatte Kræfter, paa hvis Samvirken den harmoniske Udfoldelse af Helheden beror. Kun saa meget er sikkert: Modsætningerne kan ikke undværes, netop i dem ligger Incitationsmomentet, det, der ansporer Livsfunktionerne. Derfor er det en Utopi at tro,

at et Samfund kan udvikle sig paa demokratisk Grundlag alene. Til Vækst hører lige saa fuldt det aristokratiske: Individualismens Element. Men vaagent maa Demokratiet være og ikke altfor godtroende. Aristokratiet, Individualismen — om i høj Hat eller med Hjelm og Fjerbusk, har efter sin Natur altid Tendens til Koncentration af Magten, den økonomiske som den politiske. Den skal have Lov til at følge denne Tendens og til at tage sin personlige Fortjeneste derved, men ikke længer end den derigennem *ogsaa* udfylder en Funktion for Samfundet som Helhed, fremfor alt ikke saa langt, at den danner Stater i Staten, d. v. s. et Anarki foroven, der trykker haardere og fordærver dybere end noget enevældigt Kongedømme. Alverdens statsretlige Formler vil ikke kunne beskytte herimod, lige saa lidt en socialistisk Statsordning, der kun betyder en Forskydning af Magtgrundlaget fra kapitalistiske Feudale til socialistiske Feudale, hvis Magt vil bero paa deres Kliker — »Følget« —. Kun en demokratisk udformet Landbrugsstand kan beskytte imod den, ikke fordi Landbrugerne er bedre Mennesker end andre, men fordi selve det økonomiske Grundlag, der bærer dem, er demokratisk, idet det i et moderne Kulturland netop kun kan bære økonomisk som Gaardbrug eller Husmandsbrug. Og da Byerhvervenes store Mellemstand jo hverken har mere eller mindre Interesse i en for Samfundet farlig Magtkoncentration end Landbruget, saa findes der for saa vidt intet naturligt Modsætningsforhold mellem dem. Det har ikke været den mindste Skavank ved Byernes Konservatisme, at den ikke har været demokratisk. Atter her støder vi paa Følelsesmomentet, Stemningsmomentet, som har faaet Mellemstandslag i Byerne til at slutte sig til en Politik, der ikke var præget demokratisk samtidig med, at Livet netop udviklede sig saaledes, at Faren for en for stærk Magtkoncentration, hvis Virkninger heller ikke gik deres Dør forbi, viste sig. Ganske vist er vi endnu ikke naaet saa vidt frem i denne Udvikling som flere andre Steder, men vi er med i Bevægelsen og maatte kunne forudse dens Forløb ved at iagttage Udviklingen i andre Lande, om vi overhovedet kunde se ud over vor egen Horisont eller korrigere vore Ideer med Erfaringer hentet andetsteds fra.

Og lyder maaske dette, om Nødvendigheden af et aristo-

kratisk Element ogsaa for Nutidens Udvikling og om Begrænsningen af dets Magtstilling gennem Landdemokratiets naturlige Vækst og Bydemokratiets Organisation som Ord blot, saa lad os belyse ogsaa det ud fra Kendsgerninger, som Enhver kan kontrollere, og som Ingen vil kunne bestride. Hvor er da Stødet kommet fra til Landbrugets Udvikling fra Korndrift til Mælkeridrift, fra oven eller fra neden? Herom siger en Landbrugsdemokrat som *Anders Nielsen, Sveistrup Østergaard* følgende:

»I 1882 (det Aar, da det første Andelsmejeri byggedes) begyndte Aaret med et Notering paa 142 Kr. for »Eksportsmør« — ensbetydende med *Herregaardssmør*¹⁾ — men samtidig kostede »ordinært Smør« — ensbetydende med *Bøndersmør*¹⁾ — 88 Kr. Dette kostede altsaa 54 Øre mindre pr. Pund²⁾«

Forskellen i Prisen udtrykker jo klart hvorledes det tekniske Fremskridt i Smørproduktionen er udgaaet fra Herregaardene og derfra lidt efter lidt er trængt ned til det mindre Landbrug.

En anden meget interessant Bekræftelse baade paa Rigtigheden af vor Betragtning af Erhvervsaristokratiet som Bærer af det tekniske Fremskridt og til Belysning af de Fejlslutninger, en doktrinær Demokratisme kan lede til, finder vi i en Forhandling i Folketinget i 1855. Det drejer sig om Oprettelsen af Landbohøjskolen, og Bondevennen Oberst *Tscherning* har Ordet. Han er af den Mening, at en saadan videnskabelig Anstalt kun vil komme de store Landbrugere og ikke de smaa tilgode. Han siger, henvendt til Kaptajn, Brygger *I. C. Jacobsen*, Anlæggeren af *Gl. Carlsberg*:³⁾

»Det er min fulde Overbevisning, at Landbrugerne i de

¹⁾ Udhævet af Forfatteren.

²⁾ *Anders Nielsen Sveistrup Østergaard*. Landbrugets Ordbog. Ar. Andelsmejeri S. 121.

³⁾ Folketinget: Ordn. Sml. 1855. Sp. 2502.

res Helhed i den store Almindelighed ikke hænger det allermindste sammen med Landbrugets Fremme i det Store.« —

(*Jacobsen*: Saa.)

Tscherning: Aldeles ikke; Landbruget udvikler sig som alle andre Næringsveje lidt efter lidt, naar gunstige Omstændigheder frembyder gunstige Forhold til Udvikling, og, naar det ikke sker, vil Skoleundervisningen ikke fremme det det allermindste.«

Jacobsen imødegaar Taleren og hævder: ¹⁾

»Der er ingen, der kan modsige, at der altid maa være Enkelte, der gaar i Spidsen — — — Naar Vejen er banet, saa er det til den allerstørste Nytte ogsaa for dem, der staar udenfor; saa kunne de se, hvad de andre har gjort og kunne følge deres Eksempel. Det er det, som her vil ske.«

Hvem af de to har Livet nu givet Ret? Hvad har *Fjord, Segelcke* og hele Rækken af de Lærere, der har lært paa Landbohøjskolen ikke været netop for det lille Landbrug, og i hvilken Grad har ikke i sin Tid det store Landbrug banet Vejen for det lille. Det er Demokraten fra 1789 eller den Rousseauske Demokrat, der taler ud af *Tscherning* ved denne Lejlighed, Demokraten udfældet i det politiske Laboratorium og ikke vokset frem i Livets grønne Enge.

Men da vi taler om *I. C. Jacobsen*, hvad havde *Danmark* været uden Mænd som han, *Tietgen*, *H. N. Andersen* og andre der hørte og hører til Erhvervslivets Aristokrati, det, der ikke kan undværes, men som maa paa én Gang kontrolleres, begrænses og fornyes gennem dets Demokrati!

¹⁾ Folketingets Forhdl. a. S. Sp. 2512 f. f.

IV.

9. GEORGISMEN.

Samtidig med, at der foran er givet en Begrundelse af den Vægt, der bør lægges paa at fastholde en stærk og vel funderet Landbrugsstand og at søge den øget gennem en voksende, økonomisk selvstændig Husmandsklasse, er der advaret mod at tro, at dette kunde ske vilkaarligt i ubegrænset Udstrækning. Denne Advarsel er forsøgt underbygget fra neden, fra Livet. Men fra Teorien lyder der Røster, som lader haant om denne Begrænsning, som ikke ville vide af den at sige, fordi Jorden engang, da der ikke var saa mange Mennesker paa den som nu, har været til fælles Brug for alle, der vilde ernære sig umiddelbart af den. De ville føre den tilbage til denne Tilstand, ud af Privatbesiddelsen, der ganske vist skal være knyttet til den rent formelt, men dog saaledes beskaaren, at man tør gaa ud fra, at Enhver, der ønsker det, skal kunne komme i Besiddelse af det attraaværdige Produktionsmiddel. Det er navnlig paa dette sidste Moment, at Tiltrækningskraften ved *Georgismen* beroer. Men da den udgaar fra en Teori af et vist videnskabeligt Tilsnit, og for øvrigt hverken værre eller bedre end saa megen anden økonomisk Teori, vil vi forsøge paa at udrede, hvorfor vi mener, at denne Teori er forkert. Det er slet ikke let, thi det gaar med *Georgismen* som med saa megen Teori af den saakaldte klassiske Skole, der, naar man tænker sig igennem dens underligt indviklede og kunstigt opstillede Sætninger og Følgeslutninger, overhovedet intet siger. Og hvor der intet er, er der jo heller ikke noget galt, og følgelig kommer man tilkort

med alle Beviser. Undertiden kan der ogsaa være noget, men noget ganske banalt, som intet Menneske bestrider, og som ikke har Skygge af Værdi for Livet, hvor det er kendt af Enhver og med i enhvers Beregninger, fra han kunde skønne. Til andre Tider kræver de opstillede Teorier saa mange Betingelser for at være rigtige, at de end ikke i Livets Mangfoldighed nogen- sinde finder hverandre, og saa fremdeles. Men alt dette hindrer ikke, at Millioner løbe efter dem og tro i dem at se Frelsen ud fra Armod og Usikkerhed. For dog ikke at blive staaende ved vor Mening alene om denne Skole, skulle vi anføre en Universitetsprofessors, som efter sit hele Anlæg staar dens Metode nærmere end vi. Han siger, at den gaar ud fra visse Forudsætninger, som den anser for givne og sikrede, og fra hvilke man afleder — deducerer — sine Sætninger.

»Man gaar ud fra en eller anden Tilstand som givet og undersøger da, uden at behøve at raadspørge Erfaringen, hvilke Virkninger en given Aarsag vil faa, f. Eks. hvorledes en Opfindelse vil paavirke Varepriser og Arbejds løn. Denne *abstrakte* Metode, der navnlig anvendes af *Ricardo* og hans Efterfølgere, fører naturligt til rent *matematiske* *Undersøgelser*, selv om Nationaløkonomerne maaske ikke selv ere sig det bevidst. Nationaløkonomien bliver en Lære om Størrelser; de fundne Love faa en matematisk Karakter og kan udtrykkes og begrundes ved Matematikens Tegn- sprog.«¹⁾

En Lære af denne Familie er Georgismen, for hvilken vi derefter vil forsøge at gøre nærmere Rede. Vore Indvendinger mod den samle vi om to Punkter, nemlig selve det Fundament, som bærer hele Læren: *den Ricardoske Jordrentelov* i den Anvendelse, *Henry George* giver den, og *Henry Georges* Lære om Arbejds lønnen. Det første turde i og for sig være nok, men *Henry Georges'* Stilling til *Spørgsmaalet om Arbejds-*

¹⁾ *H. Westergaard: Nationaløkonomien i Hovedtræk. 2. Udg. København 1912. Side 4.*

lønnen er dog saa vigtig, at vi mene at burde tage den med. Hertil maa vi af Pladshensyn indskrænke os, men vil ikke dermed have sagt, at der ikke skulde være mange andre Punkter i *Henry Georges'* Fremstilling, som ville vise sig uholdbare ved en Prøvelse. Vi benytte *Henry Georges'* Hovedværk: »*Fremskridt og Fattigdom*«, som findes i dansk Oversættelse og nedenfor er angiven.

Den efter Ricardo opkaldte Jordrentelære er ikke opdaget af ham, men den bærer hans Navn, fordi han har formuleret den særlig skarpt eller, som *Lexis* siger »elegant«, og draget den frem i Forgrunden efter en fyrretyveaarig mere tilbagetrukken Tilværelse.

Ricardo's Jordrentelov i *Henry Georges'* Affattelse lyder saaledes:

»Jordens Pris bestemmes ved det Overskud, den kan give udover, hvad man ved samme Anvendelse af Midler kan faa ud af den mindst indbringende Jord, som bruges.«¹⁾

Denne Lov skal naturligvis gælde al Jord, om den anvendes til Landbrug eller ikke og tillige saadanne Ting som Bjergværker, Fiskeriejendomme o. s. v. Paa det anførte Sted siger *Henry George* om Loven, at den er »af ganske selvindlysende Natur.«

Dette er nu vistnok for meget sagt, men Loven bliver maa-ske mere forstaaelig, naar man, med *Ricardo*, stiller den paa følgende Betragtning: Bemægtiger et Antal Mennesker sig hidtil ubesat Terræn, vil de først tage saa meget af den bedste Jord — lad os kalde den Klasse A — i Kultur, som viser sig nødvendig til derpaa at producere saa meget Korn, som kræves til Befolkningens Underhold. Befolkningen vil — efter R. og H. G. — begynde med at lægge Beslag paa den frugtbareste Jord, — Klasse A — fordi den giver det største Udbytte af det mindste Arbejde. Denne Jord, saavel som al an-

¹⁾ *Henry George*: »Fremskridt og Fattigdom«, oversat af *Jacob E. Lange*, G. B. N. F. København og Kristiania. 1905. S. 206.

den i det Terræn, som besættes, har hidtil ingen Værdi haft, simpelthen fordi den laa hen. Ingen havde Brug for den, og selv om den nu dyrkes, vil den, saafremt der er nok af den, som Enhver kan tage af, heller ingen Værdi have. Prisen paa det Korn, der avles paa den, vil jo nemlig blive bestemt ved de Produktionsomkostninger — Kapital og Arbejde — som dets Fremskaffelse har krævet. Vilde den, der har dyrket Kornet, tage mere, f. Eks. ogsaa beregne sig en Fordel — Rente — af den Jord, altsaa de Naturkræfter, han har anvendt hertil, og som han har taget for Intet, saa vilde man ikke købe hans Korn, men selv avle noget paa den Jord, som endnu var fri.

Men nu øges Befolkningen paa det besatte Terræn. Al Jord af Klasse A er allerede optaget for at tilfredsstille det stigende Forbrug af Næringsmidler, og man bliver derefter nødt til at gaa over til Udnyttelse af den næstbedste Jord: Klasse B, for at skaffe Korn nok til Befolkningen. Saa snart dette sker, faar Jord af Klasse A en Værdi; thi da Befolkningen maa have alt det avlede Korn for ikke at sulte, saa vil Prisen for den hele Mængde blive bestemt efter de Produktionsomkostninger, der har været anvendt paa den mindst frugtbare Jord, Klasse B. Og da Produktionsomkostningerne her er større end paa Jord af Klasse A, saa faar Ejeren af denne nu, uden nogensomhelst Anstrængelse fra sin Side, en Indtægt ud over Produktionsomkostningerne. Denne særlige Indtægt, der bestemmes ved Forskellen mellem Produktionsomkostningerne paa Jord af Klasse A og B, er *Jordrenten*.

Det er paa denne Jordrentelære, *Henry George's* Lære staar. Den historiske Underbygning, *Ricardo* giver den, og som genfindes hos *Henry George*, er ingenlunde rigtig. Da Stammerne tog Land, stod de paa et Kulturtrin, hvor de ganske savnede Midlerne til at erkende, hvilken Jord, der var frugtbarest. Desuden fandtes denne gerne i skovbevoksede Sænkninger, som man lod ligge, naar lettere tilgængelige frie Højder forefandtes, selv om de var mindre frugtbare, — *Carey* —.¹⁾ Forsvarshensynet maatte desuden gaa forud for Hensynet til Frugtbarhe-

¹⁾ Lexis. Carey. Hdwtrb. d. S. 1. Udg. II. S. 808 f. f.

den under Forhold, hvor der var Jord nok, selv om man havde kunnet erkende, hvilken der var frugtbarest, og der kunde anføres flere andre Grunde, der maatte føre til at antage, at mange Steder Tilfældigheden, andre Steder Hensyn, der ikke havde noget med Frugtbarheden at gøre, har været bestemmende for de første Landtageres Bosættelse paa mere eller mindre frugtbar Jord.

Men Uholdbarheden af denne historiske Begrundelse behøver ikke at omstøde *Ricardo's* Sætning. For den kommer det blot an paa, at til en given Tid har det paa Grund af Befolkningstilvæksten været nødvendigt at bringe al Jord af Klasse A, under Kultur og desuden Jord af Klasse B, C o. s. v. Hvor dette er Tilfældet, vil Ejerne af Jord af alle de Jordklasser — Boniteter —, der ligge over den ringeste, uden nogensomhelst økonomisk eller anden Anstrængelse fra deres Side erholde en Ekstraandtægt: *Jordrenten*. Ja, de kan lade deres Jord henligge unyttet, f. Eks. som Byggegrund i en By; efterhaanden som Byens Befolkning vokser, stiger dens Værdi, og den Dag, de sælger eller bebygger den, indkasserer de *Jordrenten* i Salgssummen eller Lejeindtægten. Den *Ricardo'ske* *Jordrentelære* staar ingenlunde uanfægtet. Ovenfor er allerede *Carey* citeret, men mere betydende Økonomer end han, som *Roscher*, *Schüffle*, *Lexis*¹⁾, modificere den i alt Fald. Sidstnævnte gør opmærksom paa, at Stigningen af *Jordrenten* ingenlunde har det regelmæssige Forløb, som det *Ricardo'ske* Skema opviser, men er underkastet store Svingninger og Tilbageslag baade p. G. a. stedlige og af Verdenskonjunkturer.

Men lad os nu sige, at den *Ricardo'ske* *Jordrentelære* i det væsentlige ikke lader sig omstyrte, saa bliver Spørgsmaalet, hvad der ligger i denne Lære. Og dette er efter vor Mening atter afhængigt af, om den nævnte Egenskab ved Jorden: at den erholder en Værdistigning ud over, hvad der anvendes paa den af Kapital og Arbejde, alene derved at Samfundet omkring den vokser i Tal og Kultur, om denne Egenskab *udelukkende* hæfter ved Jorden og ikke ogsaa ved andre, eventuelt *alle* an-

¹⁾ *Lexis*: Grundrente. Hdwdtb. d. S. 1. Udg. IV. S. 192 f. f.

dre Produktionsmidler. Er dette Tilfældet, saa er det klart, at Jorden ingen Særstilling indtager, og saa bliver Spørgsmaalet: om Staten af den Grund skulde gøre sig til Herre over *Jorden* ikke mere brændende ved dette Produktionselement end ved mange andre. Saa er der med andre Ord ikke mere Grund til at være Georgist end til at være Socialist. Spørgsmaalet maa da afgøres i Henhold til, om en socialistisk Stat er praktisk gennemførlig, og hvis den er det, om den da er ønskelig. Men disse Spørgsmaal ere rent praktiske, hvor En kan mene ét, en Anden et andet, de har intet med Naturlove at gøre.

Spørgsmaalet er altsaa, om Jorden er det eneste Produktionselement, som det Samfund, der vokser og udvikler sig omkring det, alene derved tilfører en Værdi.

Til Belysning af dette Spørgsmaal tør jeg maaske anføre en lille Oplevelse, som synes mig særlig egnet. Forfatteren startede i 1886 sammen med andre Musikvenner et Foretagende, der kaldtes: »*Folkekoncerterne af 1886*«. Dets Formaal var at skaffe mindre bemidlede Adgang til Nydelsen af Musik i bedst mulige Udførelse, hvorfor Hovedmassen af Pladserne i de meget store Lokaler, vi benyttede, solgtes til 10 Øre Stykket. Tilhørerkredsen, der ganske overvejende bestod af Arbejderfamilier, fik ikke alene udmærket Musik at høre, men gennem oplysende Foredrag, der knyttedes til Opførelserne, fik de tillige teknisk og almindelig Forstaaelse af Musik, saaledes at man efter nogle Aars Forløb stod med en meget betydelig Kreds, der tilhørte Lag i Befolkningen, som tidligere havde staaet ganske udenfor Nydelsen af højere Musik, men som nu var ikke blot interesserede men tillige virkelig forstaaende Tilhørere. I 10 Aar, indtil min Virksomhed i 1897 førte mig til en oversøisk Plads, ledede jeg dette Foretagende, og for den, der har fulgt det, kan der ingen Tvivl være om, at fra det daterer sig et betydeligt Opsving i Byens Musikliv, saaledes at forstaa, at Nydelsen af Musik og Interessen for den derefter i en ganske anden Grad end tidligere indgik som Led i den brede Befolknings Krav til Kultur. Er dette rigtigt, saa er det klart, at denne Udvikling har haft praktisk Betydning for en Mængde Mennesker, der leve af Musik, som Musiklærere, Koncertgivere, For-

handlere af Noder og Instrumenter, Instrumentfabrikanter o. s. v., og den Fordel, de har kunnet høste deraf, skyldes ikke dem, men Lederne af Foretagendet i Forbindelse med Publikum, d. v. s. Samfundet.

Efter en Tids Forløb paa den oversøiske Plads blev det mig klart, at der var et udmærket Marked for forskellige danske Frembringelser, og under et Ophold i Hjemmet i 1901 besøgte jeg i den Anledning forskellige Fabrikanter og mellem disse ogsaa en Pianofabrikant. Jeg forklarede Forholdene paa den oversøiske Plads for ham og tilskyndede ham til at eksportere Pianoer derud, men han afslog. Under en Del Talen frem og tilbage var hans Hovedbegrundelse, at som Forretningen nu gik, kunde den afsætte hele sin Produktion i Indlandet, og der var da ingen Anledning til at foretage en Udvidelse, som vilde være nødvendig, naar man skulde eksportere. Overbevist, som jeg var om, at Forretningen vilde blive lønnende og ivrig efter at udvikle Arbejdslejligheden og Indtægten for Hjemlandet, søgte jeg at bevæge Fabrikanten til at tage Sagen op og spurgte tilsidst, om han, den Dygtighed, han som Driftsleder havde vist en lang Aarrække igennem, ufortalt, dog ikke vilde indrømme, at uden en Befolkningstilvækst og en økonomisk og kulturel Løftelse af det danske Samfund som den, den sidste Menneskealder havde set, vilde han, trods al Dygtighed, ikke være naaet saa vidt, som han var, og om han ikke syntes, at det paapegede Moment, der ganske uafhængigt af hans Medvirkning, havde bidraget til at føre ham hen, hvor han nu stod, paalagde ham en vis Forpligtelse til at yde Vederlag, ved at benytte Chansen til en Udvidelse af Arbejdslejligheden i Landet og til at øge dets Indtægt. Formodentlig har han følt, at der var noget rigtigt i, hvad jeg anførte, thi han tog mig mine Udtalelser unaadigt op. Men den Tanke, jeg gik ud fra, var georgistisk. Ikke saaledes at forstaa, at jeg mente, Samfundet skulde tilegne sig den vanskeligt udregnelige Del af Pianofabrikens »Værdistigning«, om jeg maa bruge det Udtryk, men saaledes, at jeg indrømmede, at Samfundets Vækst og Udvikling uden Fabrikantens Medvirkning havde tilvejebragt en Del af den, og at dette Forhold paalagde ham en vis moralsk Pligt,

et Synspunkt, der f. Eks. anvendtes af den før omtalte Kap-
tajn, Brygger *J. C. Jacobsen*, da han med store Ofre begyndte
at eksportere Øl, og som har været anvendt af mange andre,
men som altsaa ikke godkendtes af denne mere manchester-
ligt skolede Fabrikant.

Overfor denne Sammenstilling vil en Georgist rimeligvis
hævde, at selv om det maa indrømmes, at megen anden Pro-
duktion end Landbrugets — maaske al anden — nyder Fordel
af Samfundets Vækst og Udvikling, saa er der ved Jorden det
særegne, at den kun er tilstede i begrænset Mængde. Teore-
tisk er denne Indvending ikke holdbar, thi Stoffet er overho-
vedet kun tilstede i begrænset Mængde, og truer et Stof med
at slippe op i den Form, i hvilken det hidindtil har været an-
vendt, saa sætter Menneskene deres Energi ind paa at erstatte
det med et andet Stof. Vi se det jo saa at sige daglig med
Brændselsstoffer og mange andre Emner. Men praktisk er
Indvendingen heller ikke holdbar, thi der henligger jo faktisk
uhyre Masser af udyrket Jord, der er fuldt ud egnet til Koloni-
sation. Indenfor det britiske Riges tempererede Zone som
foran anført 4 Mill. Kvadrat-Kilometer, i *Argentina*, hvor kun
15 % af det opdyrkelige Land er i Kultur, ca. 2 Mill., Masser af
uopdyrket Land i *Uruguay*, *Paraguay* og *Bolivia*, ligeledes i
Asien og andre Verdensdele. Indvendingen vilde have været
nmere begrundet, da *Ricardo* i 1812 udgav sin Jordrenteteori,
thi dengang hørte et Begreb som *v. Thünens* »isolerede Skat«
endnu til inden for Grænsen af Livets praktiske Virkelighed.
Men med den Udvikling, Samfærdselsmidlerne siden da er un-
dergaaet, gør den det ikke længer. Saa lidt som man nu til
Dags kan se bort fra Verdensprisen paa Korn ved Fastsettelsen
af Kornprisen i det enkelte Land, saa lidt, og netop af samme
Grund kan man se bort fra den Masse uopdyrket Jord, der hen-
ligger Verden over, naar man taler om Jordværdien i det
enkelte Land, ganske særlig da i et gammelt Land. Og betragte
vi Svingningerne i Jordværdien i et saadant, f. Eks. i Danmark,
saa bekræftes det foran udviklede jo netop af de Kendsgernin-
ger, som det her er umuligt at komme udenom. Det er jo foran
— S. 198 — vist, at en Tønde Gaardhardt-korn uden Besætning

og Inventar ved Midten af 80erne i forrige Aarhundrede havde en mere end 1400 Kr. højere Værdi end efter Gennemsnittet af 1895/99. Paa cirka 10 Aar er Værdien af den nævnte Enhed altsaa faldet med omtrent 1400 Kr. Derefter er den saa steget igen, og et Stykke Tid efter Krigen vil den atter falde. I Paranthes blot, hvem skal betale disse Værdifald, naar Staten skal kunne tilegne sig Stigningerne? Men bortset fra dette og andre i Praxis uløselige Spørgsmaal, saa viser jo den anførte Kendsgerning, at Jordværdien baade er Stigning og Fald underkastet, som den maa være det i alt Fald saa længe den paa-beraabte Tilstedeværelse af Jorden i begrænset Mængde ingen praktisk Gyldighed har. Og hvad det Tidspunkt angaar, da den vil faa praktisk Betydning, saa ligger det saa langt ude i Fremtiden, at det vil være absurd nu at anlægge sin Jordpolitik under dette Hensyn. Tvært imod er det berettiget ganske at se bort fra det, fordi man har Ret til at vente, at Viden-skaben længe før har gjort os uafhængige af Jordspørgsmaalet m. H. t. Fremstillingen af de for Produktionen af Levnedsmidler nødvendige Stoffer. Herom udtaler den højt ansete Ingeniør og Fysiker *Ernst Werner v. Siemens* (1816—1892) sig paa en Forsamling af Naturforsker og Læger i 1886 saaledes:

»Det synes endogsaa sandsynligt, at det engang vil lykkes Kemien i Forbindelse med Elektrotekniken at fremstille Næringsmidlerne af deres i uudtømmelige Mængder overalt tilstedeværende Elementer og derved gøre Antallet af dem, der skal ernæres, uafhængigt af Jordens Produktionsevne.¹⁾ En Forløber for dette tekniske Fremskridt er jo allerede i fuld Virksomhed i Salpeterudvindingen af Luftens Kvælstof. Hvorom alting er, saa ligger det Tidspunkt, da al Jord er optagen, saa langt ude i Fremtiden, at vi i Øjeblikket og i en *overskuelig* Fremtid ikke behøver at regne med det. Og behøve vi ikke det, saa er vor Sammenstilling holdbar. Thi med Nutidens Udvikling af Samfundsmidlerne kan man ikke længer betragte Jordspørgsmaalet i sin Almindelighed som lokalt, men man

¹⁾ v. *Philippovich*: Wirthschaftlicher Fortschritt und Culturentwicklung. Freiburg i B. 1892.

maa regne med den hele Masse af uudnyttet Jord, som henhænger Verden over.

Den særlige Anvendelse af *Ricardo's* Sætning, der er givet af *Henry George*, vilde altsaa, som allerede sagt, have været mere forsvarlig paa *Ricardo's* Tid end paa *Henry George's*, fordi førstnævnte, der fødtes 1772 og døde 1823, ikke oplevede de moderne Samfærdselsmidlers Tilblivelse, medens *Henry George*, der skrev sin ofte citerede Bog i 1879, netop i *Amerika* havde deres fulde Udfoldelse for Øje. Og dog er det ikke vanskeligt at se, at det netop er praktiske Forhold, hvis Udvikling *Henry George* stod midt i, der har bjergtaget ham, saa han derefter ikke ser andet end Jordens begrænsede Udstrækning og deraf følgende stigende Jordværdi paa Grund af Samfundets Vækst og Udvikling, som eneste Aarsag til Fattigdom og Nød. Og da vi ved at gøre Rede for disse Forhold netop naa til Erkendelse af den *virkelige* Forskel mellem Jorden og andre Produktionsfaktorer, saa skal vi her forklare dem.

Henry George er Amerikaner. Han fødtes i 1839 i *Philadelphia*. Som ægte Søn af sit Land har han søgt sin Chance, hvor den syntes at frembyde sig. Han begyndte som Bogtrykker, men blev som saa mange andre revet med af Strømmen, da den efter de første Guldfund i *Californien* (1848) vendte sig mod dette Land. Ligeledes som saa mange andre skuffedes *Henry George*. Han fandt intet Guld, geraadede tværtimod i dyb Fattigdom, vendte saa tilbage til sit Fag og arbejdede som Sætter ved forskellige Blade i *San Francisco*. Selv udgav han ogsaa et Par Stykker, opgav eller solgte dem, blev Gasinspektør i *San Francisco* og derefter Bibliotheksforstander sammesteds. Denne Stilling forlod han for at studere Arbejdsforholdene i *England*. Vendt tilbage til U. S. bosatte han sig i *New-York*, hvor han redigerede et Arbejderblad og vandt saa megen Indflydelse, at han i 1886 opstilledes som Kandidat til Borgmesterstillingen i Metropolen uden dog at blive valgt.

1871 udgav han sin første Bog: »Our land and land policy«, og i 1879, som nævnt, »Progress and Poverty«, der slog igennem, oplevede en Række Oplag og er oversat baade i de 3 Hovedsprog og andre. Han har lært og læst ikke lidt, er in-

telligent, veltalende og original, hvilket især kommer frem, naar han øser af sit eget. Men med al Originalitet er han ikke i Stand til at hæve sig op over den Udvikling, han staar i. Tværtimod maa man sige, at denne ganske hypnotiserer ham, saa hans Lære bliver et fuldgyldigt Udtryk for denne rent lokale Udvikling, hvorved han netop kommer tilkort, idet han giver den almindelig Anvendelse. Han ser, at der er Forskel mellem Jorden og andre Produktionsfaktorer, men bliver ikke klar over, at denne Forskel er en Forskel i *Grad*, men ikke i *Art*. Dette er det springende Punkt i hans Fejltagelse.

Den Udvikling, som *Henry George* ikke kan frigøre sig for, er *Amerikas* og særlig *Californiens*. Foran (S. 169 f.) har vi med et Par Tal anskueliggjort denne Udvikling i Henseende til Befolkningstilvækst og Kolonisation for U. S. A. som Helhed. Det er denne Befolkningstilvækst, som i U. S. A. skaber ganske særlige Forhold, navnlig i Henseende til Jordværdien, idet den naturligvis øger denne hurtigt og voldsomt, en Foreteelse, der navnlig træder stærkt frem i de Centrér, der af stedlige Grunde bliver Sigtepunktet for Indvandrerstrømmen.

Et saadant var fra 1848 *Californien*, hvor der i dette Aar fandtes Guld, som navnlig i Begyndelsen udvandt i stor Mængde. *Californiens* samlede Guldproduktion udgjorde fra 1848 til 1892 en Værdi af 1269 Millioner Dollars, hvoraf godt 1100 Millioner Dollars (1102) udvandt fra 1848 til 1882.

Guldgraverne og Guldvaskerne samlede sig naturligvis i de Distrikter, hvor Gullet fandtes, og her opstod med rivende Hast Kolonisationer af Mænd, eller rettere sagt af Bander af Mænd, en forvorten Befolkning, der kun havde et Maal — Guld. Og ved Siden af denne Befolkning en anden af Næringsdrivende af samme Art, for hvem Maalet var at lade de andre finde Gullet og derefter faa det ud af Lommerne paa dem ved Handel, dersom det lod sig gøre, og ellers ved ethvert andet Middel fra økonomisk Udbytning til Drik og Svir, Falskspil, Tyveri, Rov eller Mord, hvis disse førte hurtigere til Maalet. I 1851 og 1856 maatte den bedre Del af *Californiens* Befolkning slutte sig sammen og ved Lynchjustits saa vidt muligt rense Landet for det Pak, Guldminerne havde tillokke. Men efterhaanden som

nu »Guldmarkerne« afdreves, og som Minerne udtømtes eller blev besværligere at bearbejde, ændrede Erhvervslivet Fysiognomi. Minedriften traadte tilbage for Agerbrug og Frugtavl, og Jorden, der under Guldfeberen var kommen paa Hænderne af kapitalstærke Spekulanter, begæredes nu til Agerbrug og Frugtavl. Blot i de tre Aar fra 1890 til 1893 steg Høsten af Oranger, Citroner og Appelsiner fra 34 Millioner til 81 Millioner Klgr. I 1893 produceredes 75,000 Htl. Vin, og Høsten af Æbler, Pærer, Ferskenes, Kirsebær, Blommer, Kvæder og Bærfrugt paa Tusinder af Farme udvidedes fra Aar til Aar. Et enkelt County — *Sacramento* — havde i 1893: 3 Millioner Morbærtræer som Grundlag for Silkeavl, og en japansk Koloni dyrkede The.

Under denne Udvikling blomstrede en legitim Handel op, der gjorde *San Francisco* til Stapelplads for samtlige amerikanske Stillehavsstater, og det Moment, det her særlig gælder at fremdrage, belyses maaske bedst ved at anføre et Par Tal af *San Franciscos* Befolkningsstatistik. I 1847 var Byen en betydningsløs Flække med 459 Indvaanere. Aaret efter, da Gullet opdagedes, talte den 1000 Sjæle, men 4 Aar senere, i 1852, havde den 34,870 Indvaanere, — hvoraf kun 5245 Kvinder. I 1870 havde den 149,473 Indvaanere, og i 1880 var den en Storstad paa 233,959, der paa Tærskelen af det nye Aarhundrede var steget til ca. 350,000.

Det er med andre Ord en fuldstændig Storstad groet op i Løbet af 50 Aar. Sligt kan vanskelig tænkes at passere i gamle Lande. I næsten 50 Aar (fra 1855 til 1901) er *København* vokset fra ca. 144,000 til ca. 401,000, *Frederiksberg* fra ca. 4300 til ca. 76,200, *Aarhus* fra ca. 8900 til ca. 51,800, *Odense* fra ca. 12,900 til ca. 40,100, *Aalborg* fra ca. 9100 til ca. 31,400, og *Esbjerg* fra ca. 30 Indvaanere i 1860 til 13,355 i 1901. Alle disse Byers Vækst er jo meget betydelig for vore Forhold, men selv vor eneste By med »amerikansk« Udvikling kan jo ikke sammenlignes med *San Francisco*. Og finder der i gamle Lande et og andet Sted en springvis Øgelse af Folkemængden Sted, saa er det en lokal Foreteelse, der lader sig forudse og udnytte af Stat eller Samfund, men i *Amerika* har det af de foran fremførte Grunde været den Lov, som beher-

skede hele det vidtstrakte Continent. Lovens Udslag har været større paa et Sted end paa et andet, maaske er der Steder, som endnu ikke direkte er berørt af den, men ogsaa deres Tid vil komme. Saa længe U. S. A. er underbefolket og *Europa* og andre Verdensdeles Lande overbefolkede, og det første vil holde aaben Dør for Tilstrømningen fra de overbefolkede Lande, vil U. S.'s Befolkningstilvækst være abnorm høj og hidføre en i Forhold til de gamle Lande abnorm hurtig og voldsom Stigning i Jordværdien, der naturligvis yderligere vil blive stimuleret ved Spekulation i Jord.

Men det er netop disse Forhold, *Henry George* har staaet midt i, oven i Købet i den Periode og paa det Sted, hvor de udviklede sig i deres mest rivende Tempo. Og at en Mand, der er hensat midt i denne Hvirvel, som oven i Købet staar sul-ten og arbejdsløs paa et Stykke maaske uudnyttet Jord, der Dag for Dag stiger i Værdi under hans trætte Fødder, men som han ikke maa røre, kommer til det Resultat, at hele Verdens Elendighed stikker i »Jordmonopolet«, der gør det muligt for Jordejeren uden at røre en Finger at tilegne sig store Værdier blot ved at lade Jord henligge urørt midt i et hurtigt voksende Samfund — det kan man jo forstaa, men derfor behøver det ikke at være rigtigt. Men læser man *Henry George*, saa erindres man fra Side til Side om, at han er *Amerikaner*, at han har levet netop under disse Forhold, set deres værste Udvækster skyde op for sine Øjne, og ikke er i Stand til at løs-rive sig fra det Indtryk, som denne ganske specielle Udvikling har fremkaldt hos ham. Fra dette Indtryk kan han ikke fri-gøre sig; han er lænket til det, som *Adam Smith* var lænket til Husindustriens Tid, og som *Carl Marx*, naar han taler om Arbejdere og Arbejdertilstande alene tænker paa de engelske Arbejderforhold under Fabrikindustriens Gennembrud i Eng-land. Vilde man foreholde *Henry George* Forskellen mellem det feberagtige Tempo, i hvilket Jordværdien steg i *Californien* og det roligt fremadskridende Tempo i *Europa*, vilde han utvivlsomt imødegaa En med Henvi-sning til de stærke og plud-selige Værdistigninger, som ogsaa visse Egne og særligt Byer i *Europa* har været Vidne til, i rigtignok meget korte og abnorme

Spekulationsperioder, som f. Eks. Begyndelsen af Halvfjserne i forrige Aarhundrede. Han vilde næppe erkende, at disse Perioders Kortvarighed, Tilbageslaget fra dem, det hele abnorme ved Tilsyneladelsen under Forhold, der ere faldne i Leje, maa blive afgørende for Vurderingen saavel af deres Virkninger, som af de Midler, man vil bringe i Anvendelse, dersom man vil indkassere for Staten den Stigning i Jordværdien, som kan følge med den.

Det springende Punkt, har vi sagt, i *Henry George's* Fejltagelse ligger i, at han ser en *Artsforskel* mellem Jorden og andre Produktionselementer med Hensyn til, at Udviklingen af det omkring dem liggende Samfund tilfører dem en Værdi ud over den, som Anvendelse af Kapital og Arbejde paa dem kan give dem, medens der kun er en *Gradsforskel*. Denne Gradsforskel kan ved Jorden komme frem med en Voldsomhed og Pludselighed, der kan virke overvældende og maa gøre det i et nyt Land, hvor den for et vist Tidsrum bliver det normale, fordi Indvandringen og den dermed følgende Udvikling er abnorm stærk. Men i et gammelt Land vil man altid kunne forudse en saadan abnorm Stigning af Jordværdien og gennem særlige Love, der ere knyttede til Lokaliteten, indkassere den helt eller delvis for Samfundet, saaledes som vi jo nu gøre det, naar vi vedtage Jernbaneanlæg. Men faar man først Klarhed over, at Jorden ikke adskiller sig fra andre Produktionsmidler i dette Forhold, saa bliver man ikke Georgist. Med Udslettelsen af Artsskellet mellem Jorden og andre Produktionselementer i denne Henseende falder *Henry George's* Lærebbygning, og tilbage af den bliver kun, at han har henledt Opmærksomheden paa den stærkt udprægede *Gradsforskel*, der kan være mellem Jord og andre Produktionsmidler i den omhandlede Henseende og dermed henvist Samfundene til, hvor denne Gradsforskel gør sig særlig stærkt gældende, at tage deres Del af den. For øvrigt er netop den nuværende Tid særlig godt egnet til at bringe *Henry George's* Misforstaaelse til almindelig Bevidsthed, fordi vi netop se de abnorme Forhold, under hvilke vi leve, give saa mange andre Ting end netop Jord en abnorm Værdistigning, der intet har med anvendt Ka-

pital og Arbejde at gøre, men kun med den Udvikling, der finder Sted omkring dem. Der er solgt Heste her fra Landet til den dobbelte Værdi eller mere af den, de havde før Krigen, alene paa Grund af Virkningerne af denne. Kunde man i dette Øjeblik bringe en Kobberladning i Hænderne paa Centralmagterne, vilde man kunne opnaa Fantasipriser, der tog Luven fra dem paa californisk Jord i Tredserne og Halvfjerserne af forrige Aarhundrede ¹⁾, og saaledes kunde der nævnes en Mængde Eksempler, der alle viste, at nogen Artsforskell er der ikke i denne Henseende, men kun en Gradsforskell mellem Jord og andre Produktionsfaktorer. Denne Gradsforskell kommer i Amerika p. G. a. den stærke og vedholdende Indvandring frem med stor Styrke, i Europa derimod ikke uden i kortvarige Perioder for bestemte Lokaliteters Vedkommende, hvor Jordværdistigningen som sagt kan forudses og eventuelt tages til Indtægt af Samfundet gennem Foranstaltninger, der er meget langt fra at have den gennemgribende Karakter, som Henry George kræver.

Hvad disse angaar, saa vil alene Adskillelsen af den Stigning af Jordværdien, der fra Arilds Tid er fremgaaet gennem Arbejde og Kapital, som har været nedlagt i Jorden, fra den, der alene skyldes Samfundets Udvikling, frembyde saadanne praktiske Vanskeligheder, at de alene maatte blive uovervindelige Hindringer for Gennemførelsen af Henry George's Tanke. Selv Herbert Spencer, der i sin »Social Statics« paaviser Ugyligheden af enhver formentlig Adkomst til udelukkende Ejendomsret til Jorden, erklærer: »at en retfærdig Vurdering og

¹⁾ Saadanne Tilfælde ville af Teoretikere blive kaldet Eksempler paa »Nødpriser«, og man kan naturligvis godt opfinde et saadant Begreb for dem. Men dermed gør man dem ikke til noget andet end de er. Set indenfor Rammen af det Tidsrum, i hvilket de gøre sig gældende, ere de en Virkning af Foreteelser i Samfundet, som tilfører bestemte Produktioner en Indtægtsøgelse, der alene skyldes det Produktionen omgivende Samfund, altsaa netop hvad H. G. vil ramme, og dette erkendes jo ogsaa derigennem, at Staten særlig beskatter dem, — Skat paa Krigsfortjeneste —, som den særlig kan beskatte hvert enkelt Tilfælde, hvor Jordværdistigningens Grad bliver abnorm.

Udligning af de nuværende Jordejeres Fordringer er en af de mest indviklede Opgaver, Samfundet en Gang vil faa at løse«, og *Stuart Mill*, der ogsaa forkastede den private Ejendomsret til Jorden, ledes af et lignende Syn paa de paapegede Vanskeligheder til helt at lade Opgaven ligge og nøjes med at foreslaa den *fremtidige* Værdistigning af Jorden inddraget af Samfundet, en Modifikation, som jo ogsaa her hjemme har mange Talsmænd.

Hvad der for os staar som Hovedfejltagelsen hos *Henry George* er paavist ovenfor, og da det angaar et fundamentalt Punkt, med hvilket hans Lære staar og falder, kunde det i og for sig være nok, men vi kan dog ikke helt forbigaa hans Stilling til Spørgsmaalet om Arbejdslønnen, fordi den staar i direkte Forhold til hans Jordrentelære og finder Tiltro hos mange. Desuden belyser *Henry George's* Opfattelse af dette Forhold forskellige Sider af ham som Økonom, hvorfor det er værd at fremdrage.

Det er *Henry George* om at gøre at fremstille Jordens Værdistigning som Følge af det sig udviklende Samfund som den Moloch, til hvem Udbyttet af det menneskelige Arbejde overhovedet ofres, og denne Trang fører ham ind paa Spørgsmaalet om Arbejdslønnen. Paa dette Punkt polemiserer han Side op og Side ned med en nu ganske forældet Teori, der kaldes Lønfondteorien. Han nævner den mærkeligt nok intetsteds ved Navn, men det er tydeligt nok den, han sigter til. Da han imidlertid forkaster den, skulle vi ikke opholde os ved denne Polemik. Derimod staar han i sin Betragtning af Arbejdslønnen paa en anden Teori, der ogsaa er fremsat af *Ricardo* og yderligere hærdnet af *Lasalle*, og som fører det karakteristiske Navn: »den jernhaarde Lønningslov«.

Efter *Ricardo* maa der ved Arbejdsløn skelnes mellem Arbejdets saakaldte *naturlige* Pris, α : en Løn, som netop sætter Arbejderne istand til at eksistere og formere sig, uden at Tallet paa dem øges eller mindskes, og »Markedsprisen« paa Arbejdet, der, som Prisen paa enhver anden Vare, til enhver Tid er afhængig af Tilbud og Efterspørgsel. Den »naturlige« Arbejdspriis skulde svare til Arbejdets Produktionsomkostninger,

d. v. s. det Eksistensminimum, som til enhver Tid var nødvendigt for, at Arbejderen kunde eksistere og formere sig. Men nu mente *Ricardo*, og heri laa det »jernhaarde« ved hans Lønningslov, at Arbejdslønnen altid vilde have Tilbøjelighed til at »gravitere« (d: ved sin Tyngde stræbe) mod Eksistensminimumet. Løftede Arbejdsprisen det nemlig ved ringe Tilbud op over dette, saaledes at Arbejderen erholdt en rigeligere Løn, saa formerede han sig stærkere, og det heraf følgende stigende Arbejdstilbud vilde da snart sænke Lønnen ned mod eller under Eksistensminimumet. Om dette Punkt vilde Lønnen altsaa faktisk altid svinge, idet dens Synken under det igen vilde have den modsatte Følge¹⁾. Paa denne trøstesløse Lære har Socialdemokratiet under *Lasalle* og ogsaa senere levet højt, indtil den paa en af dets Kongresser er strøget af Programmet efter forlængst at være imødegaaet af *Hermann, Scheel, Rössler, Mitthof, Brentano* og mange andre, som har vist, at Arbejdslønnen overhovedet ikke kan bringes ind under nogen Naturlov i *Ricardo's* eller *Lasalles* Forstand. Men for *Henry George* staar »den jernhaarde Lønningslov« urokket, som f. Eks. følgende Udtalelse viser:

»Aarsagen til, at Arbejdslønnen, trods Produktionskraftens Forøgelse, stadig er tilbøjelig til at gaa ned under et Lavmaal, som kun netop forslaar til det nødtørftige, ligger deri, at hvor Produktionskraften vokser, har Jordrenten Tendens til at vokse endnu mere og saaledes frembringe en stadig Tendens til at trykke Lønnen ned«. ²⁾

Men, som nævnt, er Arbejdslønnens Tendens til at svinge omkring Eksistensminimumet modbevist i den Grad, at den endog officielt er opgivet af selve Socialdemokratiet, ligesom det praktiske Liv jo hver Dag viser os, at den ikke gælder. Den kan det i alt Fald ikke, hvor Arbejderne staa *organiserede*. En stærk Arbejderorganisation er istand til selv ved nedad-

¹⁾ *Schönberg*: Hvb. d. Statsw. Art Arbeitslohn. 1. Udg. I. S. 687 f.

²⁾ *Henry George*. a. S. Side 146.

gaaende Konjunktur at fastholde, ja endog til en vis Grad at højne Arbejdslønnen, nemlig til den Grad, hvor et tilstedeværende Overskud overhovedet gør en Forskydelse af dettes Fordeling mellem Kapital og Arbejde mulig. Men *Henry George* er i den Grad hypnotiseret af sin Jordrente i dens Egenskab af Kilde til alt ondt i denne Verden, han er saa betaget af Idéen om at finde en »Recept«, der har Universalmidlets Karakter, at han lader haant selv om Midler, der har vist sig saa virksomme som Fagforeningerne paa bestemte Punkter, der langt fra høre til de mindre vigtige. Han udtaler om Fagforeningerne:

»De Vanskeligheder, der stiller sig imod virksomme Arbejdersammenslutninger, ere saa store, at det gode, de kan udrette, er saare begrænset, medens der er uundgaelige Skrøbeligheder forbundne med dem«. ¹⁾

Ja, han gaar endnu langt videre, idet han siger:

»Men det kan ikke nægtes, at Arbejdersammenslutningens Virkemidler nødvendigvis er af nedbrydende Art, deres Organisation nødvendigvis tyrannisk«. ²⁾

Intet af alt dette er jo rigtigt i sin Almindelighed taget. Vanskeligheden ved at danne Arbejdersammenslutninger behøver jo ikke at begrænse Nyttens af dem, naar de først er dannede. Og »nødvendigvis« er Arbejdersammenslutningernes Virkemidler ikke af nedbrydende Art, saalidt som de »nødvendigvis« er tyranniske. At de ofte er det, er en anden Sag. De kan som ethvert andet Instrument bruges og misbruges, men i deres Natur ligger det sidste ikke mere end det første. Men godt virkende Organisationer har *Henry George* ingen Brug for. De er imod Tendensen i hele hans Bog, som det allerede fremgaar af Titlen i »Fremskridt og Fattigdom«, der skal udtrykke: jo

¹⁾ *Henry George*: a. S. Side 161.

²⁾ *Henry George*: a. S. Side 163.

større Fremskridt, desto større Fattigdom. Kan allerede Fagforeningerne hjælpe her i den Grad, at de endog kan ophæve »den jernhaarde Lønningslov«, saa er i Grunden Basis for hele Felttoget borte. Denne Basis er netop den jernhaarde Lønningslov, det er den, der kæder Fremskridtet sammen med Elendigheden. Tager man den bort, kan man spørge *Henry George* lige saa godt som Socialdemokraterne — »hvortil den megen Staahej og Omvæltning? Vi ved saa godt som I, at Samfundet har mange Brøst, men det gaar dog, og det gaar fremad. Ingen Naturlov tvinger Arbejdslønnen mod Eksistensminimum'et, Arbejderorganisationerne og meget andet giver den tværtimod tiltagende Opdrift. Det, I ruster jer imod, eksisterer altsaa ikke, og der er ingen Grund for Samfundet til at betale de uhyre Omkostninger, Eders Fejde medfører«.¹⁾

Det er ikke Meningen paa dette Sted at give en indgaaende Kritik af *Henry George's* Hovedværk. Det rummer mange forkerte Paastande, mange Fejlslutninger og megen Selvmodsigelse. Men vi har i Forbindelse med vor Omtale af det vigtige og aktuelle Spørgsmaal om Jordudstykningsen ment at maatte imødegaa den Teori, som ligger bag de videst gaaende Jordudstykkeres Krav og bag ved den store Tilslutning, disse Krav i det sidste Tiaar har faaet i Befolkningen. Denne Tilslutning beror jo ikke paa, at Massen af Georgister har læst *Henry George's* Hovedværk endsige forstaaet det. Det er ligesom *Carl Marx'* »Capitalen« en meget vanskelig læselig Bog, som kræver ikke ringe teoretiske Forudsætninger for at forstaas. Mere end to Tredjedele af *Henry George's* i Originalsproget 500 Sider

¹⁾ *J. Warming*: Haandbog i Danmarks Statistik, Side 479. Note, siger herom: »Ikke blot den tekniske Udvikling, men ogsaa saa godt som alle statistiske Kriterier tyder paa stigende Velstand, stærkere Stigning i Arbejdslønnen end i Prisniveauet; stærkere Nedgang i Antallet af fattigunderstøttede (i København) end der kan forklares af Alderdomsunderstøttelsen m. m., stigende Forbrug af talrige Velstandsartikler, aftagende Dødelighed, tiltagende Legemshøjde, færre Selvmord.« Forfatteren tilføjer, at der bliver et økonomisk Bundfald af de allerfattigste tilbage, som ikke kan gribes statistisk, men om dette mener han dog ogsaa, at man ved Sammenstilling med tidligere Tider maa komme til Erkendelse af, at det nu er relativt ringere.

store Bog er Teori og Polemik med Teori, som Lægmanden vil have meget ondt ved at arbejde sig igennem eller forstaa, og som umuligt vil kunne føre ham til nogen selvstændig Vurdering, og Fagmanden vil vide, at største Parten af de Teorier, *Henry George* polemiserer med, forlængst ere afløste af andre Teorier, helt eller delvist, som atter vil blive afløst af andre, Gud ved hvor længe. Men, hvad Lægmanden forstaa, er det halve Hundrede Sider af Bogen, der intet positivt Indhold har, men som er optagne af en skarp Kritik af det Samfund, som det er let nok at kritisere, og hvis Brøst paavises med stor Veltalenhed, og saa Udmalingen af Fremtidstilstande, der med glødende Farver skildre Samfundet, som det vil oprinde, blot man gennemfører Forfatterens Idé.

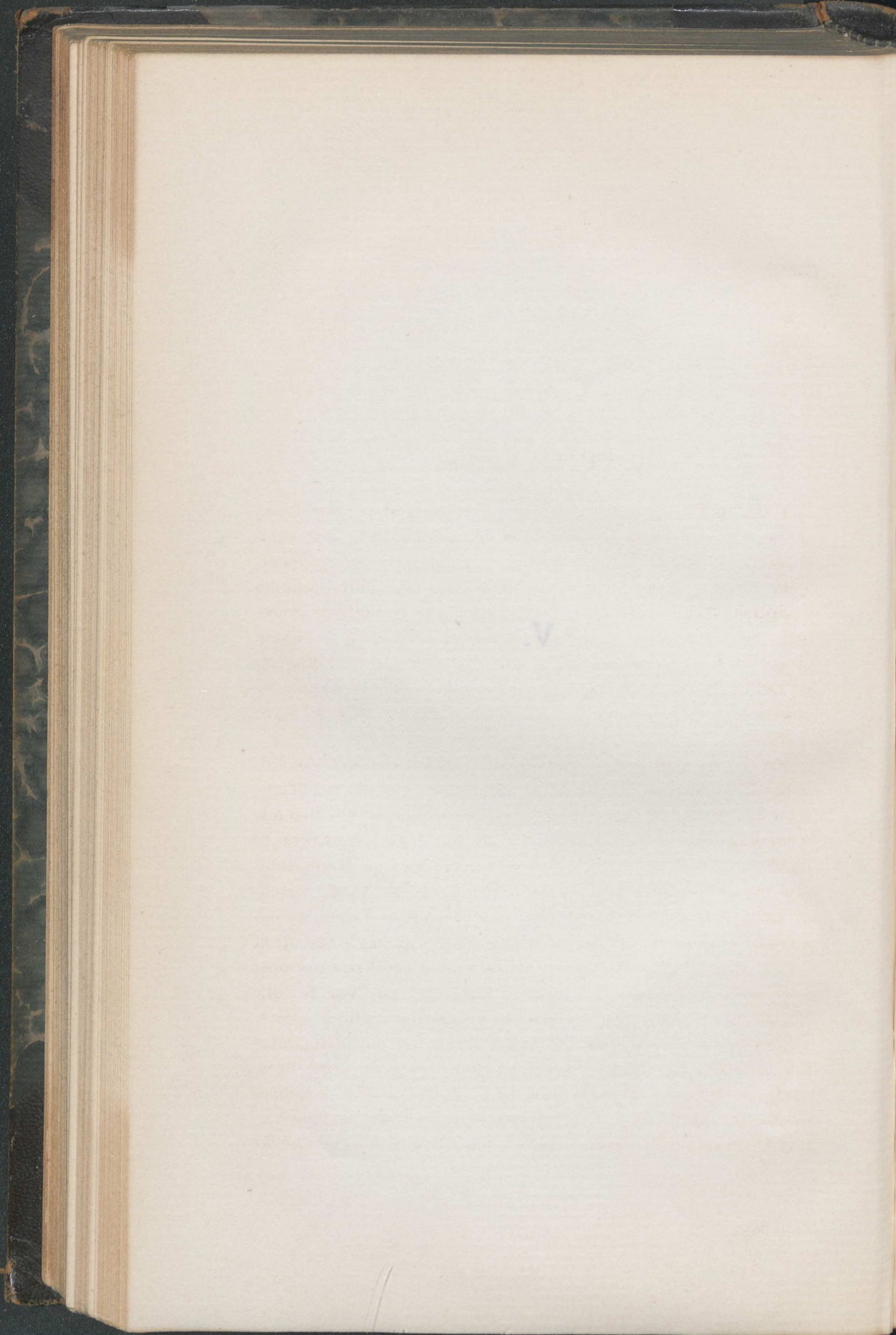
»Hvad jeg foreslaar,« siger *Henry George*, »som den simple og dog virksomme Vej til at hæve Arbejdslønnen, forøge Kapitaludbyttet, udrydde Armoden og Arbejdsløsheden, give de menneskelige Kræfter frit Spillerum, højne Sædelighed og Dannelsen og føre Civilisationen til endnu ædlere Højder, er — at lade det offentlige ved Beskatning tilegne sig Jordrenten,«¹⁾ og videre: — — »at Beskatning ophæves med Undtagelse af Skat paa Jordværdier.«²⁾ Det er store Ord, men de henhøre jo rigtignok *Henry George's* Lære til en Kategori af socialøkonomiske *Recepter*, som plejer at kunne samle en Skare »Troende« om sig. Og netop Bogens skarpe Kritik og dens løfterige Fremtidsforespejlinger er som Uddrag af Hovedværket udgivet i et Særtryk paa et halvt Hundrede Sider, som er oversat paa flere Sprog og vistnok udbredt i Hundredetusinder af Eksemplarer. Paa dem er det, at der dannes en Menighed af alle de mange, som ønsker at komme i Besiddelse af Jord. At Forf. hører til dem, der i en talrig Landbrugsstand og i en Ejendomsfordeling, der ved stigende Intencitet i Kulturen, stykker ud saa langt, som det er økonomisk muligt, kan man ikke være i Tvivl om efter Læsningen af det foregaaende, men heller ikke om, at vi mene, der findes en Grænse for Udstykningen, som til en-

¹⁾ *Henry George*: a. S. Side 206.

²⁾ *Henry George*: a. S. Side 207.

hver Tid sættes efter Forholdet mellem Befolkningstæthed og Købedygtighed paa den ene Side og Loddernes Antal og Størrelse paa den anden. Og denne Opfattelse naa vi til mindre gennem teoretiske Spekulationer end gennem *praktisk Iagttagelse*.

V.

10. EFTER KRIGEN.

I Slutningen af andet Afsnit betonedes det, at der for Tiden spilledes paa en Verdensscene. Det gør der nu altid, men man ser det bare ikke. Dramaets Handling udvikler sig tilsyneladende lokalt. Spændingerne opsamles lidt efter lidt i spredte beliggende Akkumulatorer, indtil den store Udladning finder Sted. Saa først bliver man klar over Forbindelser og Sammenhæng. Men en Verdensscene, sagde vi, havde Udstrækning efter Tid og Rum, og vi har da maattet glide hen over begge, se langt tilbage og viden om for at finde de Linier, der leder frem til Nutiden.

En af dem hæver sig lodret op af selve den økonomiske Udvikling i Vestevropa. Dens Maal var i ganske nøgtern Formulering at skaffe stadig mere til et stigende Folketals stigende Fornødenheder. Dens Middel var at gaa fra ekstensivere til intensivere Driftsformer. Virkningen heraf blev, at Magtgrundlaget stadig koncentreredes mere i Byerhvervene, stadig spredtes mere under Landbruget. Her ud af formedes Tidens socialpolitiske Problem. Denne Linie løfter sig, som sagt, lige op af vor Udvikling, og dens Problem vilde kunne løses paa national Basis, dersom *Evropa* var, hvad vi mente, en en Gang for alle i sig afsluttet højere Kulturkreds, hvis Løsninger kunde afleveres færdige fra Fabrikken til Døtresamfundet paa den anden Side Atlanten og tilegnes Skridt for Skridt af den mere tungvendte Slægtning paa denne Side Ural. Men nu, da vi erkender Sammenhængen, bliver vi tillige den anden Udviklingslinie var, hvis Udgangspunkt ligger udenfor den evropæisk-amerikanske

Kulturkreds. Den strækker sig vandret frem østfra, og hvis den naar vor, kommer den til at lægge sig mod den som Seglen mod Straaet. Denne Udvikling har vi selv fremkaldt, først ved at give Østens Foregangsfolk det eneste, hvori vi var det overlegent, — vor Teknik. Derefter ved at indblande det i vor Politik og vor Strategi. Kan vi overhovedet endnu værges os, saa skyldes det kun, at *Japan* endnu ikke har faaet Tid til at samle en Kapitalkraft, der staar i Forhold til dets økonomiske og politiske Higen. Men japansk Intelligens i Forbindelse med asiatisk Nøjsomhed og Flid samler under moderne Forhold meget hurtigt Kapital. Under alle Omstændigheder vil Faren, som før Krigen kun skimtedes af ganske enkelte, efter den være indlysende for alle, og dermed er det givet, at Løsningen af det socialpolitiske, specifikke evropæisk-amerikanske Problem ikke længere kan foregaa paa national Basis alene. Det er blandet op med et uden-evropæisk Problem, et Problem først og fremmest af økonomisk Art. Vi maa økonomisk værges os mod Østen. Det maa ikke *England* alene og ikke *Tyskland* eller *Amerika* alene, det maa alle, der har Sammenhæng med evropæisk Kultur. Denne Faktor er det, som efter Krigen bliver bestemmende. Den er en konstant Faktor af alt overskyggende Betydning, uanset hvem der sejrer eller hvem der falder, uanset hvor klogt eller dumt Diplomaterne ordne Forholdene, naar de igen faa Ordet.

Om nu denne Ordning vil blive hidført med *Tysklands* haarde eller med *Englands* bløde Haand, skal vi her saa lidt drøfte som noget andet Sted i dette Arbejde, fordi det er Spørgsmaalet om, hvem der sejrer, og: et militært-politisk og ikke et økonomisk Spørgsmaal. Derimod kan der siges noget om Ordningens Natur og Forudsætning, hvilket ogsaa er tilstrækkeligt for os til at naa et Skridt videre i Erkendelse med Hensyn til Ordningen af vore egne Sager.

Forudsætningen for den ny Ordning maa blive, at den evropæiske Ligevægts Gudebillede endelig en Gang fjernes fra Diplomatiets Højalter. Man kan anbringe det paa Pulterkammeret, hvad vi vilde foretrække, eller i den politiske Histories Musæum, hvis man synes bedre om det, men væk maa det en

Gang for alle. Det maa bort af to Grunde. For det første fordi dets Kultus altid har været falsk. Mens Augurerne forrettede Altertjenesten, sad der altid en Herre i *Evropa*, og en anden tragtede efter at afløse ham. For det andet, fordi *Evropa* udefra har faaet en Opgave tæt ind paa Livet af sig gennem Udviklingen i Østen, en Opgave, der gælder Livet for den europæiske Kulturkreds, og som derfor kræver en vis Grad af politisk Magtkoncentration, altsaa netop ingen Ligevægt. Spørgsmaalet bliver da, ad hvilke Veje en saadan Magtkoncentration skabes. Ja, ad hvilke Veje er den skabt før i Tiden? I Feudaltiden var det ogsaa nødvendigt at skabe en politisk Centralisation. Den var Betingelsen for, at Feudalismen kunde overvindes. Det var netop paa dette Problem, det absolute Kongedømme udviklede sig. Overvindelsen af Feudalismen var dets Funktion, og det gennemførte den ikke ved militære Magtmidler alene, men kun ved disse i Alliance med en ny, en moderne Udvikling, som stod paa et endnu bredere Grundlag end selv den mægtigste Feudale. I Sammenhæng med Udviklingen af Handel, Produktion og Samfærdsel udvidedes nemlig de Enheder, der producerede og omsatte, og de forbandtes med hverandre indbyrdes. Skellene mellem dem faldt. Flodspærringer og Landevejsbomme fjernedes lidt efter lidt, indre Toldgrænser ophævedes efterhaanden, Lovgivning, Mønt, Maal og Vægt blev territoriale, og fra en isoleret Gods- og Byøkonomi naaede man til Provinser og Landskaber som økonomiske Enheder, videre til en Nationaløkonomi, ja ud over denne til en Forbundsøkonomi, af hvilken der endogsaa i vor Tid direkte er fremgaaet større Statsdannelser som *Tyskland*; eller paa hvilke der har dannet sig store Statsforbund som *Nordamerikas forenede Stater*. Har Vejen været nogen anden; og er det tænkeligt, at nogen nok saa militært rustet Absolutisme vilde have kunnet føre de europæiske Stater frem til Nutidens økonomiske Enheder og til Led i en fælles Kulturkreds, om de ikke havde støttet sig netop paa denne Udvikling? Det tro vi ikke. Det er den, der har givet Pengene til den og, hvad der har mere endnu at sige, det er den, der har spundet Interesserne sammen paa Kryds og Tvers, indtil Spindet ikke mere lod sig bryde inde-

fra. Men det kan skæres over udefra. Der er intet i Vejen for, at Rollerne kan blive byttet om mellem Vest og Øst. *De* Udbytterne, *vi* de udbyttede. Denne Situation har længe været skimtet fra Højderne, lad mig blot minde om den tyske Kejsers Varselsraab mod den gule Fare. Nu maa den kunne ses af alle, og dermed maa Tendensen være givet for Evropeas Folk til Samling. Er Følelsen af denne Nødvendighed almindelig, saa er i Offentlighedens Tid Vejene legio, ad hvilke denne Følelse breder sig, saaledes at »Stemningens« store Magt snart kan sidde ved Roret. Kan der da styres andre Veje end videre over den økonomiske Sammenslutnings? Og hvor er Prøven paa, om den er den rette? Den findes i Spørgsmaalet om, hvorvidt den *bryder* Udviklingen eller fortsætter den, hvad Enhver kan se, den gør. For en handelspolitisk Udvikling er Nationalgrænsen selvsagt intet Endepunkt. Som den har ført fra Godsøkonomi til Byøkonomi og til Nationaløkonomi, vil den naturligt fortsættes i en mellemfolkelig Økonomi mellem videre og videre Statsgrupper, samlede efter kontinentale Grænser eller verdenspolitiske, efter Hensyn til Raastoffer eller til Teknik, i fastere eller i løsere Forbund. Det naturlige og dermed det givne i en saadan Udvikling, ligger ikke alene i, at den er den ligefremme Fortsættelse af en Linie, som aldrig har været brudt, men tillige deri, at den ejer den Tilpasningsevne, som er ejendommelig for al organisk Vækst. Her behøver ikke at blive Tale om Brud men kun om Lempelser, ikke om Undergang men kun om Tilpasning. Her kommer *Evropa* til at ligge i Læ af en amerikansk og en britisk Økonomikreds i Vest, Syd og Sydøst og af en slavisk i Øst. Men hertil kræves jo rigtignok, at dette *Evropa* forstaar sin Stilling, og hvad det gælder, og begynder at passe sig til i større handelspolitiske Forbund, der ikke spørger om Principper men kun om det praktisk nyttige eller nødvendige, og som forstaar, at denne Ordning hist og her maa kræve et Offer.

Hvorledes de handelspolitiske Sammenslutninger indenfor *Evropa* i første Omgang kunne tænkes, er der ingen Anledning til at drøfte her, fordi Krigens Udfald og de Omlægninger og Nydannelser, som kan følge med Freden, da maatte tages i Be-

tragtning. Bliver saadanne Følgen, maa man kun haabe, at de kommer til at falde efter naturlige Linier, thi der vil ikke blive levnet os Tid til at gøre dem om igen. Og for vort lille Land er det ogsaa ørkesløst at drøfte disse Sammenstillinger, thi vor Rolle i dem er paa Forhaand given. Den kan ikke blive nogen anden end en handelspolitisk Sammenslutning med *Skandinavien*. Denne kan under visse Omstændigheder tænkes udvidet til den anden Side af Østersøen, men heller ikke saa langt behøver vi at se. De første Aar vil give os nok at gøre med det, der ligger umiddelbart for: en nordisk Toldunion helt eller delvis, saa langt nu Forstaaelsen rækker. Men efter denne Streg maa der styres. Den synes os given i selve Situationen for os som for de andre nordiske Riger. Af andre handelspolitiske Nydannelser, som under alle Omstændigheder maa fremgaa af Krigen, skal vi kun pege paa et toldforenet *Tyskland* og *Østrig-Ungarn* saa langt frem mod Sydøst, som Krigens Resultat muliggør og endelig det britiske Verdensriges Toldunion. Disse Nydannelser i Forbindelse med den store amerikanske Enhed og *Rusland* som den direkte Stødpude mellem *Evropa* og *Asien* synes os givne, og fyldes de af en kraftig Tendens til videre Udvikling mod et handelspolitisk Europas forenede Stater, der virkeliggøres inden den mongolske Udvikling er kommet altfor langt frem, saa vil der være en Mulighed for at holde den Stangen, — men ellers ikke.

Føre vi fra disse planetriske Forhold Blikket indefter til det lille Punkt paa Kortet, der betegner *Danmark*, er det selvsagt, at disse Ændringer maa virke tilbage ogsaa paa os. Vi er noget for os selv, begyndte vi med at sige, og der vil maaske spørges om, hvor meget af os selv der kræves opgivet under denne Udvikling. Vi tror i Grunden ikke meget mere end det, — der ikke duer. Vi maa se Virkeligheden stift i Øjnene og forstaa, at den kræver Arbejde og Nøgternhed af os. Vor Nydelsestrang og vor Forfængelighed maa vi i alt Fald give et mere mandligt Tilsnit, men visse politiske Idealer vil vi kunne beholde, fordi de høre til Udviklingens Problemer, som ogsaa vi har Lov til at prøve paa at løse. Hertil hører at blive Foregangslandet paa Socialpolitikens Omraade. Dertil egner vi os paa Grund af vor Li-

denhed, der gør vore Forhold let overskuelige og haandgribelige og paa Grund af den Sans for det jævne, der, som antydnet i Begyndelsen, hænger sammen med vore Naturforhold. Men for at løse denne Opgave kræves Forstaaelsen af, at er en Kultur-tilværelse end umulig uden en Levofod af en vis Standard, saa er den paa den anden Side ingenlunde given alene ved denne. Den høje Levofod kan ikke blot blive Udgangspunktet for Kultur, den kan ogsaa blive Kulturens Grav. Men dette fører os fra politiske Problemer ind paa kulturelle, som bedre lader sig behandle i et Arbejde for sig.

EFTERSKRIFT. ¹⁾

Efter at dette Arbejde var gaaet i Trykken, har det britiske Riges økonomiske Politik været drøftet paa en Række Møder af engelske Handelskamre, der alle har erklæret sig for en Politik som den, der paa Side 102 f. og andre Steder i det foregaaende er forudset, — bort fra Frihandelen og henimod en toldpolitisk Sammenslutning mellem alle Dele af Verdensriget. Det utrolige er sket, at Handelskamret i Frihandelens faste Borg: *Manchester* har faaet protektionistisk Flertal, og paa et den 29. Februar i *London* afholdt Møde af Delegerede fra *Englands* samtlige 108 Handelskamre vedtoges følgende Hovedresolution:

»Denne Forening af Handelskamre ønsker, til Vejledning for dem, som bliver vore Efterfølgere i kommende Dage, at udtale som sin faste Overbevisning, bygget paa Erfaring under Krigen, at en Nations Sikkerhed og Styrke afhænger af dens Evne til at producere sine Fornødenheder ud af sin egen Jord og sine egne Industrier.«

¹⁾ 30. Marts 1916.

Men den Udtalelse, som med den grundigste og mest omfattende Motivering krævede et fuldstændigt Omslag i den engelske Handelspolitik i den her angivne Retning fremkom fra den australske Premierminister *Hughes*, der f. T. opholder sig i *London*, ikke alene som Repræsentant for *Australien*, men tillige udrustet med Mandat fra *Kanada*, *Sydafrika* og *Ny Zealand*. Som Gæst i *British Imperial Council of Commerce* udtalte Premierministeren d. 15. Marts i Aar bl. a. følgende:

»Den teoretiske Side af Spørgsmaalet Beskyttelse eller Frihandel skal jeg ikke befatte mig med, men kun med Spørgsmaalet om, hvad der vil tjene vort Rige bedst. Jeg møder sandelig ikke forud indtaget mod Frihandelen. Tværtimod, da Striden om Toldspørgsmaalet stod i *Australien*, var jeg Frihandler over alle Frihandlere: »*Wealth of Nations*«¹⁾ var min Bibel, *Adam Smith* min Profet; men det har altid generet mig, at hele Verden udenfor *England* var saa blind for Frihandelens Dyder. Angik Toldspørgsmaalet nu endda kun vor Pengepung, saa kunde vi lade det skøtte sig selv; men det naar ned til Roden i hver enkelts og det heles Liv. Vi kan ikke vedblive at leve i den Indbildning, at en Nations økonomiske Politik er uden Forbindelse med dens Velfærd; tværtimod, det er en Fundamentalsætning, at de to er uadskilleligt forbundne; at være uvidende derom, er at holde Vejen aaben for national Tilintetgørelse. For en Tid kan Erhvervslivet hos en Nation, der er uden Forstaaelse af dets Betydning for Nationens Sikkerhed, gøre store Fremskridt, og det har været Tilfældet for *Englands* Vedkommende, men der kommer en Regnskabs Dag for saadanne Nationer, som den er kommen for os.

Jeg har lige saa lidt Lyst til at diskutere Frihandelens Principper som den spartanske Opdragelsesmetode, — der kan siges meget til Fordel for begge. Men Nutidens Følelse er afgjort imod den sidstnævnte, og den moderne Verdens uafvendelige Livsvilkaar er imod den første. Intet Menneske,

¹⁾ *Adam Smiths* Hovedværk. Første Gang udgivet i 1776.

der er ved sine fulde Fem, vil nu paastaa, at dette Lands Udenrigspolitik kan overlades Laissez-faire's Tilfældigheder, og ingen vil vove aabent at hævde, at Landets nationale Politik skal overlades til sig selv. Jeg vil sige klart, at hvad jeg taler for, ikke blot er en Forandring i vort Lands Toldpolitik, men et Systemskifte i Bund og Grund med Hensyn til alle vore Idéer om nationale og økonomiske Anliggenders Ledelse. Hele den moderne Statsmandskunsts Forudsætninger Verden over trænger til Revision, men England har været og er den største Synder. Hvad det gælder om, er at gennemføre det engelske Rige som et *organiseret* Rige — organiseret paa Handelens og Industriens, paa den økonomiske Retfærdigheds og det nationale Forsvars Omraade, organiseret med Verdensfredens Bevarelse og de Svages Beskyttelse for Øje. Det er det høje Ideal, som vi *maa* gøre til vort.

Vi har staaet uden Organisation overfor denne Krig og lært Følgerne af denne Stilling at kende; vi stod bogstaveligt paa Ødelæggelsens Rand, da Lloyd George tog Forsvarets Organisation i sin Haand, saa vi atter kunde aande lettere. Er der en Mand iblandt os, som ikke blegner, naar han ser tilbage paa den frygtelige Afgrund, der paa et Haarsbred nær var ved at opsluge os, fordi vi ikke lyttede til Lord Roberts' Advarsler og forberedte os? Nuvel, Mirakler gentager sig ikke; lad os da tage denne alvorlige Lære til Rettesnor, lad os kaste alle Hensyn til Parti- og Klasseteorier til Side for at udvikle det britiske Riges vældige Hjælpekilder, — lad os ikke længer lade os drive af Tilfældighedens Systemløshed, men styre vor Kurs efter et definitivt System, saaledes som det sømmer sig for en mægtig Nation, der har en Fjerdedel af hele Menneskeslægten i sit Værgel¹⁾

Vi tillægger denne Udtalelse, der fremkom i en engelsk Ministers Nærværelse, en særlig Betydning ikke blot paa Grund af de vældige og politisk betydningsfulde Landomraader, Pre-

¹⁾ Cofr. i det Hele: *Jul. Wulff*: Handelspolitiske Stemninger i *England* I, II og III i *Natt's*. Aftenudgaver for 27., 28. og 29. Marts 1916.

mierministeren repræsenterede ved denne Lejlighed, men mere endnu fordi Udtalelsen blev fremsat med det ringest mulige Hensyn til fjendtlige Følelser overfor Modstanderne paa Valpladserne, medens den bestemt betoner, hvad der under det britiske Verdensriges Forhold i Nutiden *i og for sig* er nødvendigt.

